

АРХЕОЛОГІЯ

XXIII

1970

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XXIII

КІЇВ — «НАУКОВА ДУМКА» — 1970

У збірнику вміщені статті, публікації та повідомлення, в яких на різноманітному археологічному матеріалі висвітлюються актуальні питання стародавньої історії України від кам'яного віку до епохи Київської Русі.

Книга розрахована на археологів, істориків, музеїчних працівників, викладачів і студентів вузів.

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), *В. І. Довженок*,
Ю. М. Захарук, *М. П. Кучера* (відповідальний секретар),
Л. М. Славін (заст. відповідального редактора),
О. І. Тереножкін.

СТАТТІ

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ОСНОВНІ РИСИ ТА ХРОНОЛОГІЯ СЕРЕДНЬОСТОГОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

За останні десятиріччя у вивченні пам'яток мідного віку півдня Східної Європи досягнуто значних успіхів. Істотні результати одержано при дослідженні енеолітичних культур Північного Кавказу і Криму — майкопської, куро-аракської, кемі-обінської. Внаслідок розкопок на Нижньому Дніпрі (Михайлівка, Осокорівка) і Інгульці (Широке) виявлені поселення та поховання мідного віку на Херсонщині. Значні дослідження енеолітичних пам'яток трипільської культури проводяться на Дніпровському Правобережжі.

На жаль, залишаються великі прогалини у вивченні культури племен мідного віку Лівобережжя України і Подоння. Правда, найновіші польові відкриття дали чимало нового про характер матеріальної культури давньоіменних племен. Щодо більш раннього енеолітичного населення з цієї території, то в науці воно до цього часу майже невідоме. Мова йде про носіїв культури типу Середній Стіг II, які відіграли в історії первісної Європи досить помітну роль.

Перші відомості про характер знахідок середньостогівського типу були одержані під час робіт Дніпрогесівської експедиції 1927—1933 рр. в Надпоріжжі. Найповніше досліджену пам'яткою цього типу тоді було поселення Середній Стіг II, розташоване нижче сучасної греблі Дніпрогесу на одній із трьох скель («стогів») в річищі Дніпра. Поселення виявилось двошаровим. Тут, в нижньому шарі, розкопками А. В. Добровольського були відкриті черепашкові скупчення з керамікою заключної фази дніпро-донецької культури (Середній Стіг I), а вище — культурний шар епохи міді (Середній Стіг II)¹.

Верхній культурний шар чорнуватого кольору, товщиною 15—20 см, зверху був перекритий нашаруванням еолового піску. Він досліджений на площі біля 100 м². Автор розкопок відзначає чіткий поділ товщі шару на три прошарки, що різняться як за кольором ґрунту, так і, до деякої міри, характером знахідок. Всього у верхньому шарі зібрано понад 1000 знахідок, серед яких були вироби з кременю, каменю, кістки, а також фрагменти кераміки.

Крем'яні знаряддя представлені такими основними типами: ножі, виготовлені на ножовидних пластинах (рис. 1, 5), скребки (рис. 1, 4) на пластинах і відщепах, вістря стріл (рис. 1, 2) трикутної форми з двобічним ретушуванням або лише краєвою обробкою, наконечник списа. Вироби з каменю репрезентовані шліфованою сокирою і шліфу-

¹ А. В. Добровольський. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану 1927 р. — Зб. Дніпропетровського історичного музею. Дніпропетровськ, 1929.

вальними каменями. Кістяні вироби —шила і рибальський гачок (рис. 1, 3). Кераміка гостродонна. Це горщики з високими, прямыми або трохи опуклими в середній частині вінцями, що різким зламом відділяються від округлих плічок. Глинняне тісто з домішкою товчених черепашок. Орнамент виключно заглиблений —відбитки гребінця, перевитого шнура (гусеничка); є кілька фрагментів, прикрашених відступаючими наколами. Кераміка з гусеничним орнаментом зустрічається лише у верхній частині культурного шару. В його основі він від-

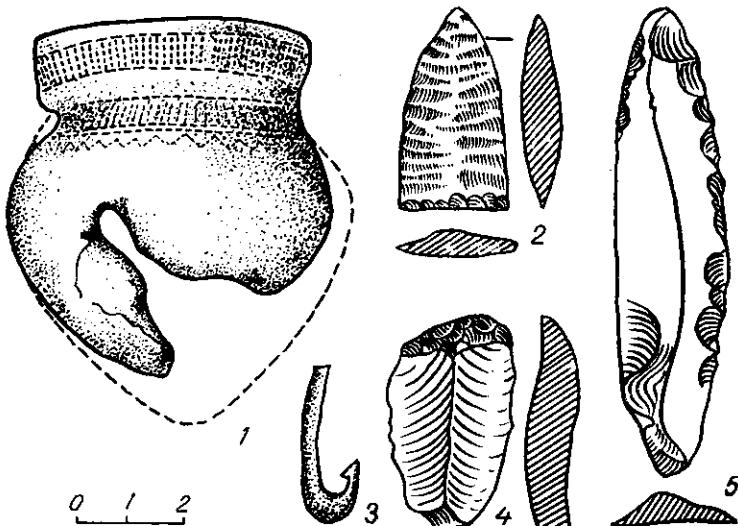

Рис. 1. Кераміка і знаряддя праці верхнього шару в ур. Середній Стіг:

1 — глинний горщик; 2, 4, 5 — вироби з кременю; 3 — рибальський кістяний гачок.

сутній зовсім. Про форму посуду, його орнамент досить повне уявлення дає один майже повністю реконструйований горщик, прикрашений відбитками гребінцевого штампу (рис. 1, 1).

Крім цих розкопок, Дніпробудівська експедиція (1927—1933 рр.) провадила дослідження кількох інших пам'яток, на яких була виявлена типова середньостогівська кераміка (Кічкас II, острів Похилий, Вовниги і т. п.).

Кераміка, близька до матеріалів Середнього Стогу II, давно була відома також і на інших територіях Подніпров'я і Лівобережжя України. Декілька цілих гостродонних горшків з високими вінцями і домішкою черепашки в тісті знайдені, наприклад, на Черкащині і Кіровоградщині (Веселій Кут, Чигирин, Сунка, Мокра Калагірка). Один горщик і фрагменти кераміки виявлені у 1934 р. в ур. Минівський Яр на Сіверському Дінці². Кераміка цього типу зустрічається і в районі Новочеркаська³, Середнього Дону (хут. Соленовський, Мала Лучка, Лівенцівка — нижній горизонт)⁴.

Після Великої Вітчизняної війни проведено розкопки поселень і могильників середньостогівського типу: Стрільча Скеля, поблизу

² Дослідження М. В. Сібільова в 1936 р.

³ Каталог фондів Донського музея (1917—1919), табл. XIX, 1.

⁴ Г. И. Горецкий. Новые стоянки конца неолита и эпохи бронзы на территории Нижнего Дона и Маныча как геологический документ.—Известия Всесоюзного географического общества, № 5. М., 1948; А. А. Формозов. Неолитическая керамика Нижнего Подонья.—КСИИМК, № 53. М., 1954; С. Н. Братченко. Раскопки многослойного поселения у хут. Ливенцовка на Нижнем Дону. Науковий архів, ІА АН УРСР.

с. Волоського, Ігрень 8, балка Квітня в Надпоріжжі, Молюхів Бугор⁵ на Черкащині тощо.

В міру накопичення матеріалу типу Середній Стіг II робилися спроби їх інтерпретації. Так, у 1955, 1959 рр. вийшли тези і стаття В. М. Даниленка, де вперше було поставлене питання про датування вказаних матеріалів часом розвиненого і початком пізнього трипілля⁶. Проблема синхронізації середньостогівських пам'яток з трипільською культурою (етап В/І) було обґрунтовано в статті Т. Г. Мовші⁷. В статті та тезах В. М. Даниленко ставить питання про виділення кількох ланок культури (тип «Чигирин», тип «Сунка»), які він розглядає як і хронологічні «фази». Виділення таких «ланок» і «фаз», на жаль, проведено на підставі лише окремих випадкових знахідок кераміки і тому є, на наш погляд, мало обґрунтованим. Недостатня кількість джерел негативно відбувається і на визначенні хронології цих пам'яток, і на їх відношенні до поселень типу Середній Стіг II.

Для розуміння основних рис і хронології пам'яток розглядуваного типу важливі матеріали здобуті за останні роки завдяки розкопкам поселень і могильників поблизу с. Дерейвка на Середньому Дніпрі, хут. Олександрія і м. Яма в басейні Сіверського Дніця.

Дерейвське поселення розташоване на північній околиці села поблизу Кременчука, в гирлі невеликої р. Омельник, що є правим притоком Дніпра. Поселення займає площу невеликого підвищення, відокремленого від корінного берега неширокою лощиною. Розкопками, що тривали тут протягом п'яти сезонів, розкрита майже вся територія давнього поселення (понад 2000 м²)⁸.

На площі поселення зафіксовано залишки двох заглиблених в землю жител, одної наземної споруди і велику кількість відкритих вогнищ. Житла мали прямокутну форму. Одно з них (№ 2), що збереглося краще, розміром 6×13 м, було заглиблене у землю на 0,3 м; збереглися ями від стовпів, забутовані каменями. Невеликі ямки від стовпів, що підтримували покрівлю, простежувалися на площі всього житла.

В житлі виявлено обкладені невеличкими каменями два округлих вогнища діаметром близько 0,6 м, заповнені попелом та дрібним вугіллям. Наземна споруда мала дещо менші розміри (6×3 м); її контури, прямокутні в плані, досить чітко простежувались по заляганню каменів, розміщених рядом вздовж трьох стінок будови. Місцями, особливо в кутках, розчищено залишки «стінок» з двох-трьох каменів. Вздовж південної стінки каменів не виявлено. Можливо, ця споруда мала вигляд навісу без південної стінки.

Навколо вогнищ і в господарських ямах виявлено велику кількість знарядь праці, предметів озброєння, кераміки, кісток тварин і інших знахідок (близько 15 000 предметів).

Знаряддя праці представлені виробами з каменю, кістки, рогу. Кремневі знаряддя — нуклеуси, пластинки, скребки, вістря стріл (рис. 2, 1—3, 5—6) — переважно дрібні за розмірами.

В житті мешканців Дерейвського поселення вироби з рогу і кістки відігравали важливу роль. Про це свідчать знаряддя праці з цих матеріалів, а саме: тесла, молоти, клевці, мотики, рибальські гачки, шила, різноманітні лопаточки тощо (рис. 2, 4; 3, 1—3, 5).

⁵ Дослідження В. М. Даниленка, В. А. Добровольського, О. В. Бодянського, В. Н. Даниленко. Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе.— КСИА, вып. 8. К., 1959.

⁶ В. Н. Даниленко. О ранних звенях развития степных восточно-европейских культур шнуровой керамики.— КСИА, вып. 4. К., 1955; його ж. Археологические исследования....

⁷ Т. Г. Мовша. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века.— СА, № 2. М., 1961.

⁸ Розкопки автора в 1959—1962 рр.

Глиняний посуд (понад 1000 посудин) представлений двома основними формами: гостродонні з високою шийкою горщики (рис. 4, 1—3) та невеликі плоскодонні миски (рис. 5, 1—3). Орнаментація кераміки за

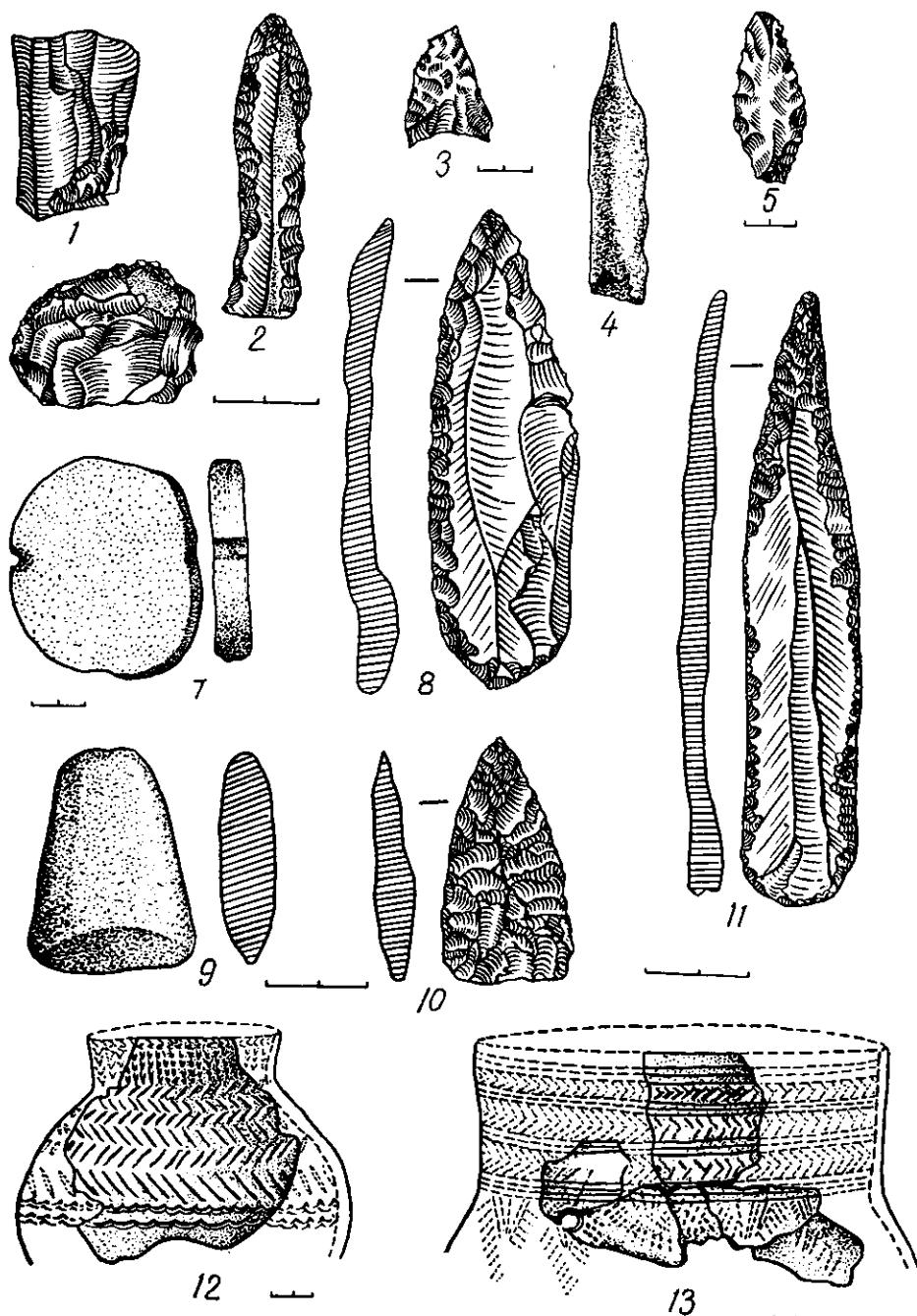

Рис. 2. Знаряддя праці і кераміка з Дереївського і Олександрійського поселень:
1—7 — Дереївка; 8—13 — Олександрія.

елементами і мотивами візерунку досить різноманітна: відбитки дрібнозубчастого гребінця, краю черепашки (лунки), спеціального «скобочного» або двозубчастого штампу (рис. 4, 2, 3), кінця палички тощо. Пануючим елементом орнаменту на дереївській кераміці були гребі-

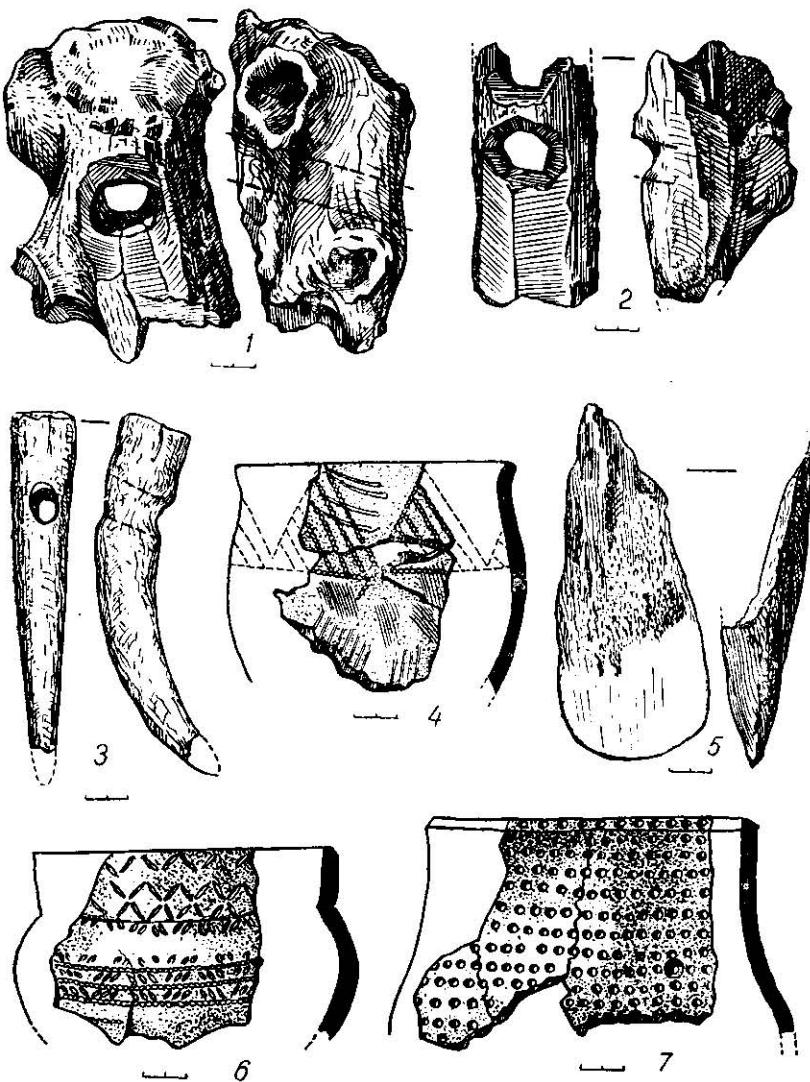

Рис. 3. Дереївка. Знаряддя праці і кераміка:
1—3, 5 — вироби з кістки та рогу; 4, 6, 7 — кераміки.

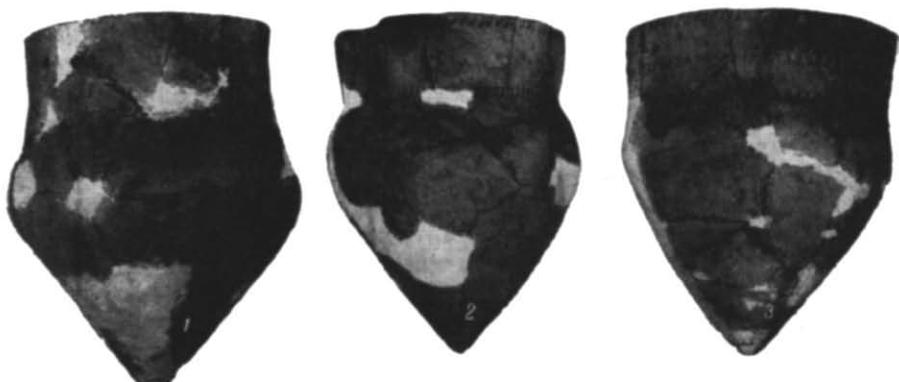

Рис. 4. Горщики з Дереївського поселення.

нечі і лунки (66%)⁹. Привертає увагу наявність в комплексі також значної кількості кераміки, прикрашеної відбитками шнура (рис. 3, 4, 6). В дереївській кераміці особливе місце займає посуд з ямково-гребінцевим орнаментом (близько 11%). Горщики цього типу (рис. 3, 7) мають важливе значення для синхронізації дереївського поселення з пам'ятками ямково-гребінцевого посуду.

Серед керамічних знахідок з Дереївського поселення особливий інтерес становить пластика — статуетки людини, зображення тварин

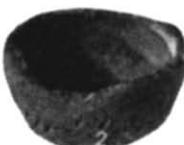

Рис. 5. Кераміка з Дереївського поселення та Олександровського могильника:
1—3 — Дереївка; 4 — Олесандрія.

Рис. 6. Пластика з Дереївського поселення.
1 — статуетка людина; 2 — фігурка дикого кабана.

(рис. 6, 1, 2), а також велика кількість (понад 100 екз.) важків до рибальських сіток (2, 7).

На площі поселення поблизу одного з жител виявлено поховання тварин, що мають, можливо, культове значення. В одній із ям розчищено повний кістяк собаки, який лежав на боці із випростаними ногами, а в другій — череп і нижня частина лівої ноги коня та залишки двох собак (черепи, кінцівки).

Поблизу досліджуваного поселення виявлено могильник (№ 2), в якому відкрито 14 одночінних, рідше парних поховань. Небіжчики були покладені на спині з підгнутими в колінах ногами (рис. 7). Поруч з одним із кістяків лежав роговий молот, цілком аналогічний знахідкам із поселення, що дає повну підставу пов'язувати ці дві пам'ятки в єдиний культурно-хронологічний комплекс.

Декілька аналогічних поховань виявлено на площі поселення. За характером знахідок Дереївське поселення і могильник близькі до поселення та могильника Олесандрії.

Поселення і могильник біля хут. Олесандрія розміщені на краю борової тераси лівого берега р. Оскол¹⁰. В розкопі, площею 1230 м², розкрито два культурні шари енеолітичного часу, з яких нижній включає матеріали середньостогівського типу, а верхній відноситься до давньоїмської культури і датується часом другого шару Михайлівки.

У нижньому шарі Олесандрії виявлено близько 5000 знахідок. Кераміку за складом тіста, формами посуду та орнаментом можна поді-

⁹ Статистичні дані взято по матеріалах розкопок 1960—1961 рр.

¹⁰ Д. Я. Телегин. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия. — КСИА, вып. 9. К., 1960.

лити на дві основні групи. Одна група генетично пов'язана з керамікою дніпро-донецької культури, а друга — цілком відноситься до середньо-стогівського типу.

Кераміка другої групи з значною домішкою товчених черепашок. Найбільш поширою формою посуду був гостроронній горщик з високою шийкою, лише деякі горщики кулястої форми мали низькі різко

Рис. 7. Деревка. Поховання № 10 і 11 з енеолітичного могильника (№ 2).

відхилені назовні вінця. Горщики орнаментовані лише у верхній частині. Орнамент складається з горизонтальних рядів, нанесених відбитками гребінця або з прокреслених ліній. Рідше візерунок виконувався наколами у відступаючій манері, зустрічається шнурний орнамент (рис. 2, 12, 13). Привертають увагу плоскодонні миски.

Серед знарядь праці нижнього горизонту досить важливе місце посідають великі ножі з кременю (102 екз.), скребки (245 екз.), вістря стріл і дротиків, звичайно підтрикутної форми (24 екз.), а також клиновидні сокири з кременю, кварциту і сланцю (рис. 2, 8, 10, 11). Одна невелика сокира виготовлена з зеленокам'яної породи (рис. 2, 9). Переважна більшість сокир має повне або часткове шліфування.

На площі поселення розкрито 25 енеолітичних поховань. Серед похованих переважали дорослі, але зустрічалися кістяки дітей (8) та підлітків (3). Основним обрядом поховання було трупопокладення. Не-

біжчиків клали на спині з підігнутими в колінах догори ногами. Кисті рук звичайно лежали на нижній частині живота (рис. 8). Найчастіше поховання орієнтовані на схід, але нерідко на південь або північ. Поховання переважно одиничні, є три парні і одна групова могила, що складалася з п'яти кістяків. Майже всі поховання мають сліди посипки червоною вохрою. При п'яти кістяках виявлені великі ножі або ножо-

Рис. 8. Олександрія. Парне поховання епохи міді.

видні пластини з кременю, цілком аналогічні знахідкам з поселення. Поблизу голови одного з небіжчиків стояв невеликий гостродонний горщик з дуже пористою масою (рис. 5, 4), що за формою і технікою виготовлення відноситься до кераміки другої групи з поселення¹¹.

Могильник біля м. Яма розміщений на високому корінному березі Сіверського Дінця. Він складався з семи відокремлених могил, з яких науково досліджена, на жаль, лише одна¹². Вона являла собою гробницю розміром $1,85 \times 1,8 \times 0,5$ м, складену з плит дикого каменю (рис. 9). На дні гробниці, перекритої кількома великими плитами,

¹¹ Д. Я. Телегин. Вказ. праця, рис. 2, 10.

¹² Дослідження автора у 1966 р.

виявлено два скорчені на спині поховання, засипані шаром червоної вогни. При небіжчиках знайдено чотири вироби з кременю: великий ніж і уламок ножа, фрагмент ножовидної пластини і вістря дротика (рис. 10, 5, 6, 8). Аналогічні знахідки, а також великий нуклеус, дві сокири (крем'яна і зеленокам'яна) (рис. 10, 1, 2, 4, 10) виявлені при інших, зруйнованих будівниками, похованнях некрополя.

Ямський могильник за складом крем'яних знарядь, поховальним обрядом знаходить найближчі аналогії в некрополях типу Петро-Свистунове¹³, Олександрії, Чаплів¹⁴, пізніх похованнях Маріуполя¹⁵ тощо. Група скорчених на спині поховань була досліджена також на островах Виноградному, Ігренському в Надпоріжжі¹⁶. З Чаплинським, Маріупольським, Ігренським могильниками Ямський некрополь зближує використання каменю при спорудженні могил.

Приналежність названих могильників із скорченими на спині похованнями до середньостогівської культури стверджується наявністю в деяких могилах типових для поселень цієї культури знахідок — глиняного посуду (Олександрія, Квітня¹⁷, острів Сурський¹⁸, Кам'яні Потоки¹⁹); рогових мотик і клевців (с. Дереївка, острова Виноградний, Сурський); крем'яних ножів (Олександрія, Чаплі (рис. 10, 10), Петро-Свистунове, Ігрень 8, острів Сурський, Маріуполь, Яма і т. ін.). Енеолітичні поховання могильників на острові Виноградному і Ігренському півострові з етапом Середній Стіг II пов'язував і А. В. Добровольський²⁰.

Зіставлення основних знарядь праці з кременю (ножів, сокир, наконечників до списа) названих могильників із знахідками, відомими на Лівобережжі України і в Південній, в крем'яних скарбах — Староорлицькому²¹, Гончарівському²², Ігренському²³, підтверджує думку, висловлену деякими дослідниками²⁴, про приналежність

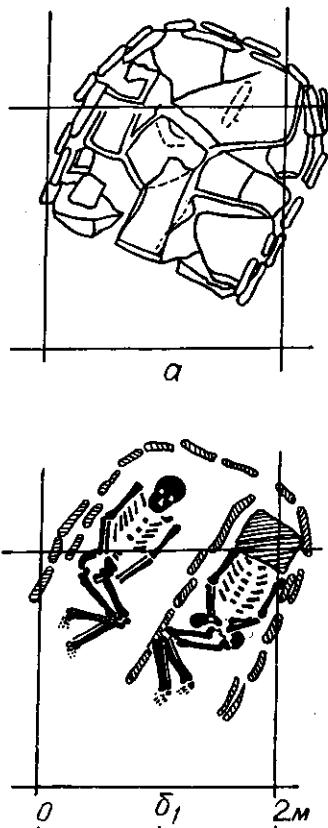

Рис. 9. Ямський могильник. Поховання в кам'яній гробниці:
а) перекриття гробниці; б) гробниця після розчистки.

¹³ Дослідження О. В. Бодянського. Фонди ІА АН УРСР.

¹⁴ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі. — Археологія, т. IX. К., 1954.

¹⁵ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933.

¹⁶ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі.

¹⁷ А. В. Бодянський. Древнейшее ямное погребение в Южном Приднепровье.— КСИА, вып. 3. К., 1954.

¹⁸ Дослідження В. М. Даниленка. Фонди ІА АН УРСР.

¹⁹ Дослідження В. А. Гладиліна. Фонди ІА АН УРСР.

²⁰ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі, стор. 115.

²¹ М. Рудинський. Староорлицький скарб неолітичної доби. — Антропологія, т. II. К., 1929.

²² С. Н. Одінцова. Клады кремневых изделий с. Гончаровки.— КСИА, вып. 6. К., 1956.

²³ И. Ф. Ковалева. Клад кремневых орудий из окрестностей г. Днепропетровска.— СА, № 4. М., 1961.

²⁴ С. С. Березанская, О. Г. Шапошникова. Рецензия на книгу Т. Б. Поповой. Племена катакомбной культуры.— СА, № 2. М., 1957, стор. 275.

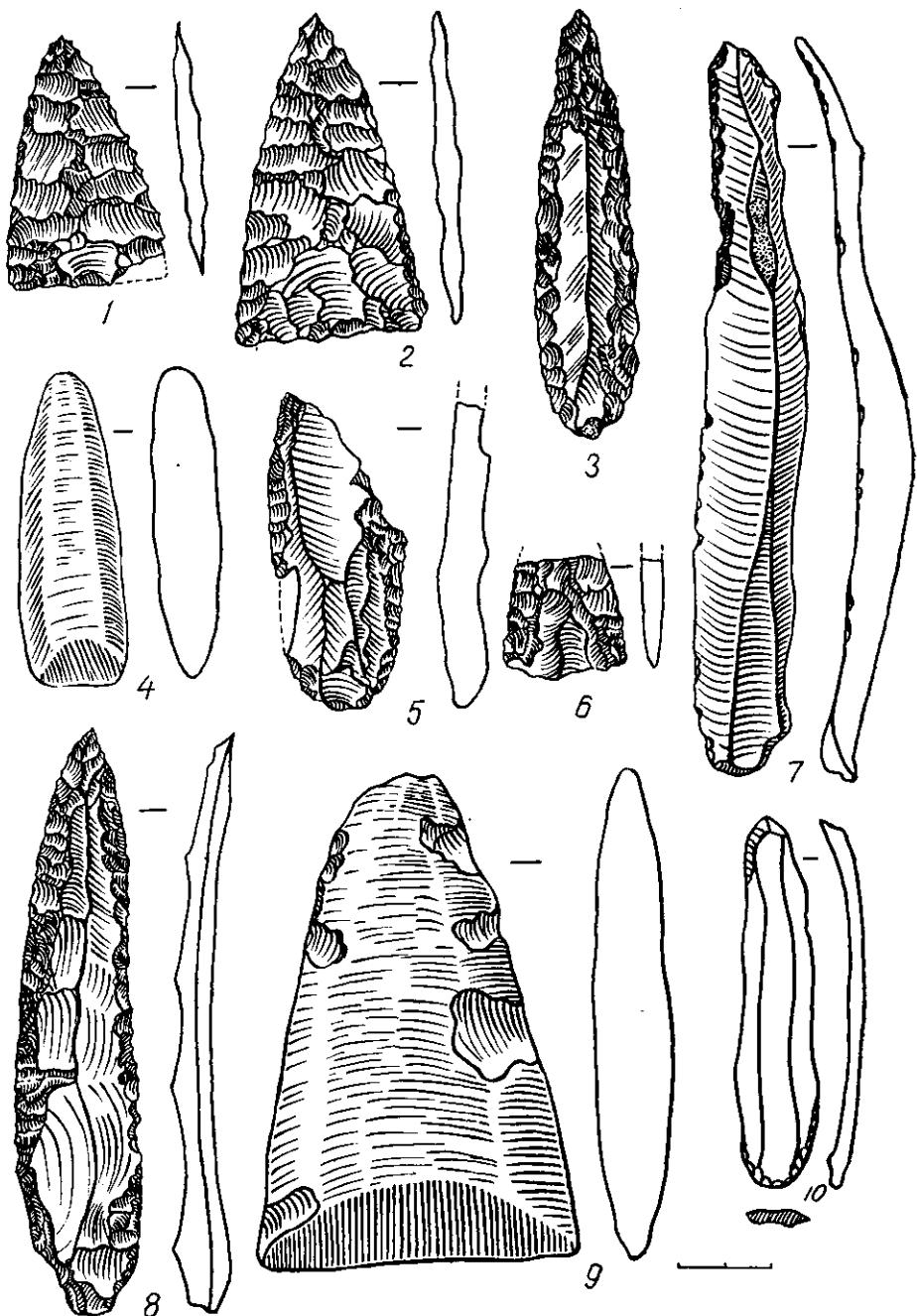

Рис. 10. Ножі, вістря списів і сокири середньостогівської культури (1, 2, 4—6, 8, 9 — Яма; 3, 7 — Гончарівка; 10 — Чаплі).

останніх до епохи міді. Ці скарби могли бути залишені племенами середньостогівської культури.

Отже, в межах України, головним чином в степовій зоні і в південній частині лісостепу, а також на більш східних територіях, уже відомо кілька десятків поселень, могильників, скарбів і окремих місцезнаходжень. Ці пам'ятки, що хронологічно близькі між собою, займають певну замкнену територію і характеризуються спільними ознаками, не властивими синхронним пам'яткам сусідніх територій, ми відносимо до

окремої культури епохи міді, яку умовно називаємо середньостогівською.

Знаряддя праці, предмети озброєння і прикраси середньостогівської культури виготовлялись з кременю, каменю, кістки, рогу і міді.

Сокири переважно крем'яні або кам'яні, рідше відомі тесла з рогу і кістки. Крем'яні сокири (виявлені в Олександрії, Стрільчій Склі Петро-Свистунове, Ямі) клиновидні, овальні в поперечному перетині, з тонким округлим обушком. Вони виготовлені в техніці двобічної оббивки, звичайно шліфовані по всій поверхні або лише по лезу (рис. 10, 9).

Сокири з каменю (Олександрія, Яма, Середній Стіг II) клиновидної форми, округлі в поперечному перетині, шліфовані звичайно по всій поверхні (рис. 2, 9; 10, 4). Вони виготовлялись із твердих порід сланців, є декілька зразків, зроблених із зеленокам'яної породи (Олександрія, Яма, Лівенцівка нижній горизонт, Василівка, Кодачок, Ігрень).

Тесла, найбільша кількість яких походить з Дереївки, виготовлялись із великих кісток тварин і рогу оленя. Вони мають здебільшого асиметричні леза, дуже старанно зашліфовані при виготовленні і запліровані від вживання (рис. 3, 5).

Крем'яні ножі великі за розмірами (довжиною до 18—20 см). Вони становлять характерну рису культури (рис. 1, 5; 2, 8, 11; 10, 3, 7, 8, 10) і виявлені майже у всіх комплексах з поселень та могильників. Особливо багата колекція ножів зібрана в культурному шарі поселення та при похованнях Олександрії. Ці знаряддя були одним із основних видів покладень в похованнях Ямського, Петро-Свистунівського, Чаплинського могильників. Вони складають значний процент знахідок в скарбах мідного віку.

Найбільший процент серед кам'яних знарядь праці на поселеннях середньостогівської культури становлять скребки. Вони в поодиноких зразках зустрічаються і в похованнях (Олександрія, Яма). Переважають скребки на відщепах, але відомі зразки, виготовлені на великих ножовидних пластинах.

Привертає увагу деяка різниця в розмірах ножів і скребків з дніпровських і донецьких поселень. Найбільші ножі з Середнього Стіга II і Дереївського поселення мають довжину 14—15 см, в той же час як в Олександрії переважна більшість цих знарядь довжиною 18—20 см.

Вістря стріл і списів виготовлені в техніці двобічної оббивки. Переважна їх більшість має підтрикутну форму з рівною або випуклою основою (рис. 1, 2; 10, 1, 2). Зрідка зустрічаються вістря списів видовженої овальної або субромбічної форми (рис. 2, 5). Серед вістрів з Олександрії, поселення Дереївка є екземпляри зувігнутою основою (рис. 2, 3). Довжина наконечників списка від 5 до 10 см, стріл — 2—3 см.

Інші типи крем'яних знарядь — проколки, скobelі — в комплексах досліджуваної культури зустрічаються рідко. Мікролітичні вироби майже зовсім не відомі.

В житті середньостогівських племен досить важливу роль відіграють мотикоподібні вироби з рогу оленя. Значна серія (понад 30 екземплярів) цих предметів з Дереївки дала можливість виділити серед них, крім тесел для обробки дерева (рис. 3, 5) і мотик, також бойові молоти (рис. 3, 1, 2) і клевці (рис. 3, 3). Мотики виготовлялись з товстих частин рогу оленя, довжиною до 30 см. Вони мають отвір для держака. Їх широке поперечно поставлене лезо звичайно асиметрично скосене. Для виготовлення молотів підбиралась коренева частина рогу. Вони також мають наскрізний отвір для держака. Обушком молотів служила прикоренева розширені і часто увінчана наростиами частина рогу. Протилежний кінець знаряддя рівно зрізаний або загострений

на зразок клевця. Розміри деяких молотів — 20—25 см. Насаджені на держак вони, подібно до кам'яних сокир-молотів, служили, напевно, грізною ударною зброєю. Клевці, виготовлені з окремих відростків рогу оленя, мають значно менші розміри. Іх гострий кінець найчастіше зберігає природну форму вершини рогу, а тупий кінець, де є отвір, рівно зрізаний або трохи опуклий.

Окремі знахідки мотик, молотів, клевців відомі на інших поселеннях і могильниках цієї культури (Молюхів Бугор, Чаплі, острова Виноградний, Сурський). Декілька рогових мотик і молотів зберігаються у Кіровоградському історико-краєзнавчому музеї. Одна мотика цієї збірки орнаментована візерунком у вигляді неглибоких ямок.

Слід відзначити знахідку кам'яної булави, виявлену при одному з скорчених поховань Маріупольського могильника. Вона виготовлена з порфириту темнозеленого кольору, має видовжenu форму і ніби складається з трьох кулястих частин²⁵.

Вироби з міді середньостогівської культури представлені майже виключно прикрасами. Найбільше знайдено їх в Чаплинському могильнику²⁶. Це, насамперед, дрібні кільцеві пронизки, з яких набирались разки намиста. Аналогічні пронизки виявлені при похованнях Дереївського II і Петро-Свистунівського могильників, скорчених похованнях Маріуполя. З інших мідних прикрас слід назвати округлі підвіски у формі маленьких черепашок і видовжені пластинки, якими прикрашали головний убор. В похованнях Чаплинського могильника виявлено два мідні браслети в півтора і чотири оберта. Перший виготовлений з круглого, другий — плоского дроту. Браслети з круглого дроту в один-чотири оберта зустрінуті в Петро-Свистуново та Маріуполі.

Хімізм міді середньостогівської культури визначений лише для Чаплинського і Дереївського могильників. На думку Є. М. Черних, мідь Чаплинського могильника має, скоріше за все, місцеве походження; її виплавку гіпотетично можна пов'язувати з Бахмутськими родовищами в Донбасі²⁷. Спектральний аналіз мідних бус з Дереївського другого могильника зроблений в лабораторії Інституту геологічних наук АН УРСР. За складом природних домішок мідь Дереївського могильника в цілому близько стоїть до Чаплинської.

Середньостогівська кераміка з значною домішкою товчених черепашок у тісті. Відомо два основні типи посуду — горщик і миска (рис. 11, 1—10, 13—16). З деяких поселень (Дереївка, Домоткань) на Середньому Дніпрі відомий ще посуд з дуже вузькою і високою шийкою, що може бути віднесеній до розряду глечиків (рис. 11, 11, 12).

Горщики різних розмірів. Їх висота — від 5—6 до 35—40 см. Форма горщиків досить стала. Всі вони мають високу шийку, що становить нерідко третю або четверту частину всієї висоти посуду. Шийка горщика або трохи лійчаста, або роздута в середній частині, плавно чи з різким зламом форми переходить в округлі плічка. Стінки нижньої частини тулуба конусом сходяться до гострого dna. Іноді в окремих комплексах зустрінуто плоскодонні горщики.

Миски звичайно невеликих розмірів, діаметр їх у верхній частині не перевищує 20 см. Є зовсім маленькі мисочки (чашечки), діаметр яких 6 см. Дно мисок округле або плоске. Більшість горщиків і частин мисок прикрашені орнаментом. Візерунок на горщиках завжди розміщений на шийці та плічках і ніколи, за дуже незначними виключеннями, не спускається нижче. Миски, як правило, орнаментовані дуже слабо. На деяких візерунок розміщений на внутрішній поверхні, у інших — на зовнішній.

²⁵ М. Макаренко. Вказ. праця, стор. 31, табл. XIV, 118.

²⁶ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі, рис. 2, 9—15.

²⁷ Е. Н. Черных. История древнейшей металлургии Восточной Европы.— МИА, № 132. М., 1966, стор. 66, 67.

Орнаментація середньостогівського посуду складається з кількох основних мотивів, що являють собою систему горизонтальних рядів і вертикальних смуг. Є також зигзаг і візерунок, що складається з геометричних фігур, підтрикутників і чотирикутників. Інколи ці мотиви

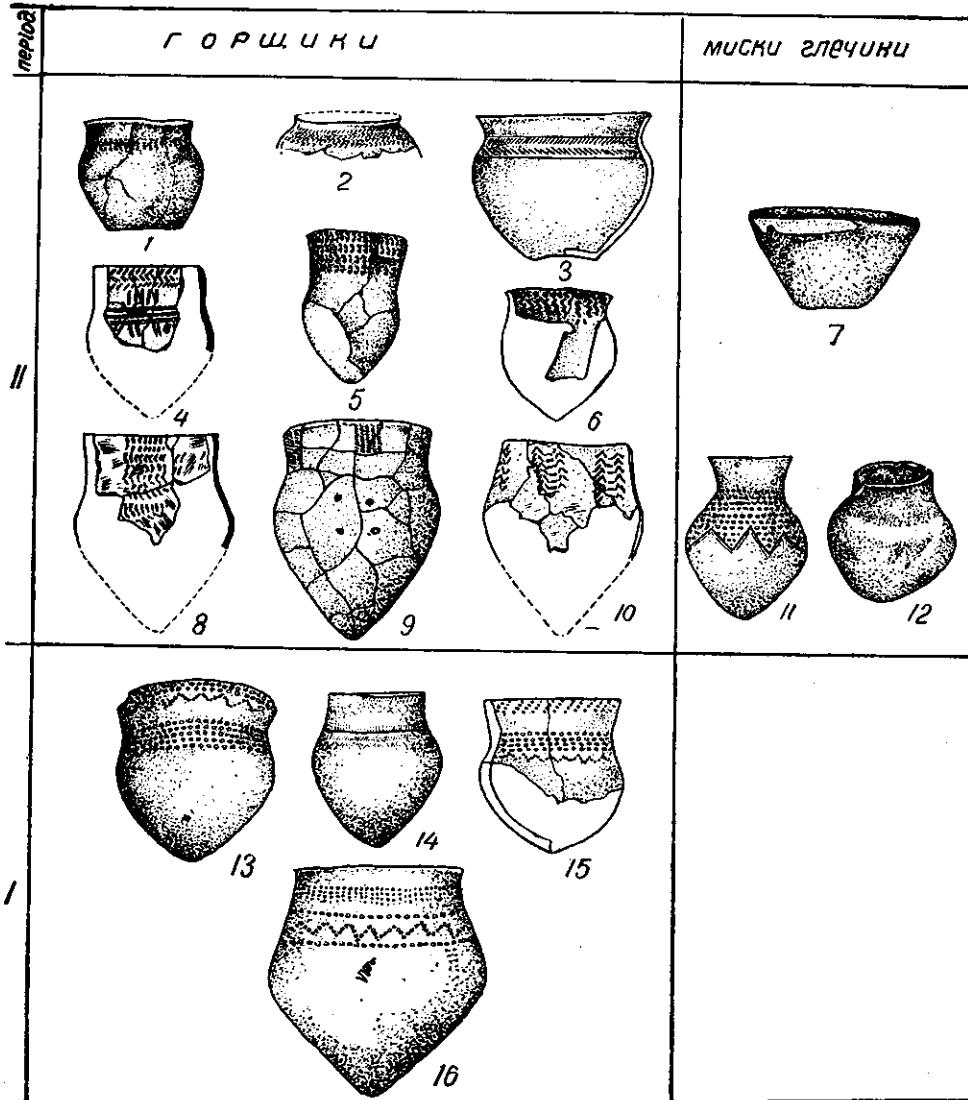

Рис. 11. Кераміка першого (13—16) і другого (1—12) періодів середньостогівської культури:

1, 6 — Молюхів Бугор; 2 — Олександрія; 3 — Бузьки; 4, 5, 7, 8, 10, 12 — Дерейвка; 9 — Минівський Яр; 11 — Домоткань; 13, 16 — Ігрень 8; 14 — б. Квітня.

застосовувались окремо, але частіше вони поєднувалися в одному візерунку. Особливо часто комбінуються горизонтальні ряди і вертикальні смуги або горизонтальні ряди і зигзаги.

Горщики з різночасових поселень відрізняються за деякими деталями форми, елементами та мотивами орнаментики.

Розкопками останніх років на Дерейвському поселенні вдалося встановити наявність у середньостогівських племен зразків мистецтва. Під час розкопок, в житлах і поблизу них, виявлено близько двох десятків виліплених з глини і випалених на вогні зразків пластики. Серед знахідок є фігурка риби, вирізана з талькового сланцю.

Глиняні скульптури зображують людей і тварин. Одна з найде-
них фігурок відтворює молюска з усіма основними деталями його фор-
ми — овальні риси, більш тупий передній кінець, замок на спинці —
майже в натуральну величину.

Статуетки людини схематичні. Серед них одне жіноче зображення (рис. 6, 1). Воно досить сплощене, верхня частина тулуза округлої форми. Голова позначена невеликим циліндричним в розрізі стовпчи-
ком, груди двома наліпами конічної форми. Через плечі статуетки хрест-нахрест ідуть дві лінії орнаменту, нанесеного гребінцевим штам-
пом. Нижня частина статуетки, на жаль, не збереглася. У інших фігу-
рока, що дійшли до нашого часу в уламках, округлими лініями добре
модельовані плечі, виділена талія. Поверхня фігурок нерідко вкривала-
ся крапковим орнаментом, що міг означати деталі одягу, прикрас
тощо.

З виявлених на поселенні статуеток найбільш реалістична статует-
ка дикого кабана (рис. 6, 2). Тварина передана в застиглій позі, її вуха
насторожено підняті догори, ніздрі розширені, рот напіввідкритий. Та-
ку позу звичайно займає вепр, почувши якусь небезпеку. Давній май-
стер реалістично передав плавними лініями пропорції тулуза тварини,
підкресливши її характерні риси: відносно велику голову, невеликий
горб на спині, задертий догори хвостик, на кінцях ніг вепра чітко по-
значені ратиці, а на боках кілька поздовжніх смуг. Це нерівності, що
виникають від нерівномірного прилягання щетини на боках тварини.

Виявлені схематичні, стилізовані жіночі статуетки можливо вка-
зують на наявність у них віри в жіночий образ матері-прадітельниці,
покровительниці скотарства та мисливства.

Про основні види занять, властивих племенам середньостогівської
культури, можна судити на підставі вивчення знарядь праці, побутових
залишок. Наявність рогових мотик, очевидно, свідчить про появу яких-
ось примітивних форм землеробства. На це, до якоїсь міри, вказують
і виявлені тут уламки зернотерок. Але одним із основних видів занять
населення було, безперечно, скотарство. В списку фауни з Дереївського
поселення свійські тварини становлять 83%, а дики — 17%. Ще менше
кісток диких тварин виявлено на Середньому Стозі (3,8%)²⁸. Розве-
дення свійських тварин нерідко носить спеціалізований характер. Кіст-
ки коня в Дереївці, наприклад, становлять понад 60%. Кінь був основ-
ною свійською твариною і на інших поселеннях культури (Молюхів
Бугор, Олександрія). Середні дані про склад свійського стада у пле-
мені середньостогівської культури становлять: кінь — 68%, бик — 21,
свиня — 9, вівці-кози — 7%.

Крім основних видів занять, в житті середньостогівських племен
допоміжну роль відігравало мисливство, зокрема полювання на вели-
ких лісостепових тварин, рибалство та збиральництво.

Основним похованальним обрядом у племен середньостогівської куль-
тури було скорчене на спині трупопокладення (рис. 7; 8; 9; 12). Але
інколи, напевно, як пережиток попередньої епохи застосовувався обряд
випростаних на спині поховань (Капулівка, одиночні поховання з гли-
нянним посудом). В окремих випадках (Олександрія, Дереївка) зафік-
совані сидячі поховання. Могильники плоскі, без курганних насипів.
Інколи поховання залягають під кам'яними закладками (Сурський)
або в кам'яних ящиках (Чаплі, Яма, Маріуполь). Похованальні ями не-
рідко мають червону охристу засипку. Похованальний інвентар складає-
ться з прикрас, виготовлених з міді, зубів хижаків, черепашок, знарядь
праці (ножі, сокири, скребки) і предметів озброєння (вістря списів, ро-
гові молоти, клевці, булави). Як уже згадувалось вище, у деяких ви-

²⁸ Всі дані про склад фауни на поселеннях середньостогівської культури взято з рукописної праці В. І. Бібікової «До історії доместикації коня на Південному Сході Європи», з люб'язного дозволу автора.

падках, поряд з кістяками, були знайдені горщики. Є підстави думати, що переважна більшість цілих горщиків середньостогівської культури, відомих з випадкових знахідок (Веселий Кут, Сунка, Мокра Калигірка, Домоткань, Остап'є), також супроводжували поховання. На це, зокрема, вказують сліди охри на поверхні і всередині деяких з таких посудин (Домоткань).

Антropологічну характеристику носіїв середньостогівської культури подано Т. С. Сурніною в результаті опрацювання серії черепів із

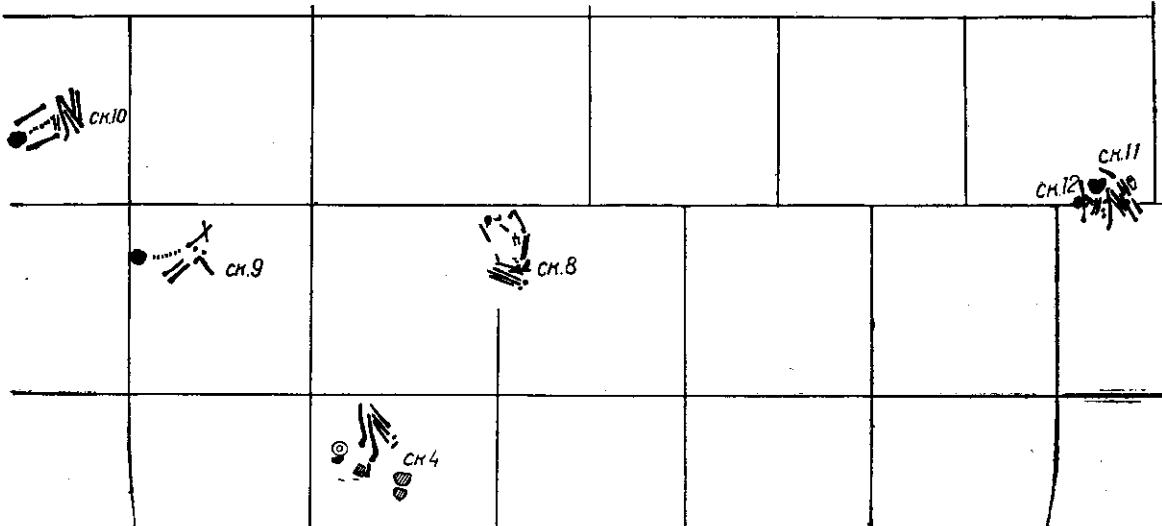

Рис. 12. Дереївка. План західної частини енеолітичного могильника (№ 2).

Олександрії²⁹. За комплексом расово-діагностичних ознак ці черепа відносяться до європеїдної раси (масивна будова черепа, доліхокранія, дуже широке профільоване обличчя). При порівнянні олександрійських черепів з антропологічними матеріалами неолітичної епохи Подніпров'я відмічається тенденція до зменшення основних розмірів. За цією ознакою черепа середньостогівської культури наближаються до черепів з поховань давньоїмської культури.

Питання відносної та абсолютної хронології пам'яток середньостогівської культури розв'язується на підставі стратиграфічних спостережень, вивчення речових матеріалів і зіставлення їх з комплексами сусідніх культур, зокрема трипілля.

Про різночасовість пам'яток середньостогівської культури свідчать відміни в характері кераміки окремих поселень. Так, наприклад, на деяких поселеннях (Стрільча Скеля, Похилий I) найчастіше використовувався орнамент з прокреслених ліній й відступаючих наколів, тоді як шнурний орнамент був відсутній, і, навпаки, в Дереївці, Молюховому Бугрі, коли з'являється шнурний орнамент, ці елементи орнаменту майже зовсім зникають. Щоб оцінити значення цього факту для розуміння відносної хронології пам'яток, слід нагадати, що лінійний та накольчастий елементи орнаменту були притаманні дніпро-донецькій культурі, яка в Подніпров'ї передувала середньостогівській, а шнурний — для наступної давньоїмської культури.

Немає сумніву, що шнурний орнамент, який досі на території України, як і Східної Європи, взагалі не був відомий, виник і розвив-

²⁹ Т. С. Сурніна. Палеоантропологический материал из Александрийского энеолитического могильника.— Труды Института этнографии АН СССР, т. 82, М., 1963.

нувся в середовищі середньостогівських племен. В свій час А. В. Добровольський зазначав, що на Середньому Стозі II гусеничний орнамент (перевитий шнур) з'являється на кераміці лише у верхній частині культурного шару, тоді як в нижній частині його не було. На інших поселеннях (Дереївка, Олександрія), поряд з гусеничним орнаментом, з'являється плетений шнур, а в комплексі Молюхового Бугра відомий лише останній.

Таким чином, можна твердити, що в розвитку пам'яток середньостогівської культури був час, коли шнурний орнамент не застосовувався зовсім (Стрільча Скеля, Похилий I, Квітяна, Ігрень 8, Майорка та ін.). Він з'являється значно пізніше. Причому, спочатку виникає гусеничний елемент (Середній Стіг II) і лише згодом — справжній плетений шнур (Дереївка, Олександрія, Молюхів Бугор).

Крім цих змін, з'являються і інші відміни в формах посуду і мотивах орнаменту. Для пам'яток більш ранніх етапів середньостогівської культури характерний посуд з високою шийкою та з різким переламом форми в основі вінець (рис. 11, 13—15), пізніше найбільше поширення мали горщики з плавним перегином при переході від вінець до плічок (рис. 11, 4—10). З'являються глечики і миски (рис. 11, 7, 11, 12). На посуді більш ранніх пам'яток орнамент складається з зигзагів, шевронів та фестонів (Стрільча Скеля, Середній Стіг, Ігрень 8), а пізніше виникають мотиви орнаменту, створеного з вертикальних колонок (рис. 11, 8—10). На Дереївському поселенні використовувався «скобочний» елемент орнаменту, невідомий зовсім на Стрільчій Скелі та Середньому Стозі. На кераміці Дереївського поселення майже зовсім відсутній накольчастий та лінійний орнамент, що є типовим для Стрільчої Скелі.

Зіставивши ці дані, можна з достатньою підставою говорити про виділення в розвитку поселень середньостогівської культури принаймні двох періодів: дошнурового, «середньостогівського» або волоського (I) та шнурового, «дереївського» (II). Пам'ятки кожного періоду, крім того, можна поділити на ранній і пізній етапи.

Таблиця 1

Періоди	Етапи	Основні пам'ятки	Пануючі елементи орнаменту	Мотиви візерунку. Розвиток форм посуду
II Дереївський (шнурний)	v	Молюхів Бугор II	Переважання плетеного шнура. Поширення плоского денця	Горизонтальні ряди, вертикальні смуги, зигзаг
	a	Молюхів Бугор I Дереївка Олександрія	Шнурний і гусеничний орнамент, гребінець, лунка, скоба	Плавний переход від вінець до плічок посуду
I Середньостогівський (дошнурний)	v	Середній Стіг II	Гребінець. З'являється гусеничний орнамент. Зникають відступаючі наколи і лінійний орнамент	Шеврони, фестони. Горизонтальні ряди. Різкий злам форми при переході від вінець до плічок посуду
	a	Стрільча Скеля Похилий Тетянчине Квітяна Майорка	Дрібнозубчастий гребінець, відступаючі наколи, прокреслені лінії	Безший посуд

Хронологічне розчленування могильників середньостогівської культури провести, на жаль, значно важче. Можна лише відзначити, що при похованнях у могильниках Ігрень і Квітяна були виявлені горщики, які слід віднести до першого періоду культури, а могильники біля Олександрійського та Дерейського поселень хронологічно датуються другим періодом. А. В. Добровольський вважав, що могильник на острові Виноградному слід віднести до етапу Середній Стіг II, а чаплінські поховання в ящиках, де виявлено багато мідних речей, він датував більш пізнім періодом — енеолітом³⁰.

Як уже згадувалось вище, під час розкопок в ур. Середній Стіг, А. В. Добровольський дійшов висновку, що пам'ятки дніпро-донецького типу передують середньостогівській культурі в Надпоріжжі. Пізніше цей факт був ще раз підтверджений стратиграфічними спостереженнями на Стрільчай Склі³¹. Про витіснення на Нижньому Дніпрі і в Приазов'ї дніпро-донецького населення середньостогівськими племенами свідчить також заміна колективних усипальниць дніпро-донецької культури могильниками із скороченими похованнями. Отже, якщо початкові фази в розвитку середньостогівської культури співпадають з часом зникнення на півдні України дніпро-донецьких племен, то її верхня дата, в загальних рисах, може бути визначена появою тут давньоіямних пам'яток, зокрема, типу середнього шару Михайлівки. У становленні кераміки останнього важлива роль належить традиціям, що йдуть від середньостогівської культури. Про більш ранній вік досліджуваних в даній роботі пам'яток, в порівнянні з матеріалами другого шару Михайлівки, говорить наявність в нижньому шарі типового середньостогівського посуду другого періоду.

Абсолютний вік пам'яток первого періоду середньостогівської культури може бути визначенім, насамперед, на підставі синхронізації їх з поселеннями трипілля. В згаданій вище праці Т. Г. Мовші на матеріалах Солончен II цілком переконливо доводиться одночасовість цих пам'яток з етапом В/I трипілля. В публікації матеріалів з Молюхового Бугра В. М. Даниленко, на підставі трипільських керамічних імпортів, датує верхній горизонт цього поселення етапом С/I трипілля. З матеріалів, що дають нові дані для синхронізації середньостогівської і трипільської культури, слід назвати трипільську червоноглиняну мисочку, знайдену при одному з поховань Дерейського могильника, яка датується початком пізнього трипілля (рис. 13, 1). Невеликий червоноглиняний глечик, розписаний бурою фарбою (рис. 13, 2), був виявлений при одному із парних поховань в могильнику на стоянці Ігрень 8, звідки походять два типові середньостогівські горщики.

Етапи В/I — С/I трипільської культури Т. С. Пассек датує періодом від середини IV до кінця першої половини III тисячоліття до н. е., що, напевно, має пряме відношення до визначення абсолютноного віку пам'яток середньостогівської культури. Отже, в цілому середньостогівська культура існувала вісім-десять століть від середини IV до кінця першої половини III тисячоліття до н. е.

Численні і сильні середньостогівські племена з високорозвиненою для того часу культурою відіграли в історії Східної Європи помітну роль. Вони першими в Європі приручили дикого коня. Немає сумніву в тому, що уже в цей час кінь використовувався для їзди верхи.

Озброєні списами, луком, бойовими молотами та клевцями з рогу оленя «кіннотники» середньостогівської культури, очевидно, були для того часу досить грізною військовою силою.

З'явившись в середині IV тисячоліття до н. е. в Надпоріжжі і Середньому Подніпров'ї, середньостогівські племена зіткнулись з племе-

³⁰ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі, стор. 117.

³¹ В. Н. Даниленко. Стрильчая Скеля (раскопки 1946 г.). — Науковий архів ІА АН УРСР, ф. е. № 255.

нами інших культур. Витіснивши з цих територій неолітичне населення дніпро-донецької культури, вони вступили на заході в тісний контакт з трипільцями, що знайшло помітний відбиток на розвитку обох культур. Для трипільської керамічної технології з цього часу стає характерним кухонний посуд з домішкою товчених черепашок, з'являється шнурковий орнамент. Пізній середньостогівський посуд (Молюхів Бугор), в свою чергу, напевно під впливом культури західних сусідів, набуває плоского денця.

На Нижньому Дніпрі і в Приазов'ї область поширення досліджуваних поселень безпосередньо стикалась з районом поширення пам'яток, для яких властива кераміка типу нижнього шару Михайлівського поселення. Про синхронність нижнього шару Михайлівки і пізніх етапів у розвитку середньостогівської культури говорилося вище. Кераміка нижнього шару Михайлівки, що характеризується значною товстотінністю, плоскодонністю, майже повною відсутністю орнаменту по лискованій поверхні, своїми генетичними коріннями тяжіє до культур Кавказу і Криму. Проте на півдні вона зазнала значних впливів з боку середньостогівської культури, внаслідок чого тут з'являється посуд з високою шийкою, домішкою черепашок в тісті, гребінцевим і шнурковим орнаментом.

На півночі, в зоні лісостепу, середньостогівські племена мешкали поблизу мисливсько-рибалського населення культури ямково-

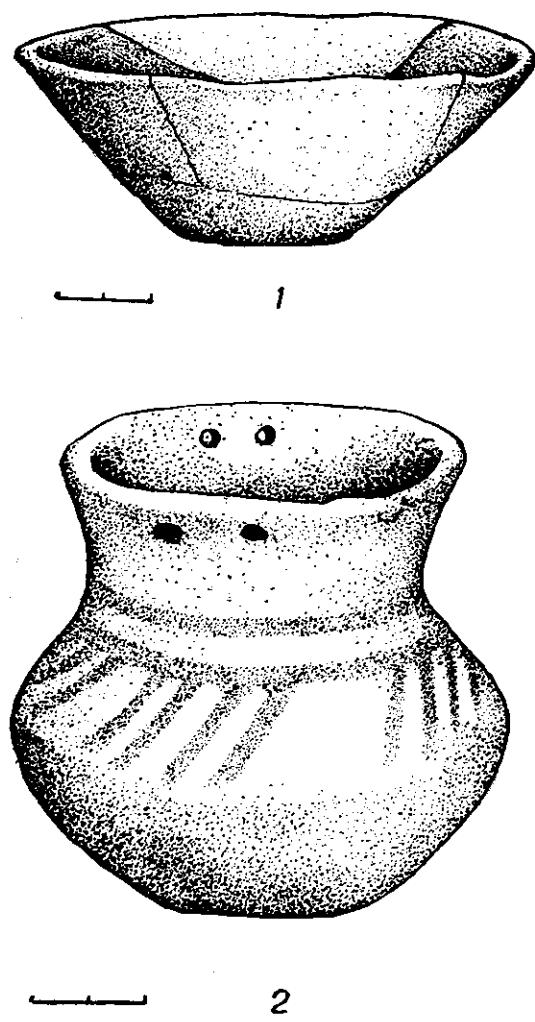

Рис. 13. Трипільський посуд, виявлений при похованнях середньостогівського типу:
1 — Дереївка; 2 — Ігринь 8.

гребінцевої кераміки. Про тісний територіальний та культурний контакт носіїв цих культур свідчить наявність в Дереївському поселенні значної кількості посуду, прикрашеного ямковим орнаментом. Аналогічна кераміка відома також із поселення Скеля-Каменоломня в Надпоріжжі.

Значно важче визначити межі поширення та конкретного оточення середньостогівської культури на сході, в степовому Подонні, де пам'ятки неоліту і енеоліту вивчені ще дуже слабо. Можна лише зазначити, що в Подонні і на Нижній Волзі виявлені зразки кераміки, дуже близької до середньостогівської (гостре дно, високі вінця, домішка черепашок в тісті, ті ж елементи орнаменту, що створюють візерунок, яким прикрашено лише верхню частину посуду). Цей посуд дослідники від-

носять до раннього періоду ямної культури (хут. Бикове, Репін). За найновішими дослідженнями на Україні середньостогівські племена відіграли вирішальну роль у формуванні давньоюмної культури ³².

Роль і значення середньостогівської культури в історії Європи, на наш погляд, не обмежується лише цим. Треба думати, що середньостогівські племена мали певний вплив на формування культур шнурової кераміки взагалі. Як відомо, у вітчизняній і зарубіжній літературі все частіше з'являються твердження, що культури шнурової кераміки формувалися під впливами, що йшли з степових просторів Східної Європи. Деякі автори пов'язують ці впливи з пам'ятками усатівського типу, але більшість дослідників вбачають першоджерело складання культур шнурової кераміки в матеріалах давньоюмної культури (М. Гімбулас, М. Я. Мерперт, А. Х. Халіков).

Не розглядаючи докладно це питання, зазначимо, що вивести керамічний тип тонкостінного посуду з високою шийкою, прикрашеного шнуром і гребінцевим орнаментом, який є типовим для ранніх культур шнурової кераміки (середньодніпровської культури одиночних могил), з кераміки давньоюмної культури нам здається не можливим. Не виключена можливість, що тепер, після відкриття нових комплексів середньостогівської шнурової кераміки епохи енеоліту, які передували давньоюмній і були її генетичною підосновою, розв'язання проблеми походження культур шнурової кераміки слід пов'язувати ще з доямними періодами в історії первісних племен Європи. Остаточне вирішення цього питання потребує, однак, накопичення нових матеріалів по енеоліту України і сусідніх територій.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ И ХРОНОЛОГИЯ СРЕДНЕСТОГОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Памятники среднестоговской культуры — поселения (Средний Стог II, Стрильчая Скаля, Дереивка, Молюхов Бугор, Александрия, Домоткань и др.), могильники (Александрия, Дереивка, Яма, Петро-Свистуново, Чапли и др.), клады (Игреньский, Староорлицкий) и отдельные находки (Миневский Яр, Сунка, Мокрая Калтирка, Остапье, Новочеркасск и др.) — известны в степной и лесостепной части Украины от долины Ингульца до низовья Дона. Родственные памятники получили распространение в степной части Восточной Европы и далее на восток вплоть до Нижнего и Среднего Поволжья (Быково).

Орудия труда, предметы вооружения и украшения среднестоговской культуры изготовлены из кремня, камня, рога, кости и меди. Из кремня и камня — клиновидные, шлифованные топоры. Кремневые ножи — на крупных ножевидных пластинах. Кремневые острия стрел и копий, преимущественно треугольной формы, двусторонне обработаны. На поселениях и в могильниках часто встречаются мотыговидные молоты и клевцы из рога оленя. Известны медные украшения (пронизки, бусы, браслеты и пр.).

Керамика представлена остродонными, высокогорлыми горшками и плоскодонными мисочками. На позднейшем этапе культуры появляются горшки с плоским дном. Орнамент, состоящий из горизонтальных рядов или вертикальных колонок, наносился различными штампами (гребенчатым, «скобочным») или оттисками веревки. Узор обычно покрывает только шейку и плечики горшка.

³² В. Н. Даниленко. О ранних звеньях..., стор. 128; Д. Я. Телегін. Вказ. праця; О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962.

В комплексе деревенского поселения имеются предметы глиняной пластики (женские статуэтки и фигурки животных).

Основное занятие среднестоговских племен — скотоводство (коневодство).

Могильники бескурганные. Умерших хоронили в индивидуальных неглубоких ямах или примитивных каменных ящиках на спине в скорченном положении. При скелетах, окрашенных охрой, встречаются кремневые и каменные орудия труда, медные и костяные украшения, редко — глиняные сосуды.

Абсолютный возраст среднестоговской культуры — вторая половина IV — первая половина III тысячелетия до н. э.— определяется на основании находок в среднестоговских комплексах импортной трипольской керамики этапа В—С/І (Игрень, Деревка, Стрильчая Скеля и др.) и типологического сопоставления с материалами соседних территорий (Солончены). На основании стратиграфических данных и типологического анализа в развитии среднестоговской культуры можно выделить два основных периода: I — «среднестоговский» или «волошский», «дошнуровой»; II — «деревенский», шнуровой. Среднестоговскую культуру непосредственно сменяет древнеямная, генетически тесно с ней связанная.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

АНДРОФАГИ, МЕЛАНХЛЕНИ, БУДИНИ АБО СКІФИ?

Ця стаття присвячена питанню про племена і народності Геродотової Скіфії та її сусідів, з якими можна було б ототожнювати племена посульсько-донецького варіанта скіфської культури лісостепового Лівобережжя.

Завдання тим більше важливе, що йдеться про одне з найкрупніших й найвидатніших, за історичним значенням, скупченням пам'яток скіфської культури. В літературі це питання спеціально не висвітлюється. Ті чи інші співставлення пам'яток даної території з названими Геродотом племенами, що знаходимо в працях окремих дослідників, звичайно пов'язані з загальною концепцією авторів про географічні межі та етнічний склад населення Скіфії.

Це питання не нове. З нагромадженням археологічних, історичних та лінгвістичних знань воно знову і знову порушується в науці. Проте в цілому ця проблема залишається дискусійною, й запропоновані рішення ні в якій мірі не можна вважати загальновизнаними. На першому етапі головна увага дослідників була спрямована на узгодження відомостей Геродота про країни, розміщені на північ від узбережжя Чорного моря, з сучасною географічною картою. Приводилася ідентифікація скіфських річок, розглядалися питання розміру й кордонів, а разом з цим і розміщення в намічених межах скіфських і сусідніх племен. Основні погляди зібрані в відомій роботі Е. Мінза¹. В дослідженнях цього етапу значну роль відіграли вітчизняні вчені Н. І. Надеждин², Ф. А. Браун, Ф. К. Брун³, С. М. Середонін⁴ та ін. Внаслідок цих шукань була створена карта Геродотової Скіфії, яка охопила територію від Дону на сході, до Дунаю — на Заході, від узбережжя Чорного і Азовського морів на півдні, до південної межі Полісся — на півночі, в цілому у вигляді квадрата з сторонами по 600—700 км. Описанна територія відповідно включала основний масив пам'яток скіфської культури.

Питання про етнічну належність племен, які у другій половині I тисячоліття до н. е. мешкали на Півдні Східної Європи, стає на твердий ґрунт після того, як К. Мюлленгоф, Вс. Міллер, В. Томашек, М. Фасмер та інші переконливо довели, що скіфи та їх східні сусіди савромати-сармати належали до іраномовної групи народів.

¹ E. Minns. Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, стор. 26—34.

² Н. И. Надеждин. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями.— 300 ИД, т. I. Одесса, 1944, стор. 2—114.

³ Ф. А. Браун. Рассказания в области гото-славянских отношений. СПб., 1889 г.; Ф. К. Браун. Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях Черноморья.— Сборник исследований по исторической географии Южной России, ч. II. Одесса, 1880, стор. 1—104.

⁴ С. М. Середонин. Историческая география. Пг., 1916, стор. 19—40.

Цей висновок лінгвістів викликає нову ділему відносно етнічної належності племен, що входили до складу Скіфії. В. В. Хвойка, досліджуючи пам'ятки скіфської культури осілих землеробів Середнього Подніпров'я, дійшов висновку, що ці племена були автохтонними і, до певної міри, відрізнялися в культурному відношенні від кочових скіфів-іранців степової полоси. Відповідно цьому він виключив територію Середнього Подніпров'я з складу Скіфії і вважав, що Середнє Подніпров'я було заселене нескіфськими племенами (неври та будини), в яких він вбачав предків древніх слов'ян⁵.

На відміну від В. В. Хвойки, Л. Нідерле вважав, що Скіфія в етнічному відношенні не була єдина. Він дотримувався думки, що численні кургани Київської і Полтавської областей слід ототожнювати з скіфами-орачами і землеробами Геродота, в яких разом з будинами й неврами він вбачав праслов'ян⁶.

О. А. Спіцин, помітивши наявність зв'язків Немирівського городища з європейським гальштатом, поставив питання про можливу належність його мешканців до фракійців⁷. Описуючи кургани землеробських племен Середнього Подніпров'я, він намагався обґрунтувати їх автохтонність, вважаючи в той же час, що ці племена входили до складу Геродотової Скіфії під назвою (до певної міри умовною) скіфів-орачів⁸. Таке пояснення етнічного складу Скіфії в значній мірі базувалося на тому, що мовознавці, які довели іранство скіфів, не ототожнювали етнічне ймення «скіф» і «іранець», вважаючи, що в межах Скіфії під терміном «скіфи» можна розуміти й племена іншої етнічної належності, наприклад, фракійців або слов'ян.

Особливе місце в дореволюційній історіографії займають погляди М. І. Ростовцева, який однаково володів як археологічними матеріалами, так і сукупністю писемних джерел. Уявляючи Скіфію у вигляді великої держави кочовиків, він включав до її складу не тільки Північне Причорномор'я, разом з степовим Кримом і Керченським півостровом, Середнє Подніпров'я й Побужжя, але й усе Прикубання⁹. М. І. Ростовцев вважав скіфську культуру іранською, точніше перською, яка в Причорномор'ї зазнала сильного впливу греків. На його думку, всі пам'ятки скіфської культури були скіфо-іранськими. В основі його концепції лежить теза про єдність етносу, культури і території¹⁰. Припускаючи наявність в лісостеповій смузі місцевого населення, над яким скіфи встановили своє панування, він вважав, що воно, як і раніше, жило своїм самобутнім укладом, дуже відмінним від скіфського¹¹. Оскільки цей місцевий елемент, в якому М. І. Ростовцев вбачав все пов'язане з осілим побутом, випадав з поля його досліджень, він не міг зрозуміти особливості й суті скіфської культури на території українського Лісостепу.

Скіфський світ привертав до себе увагу багатьох радянських дослідників, особливо в зв'язку з розробкою питань слов'янського етногенезу. Як це ведеться, за часу відомого чеського слов'янознавця П. І. Шафарика, а пізніше Л. Нідерле, предків слов'ян шукали перш

⁵ В. В. Хвойко. Городище Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность. — Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 93; його ж. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 12 і далі.

⁶ Л. Нідерле. Славянские древности. М., 1956, стор. 36.

⁷ А. А. Спіцин. Скифия и Гальштат. — Сборник в честь А. А. Бобринского. СПб., 1911, стор. 166—168.

⁸ А. А. Спіцин. Курганы скіфов-пахарей. — ИАК. вып. 65. Пг., 1918, стор. 87 і далі.

⁹ М. И. Ростовцев. Эллинство и иранство на юге России. Пг., 1918, стор. 34—35.

¹⁰ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор., Л., 1925, стор. 307—309, 467—468.

¹¹ М. И. Ростовцев. Эллинство и иранство на юге России, стор. 76.

за все серед хліборобських племен скіфської культури в Середньому Подніпров'ї, протиставляючи їх скіфам-іранцям, переважно кочовикам. В Скіфії вбачали, таким чином, політичне об'єднання, до якого входили племена різної етнічної належності. З такими поглядами на Скіфію ми зустрічаємося в працях Б. Д. Грекова¹², О. Д. Уdal'ycova¹³, П. М. Трет'якова¹⁴, Б. О. Рибакова¹⁵ та ряду інших.

Протилежної точки зору дотримується відомий радянський скіфолог Б. М. Грakov, який відстоює думку про етнічну єдність всіх племен Геродотової Скіфії. В книзі, що вийшла у 1947 р.¹⁶, він зіставив кочові та землеробські скіфські племена з усією територією поширення скіфської культури в Північному Причорномор'ї і вважав, що всі вони належать до народів іраномовної групи.

Наступний розвиток поглядів з цього питання в післявоєнний час пов'язаний з поглибленим вивченням локальних груп скіфської культури і відокремленням з її складу регіонів, що відрізняються між собою деякими особливостями поховального ритуалу, типами посуду, прикрасами, насиченістю речами скіфського побуту, предметами античного імпорту тощо. В працях М. І. Артамонова¹⁷ та І. В. Фабрициус¹⁸ було зроблено спробу зіставити карти (за Геродотом) скіфських та нескіфських племен згідно з регіональними групами. Погляди обох авторів досить близькі. На їх думку, область Скіфії пов'язується з степовою смugoю і лише у Буго-Дністровському межиріччі, де знаходилась земля скіфів-орачів, заходить клином в глибину Лісостепу. Різниця полягає в тому, що, на думку М. І. Артамонова, скіфи-орачі мешкали в західному Поділлі, на схід і захід від Дністра, в той час, як І. В. Фабрициус розміщує їх у верхньому Побужжі (пам'ятки немирівського типу).

Територію Середнього Подніпров'я обидва автори виключають з меж Скіфії. На їх думку, вона заселена племенами гелено-будинів, до яких входять також споріднені племена андрофагів та меланхленів. «Мабуть, будини,— пише І. В. Фабрициус,— як і скіфи, панували над групою споріднених племен, а центр їхній знаходився на Лівобережжі (Посулля)¹⁹. Локалізуючи гелонів на Тясмині (південь правобережного Лісостепу), І. В. Фабрициус вважає їх переселенцями з Греції, еллінами, вихідцями з міст Північного Причорномор'я, які створили тут внутрішній центр греко-скіфської торгівлі з «епіцентрами» в Поросі та на Ворсклі (Більське городище). М. І. Артамонов розміщує андрофагів на захід, а меланхленів — на схід від Дніпра. Будинів він ототожнює, перш за все, з пам'ятками лівобережного Посулля і Сіверського Дінця. Локальні ж групи скіфської культури в Дніпровському Лівобережжі і басейні Ворскли пов'язує з гелено-фракійцями, які, на його думку, перейшли в країну будинів ще в період бронзи (культу-

¹² Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1944, стор. 239—240.

¹³ А. Д. Уdal'ycov. Начальный период восточно-славянского этногенеза.— Исторический журнал, 1943 г., № 11—12, стор. 67; його ж. Основные вопросы этногенеза славян.— СЭ, т. VI—VII. М., 1947.

¹⁴ П. Н. Трет'яков. Восточнославянские племена. М.—Л., 1948, стор. 26 і далі.

¹⁵ Б. А. Рибаков. Ранняя культура восточных славян.— Исторический журнал. М., 1943 г., № 11—12; його ж. Происхождение славян.— Вопросы истории. М., 1947, № 7, стор. 95.

¹⁶ Б. М. Грakov. Скіфи. К., 1947 р.

¹⁷ М. И. Артамонов. Этнография Скифии.— Ученые записки ЛГУ, Серия исторических наук, вып. 13, 1947, стор. 129 і далі; його ж. Венеды, невры и будины в славянском этногенезе.— Вестник ЛГУ, № 2. Л., 1946, стор. 70; його ж. Этнический состав населения Скифии. Доклады VI Научной конференции ИА АН УССР. К., 1953, стор. 169 і далі.

¹⁸ І. В. Фабрициус. До питання про топографізацію племен Скіфії.— Археологія, Т. V. К., 1951, стор. 50 і далі.

¹⁹ І. В. Фабрициус. Вказ. праця, стор. 80.

ра фракійського гальштату) і принесли з собою комплекс лощеної кераміки²⁰. Обидва автори вбачають в будинах, яких ототожнюють з лівобережною культурою посульсько-донецького типу, один з основних компонентів східнослов'янського населення в ранньому залізному віці.

Таким чином, в нашій історіографії М. І. Артамонов та І. В. Фабриціус вперше після В. В. Хвойки висловили думку про те, що Середнє Подніпров'я не входило до складу Скіфії і було заселено нескіфськими племенами скіфської культури: гелонами на заході і будинами на сході. Основні заперечення М. І. Артамонову, у зв'язку з локалізацією будинів на Середньому Подніпров'ї, були висловлені В. А. Іллінською та П. Д. Ліберовим, які відзначали суперечність концепції М. І. Артамонова з свідченням Геродота про місцевонаходження будинів, які не входили до складу племен, що безпосередньо межували зі Скіфією²¹.

Версія І. В. Фабриціус про можливість ототожнення пам'яток скіфського часу на Тясмині з культурою еллінів-гелонів викликала критику з боку О. І. Тереножкіна²², яка була підтримана скіфологами та антикознавцями²³. О. І. Тереножкіним була розглянута також думка М. І. Артамонова про геноно-фракійську належність скіфських пам'яток правобережної частини Середнього Подніпров'я²⁴. Як встановлено Г. І. Мелюковою²⁵ та І. К. Свешніковим²⁶, культура фракійського гальштату відома в Дністро-Прутському межиріччі Молдавії (пам'ятки типу поселень біля Кишинева та Лукашівки), на Середньому Дністрі (голіградський тип), але вона не поширилась на Побужжя і Середнє Подніпров'я. Будучи синхронними з пам'ятками чорноліської культури, вони ані по території, ані по хронології не могли бути підосновою для формування білогрудівської та чорноліської культур в Лісостепу від Дніпра до Дністра.

Наступний крок в розробці питання про територію, етнічний та культурний склад Скіфії пов'язаний із з'ясуванням особливостей утворення і наявності окремих локальних груп культури скіфського типу — в різних племінних утвореннях періоду пізньої бронзи. Ці дослідження виявили різницю культурно-генетичної підоснови формування культури кочових скіфів, племен правобережного Лісостепу і населення Дністро-Дунайського межиріччя. Питання про етнічну різницю цих груп населення під час раннього залізного віку з області наукової гіпотези перейшло до стану добре обґрутованих фактів. Тим самим була відкинута теза про єдність території Скіфії, її культури та етнічного складу населення. В традиційних межах Геродотової Скіфії, як з'ясувалось, знаходились народи різного походження, різного етносу.

З'ясування цих обставин привело до нового перегляду загальної концепції Скіфії на скіфо-сарматській конференції 1952 р. у Москві.

²⁰ М. И. Артамонов. Этнический состав населения Скифии, стор. 185.

²¹ В. А. Ильинская. О скіфах-пахарях и будинах Геродота.—КСИИМК, вып. 40. М., 1951, стор. 28—33; П. Д. Либеров. К вопросу о скіфах-пахарях.—ВДИ, № 4. М., 1951.

²² Рецензія О. И. Тереножкіна на статтю І. В. Фабриціус.—ВДИ, № 2. М., 1952.

²³ Н. Н. Погребова. Состояние проблем скіфо-сарматской археологии и конференции ИИМК АН СССР, 1952.—ВССА. М., 1954, стор. 10; Б. Н. Греков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части в скіфское время.—ВССА. М., 1954, стор. 63.

²⁴ А. И. Тереножкин. К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скіфское время.—СА, XXIV. М., 1957, стор. 7 і далі.

²⁵ А. И. Мелюкова. Культуры предскіфского времени в лесостепной Молдавии.—МИА, № 96. М., 1961, стор. 35 і далі.

²⁶ И. К. Свешников. Памятки голіградського типу на Західному Поділлі.—МДАПВ, вип. 5. К., 1964, стор. 40—66.

Нова точка зору була розроблена Б. М. Граковим за участю Г. І. Мелюкової і викладена авторами в ряді статей²⁷.

Суттєвість цієї концепції залишилась тією ж, з якою Б. М. Граков виступав і раніше. Вона полягає в послідовному збереженні тези про єдність всіх племен Скіфії по мові і культурі. Оскільки нові дослідження визначали неможливість такої єдності в колишніх географічних межах і стало можливим чіткіше відмежувати племена правобережної частини Лісостепової України і Молдавії від іраномовного населення степів Північного Причорномор'я, Б. М. Граков обмежив поняття — Скіфія — з усіма племенами, що входили до неї, до області поширення степових скіфських племен між Доном і Дністром.

Охарактеризувавши окремі групи скіфської культури степової і лісостепової смуги за особливостями місцевої ліпної кераміки, деякими типами прикрас, рисами похованального обряду, Б. М. Граков та Г. І. Мелюкова різко відокремили степові скіфські племена від землеробських народів Середнього Подніпров'я і протиставили їх як дві різні за своїм походженням і змістом культури.

Уявлення про єдину скіфську культуру у степових і лісостепових племен, як вважають Б. М. Граков і Г. І. Мелюкова, виникло внаслідок поширення по всій цій території однакових за стилем і формою предметів скіфського оздоблення, спорядження коня і скіфського звірятого стилю²⁸.

Таким чином, зі складу Скіфії виділяється територія на захід від Дністра, між Дністром і Дунаєм і вся лісостепова смуга УРСР. Пам'ятки останньої, згідно з концепцією авторів, виявилися пов'язаними з нескіфськими племенами Геродота і, більш того, нескіфські за своєю культурою.

Оскільки археологічні дані не дають змоги виділити будь-які етнографічні особливості окремих племен в межах скіфської степової культури, Б. М. Граков та Г. І. Мелюкова роблять висновок про ідентичність культури і побуту кочових і землеробських племен Скіфії. При цьому автори не виключають можливості існування іншої етнічної належності і локалізації за межами визначеної степової території племен алазонів і особливо скіфів-орачів, безпосередньо пов'язуючи це питання з тим, чи виявляються пам'ятки степових землеробських племен на Південному Бузі. «Важче сказати будь-що певне про алазонів і особливо скіфів-орачів,— пишуть вони,— питання про локалізацію яких на сучасній карті ще не вирішено. Можливо, що вони також були родичами власне скіфів і жили десь на території степів, а не в лісостеповій смузі, як це вважають. Археологічні пам'ятки степової смуги, які можна було б пов'язати з цими племенами, правда, поки що не відомі. Слід мати на увазі, що вище м. Миколаєва Південний Буг майже не досліджений і нема нічого неможливого в тому, що трохи вище по його течії буде знайдений ще один варіант степової скіфської культури, який можна буде віднести до цих двох племен... Проте, можливо, що обидва ці племені, або швидше, тільки скіфи-орачі етнічно не були пов'язані з власне скіфами, а лише знаходились в політичній залежності від царських скіфів і тому входили до скіфського племінного союзу»²⁹. З подібними ваганнями щодо локалізації скіфів-орачів і, зокрема, алазонів ми зустрічаємося і в іншій роботі. Відзначаючи, що

²⁷ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях..., стор. 91 і далі; їх же. Две археологические культуры в Скифии.—СА, XVIII. М., 1953, стор. 3 і далі; Б. Н. Граков. Основные культуры скіфского времени в Причерноморье и в Лесостепной зоне.—Доклады VI научной конференции АН УССР. К., 1953, стор. 155 і далі; його ж. Скифский Геракл.—КСИИМК, XXXIV, М.—Л., 1950, стор. 7 і далі.

²⁸ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Две археологические культуры..., стор. 111.

²⁹ Там же, стор. 112.

локалізація М. І. Артамоновим скіфів-пахарів лише на Поділлі не узгоджується з даними Геродота, Б. М. Граков та Г. І. Мелюкова припускають, що скіфи-орачі, можливо, займали південну частину Кіровоградської області, але для вирішення цього питання необхідно дослідити територію Побужжя на північ від м. Миколаєва³⁰. Правобережну частину Середнього Подніпров'я вони тлумачать або як землю скіфів-орачів³¹, або як Невріду³². Вважаючи позитивним, що М. І. Артамонов переніс нескіфські племена з лісової зони до Лісостепу, названі автори в той же час рішуче не погоджуються з запропонованою ним локалізацією будинів та гелонів в області Середнього Подніпров'я³³. Висловлену нами думку про можливий зв'язок пам'яток Посулля з племенами меланхленів вважають лише гіпотезою³⁴.

Таким чином, виділивши з складу Скіфії територію Середньодніпровського Лісостепу, Б. М. Граков та Г. І. Мелюкова не ототожнюють її з жодним з нескіфських племен Геродота, залишаючи це питання відкритим.

Щоб не повернутися до цього, зазначимо, що археологічні роботи в степовій течії Південного Бугу та Інгула, здійснені експедиціями Б. М. Гракова, Н. М. Погребової та Н. Г. Єлагіної протягом 1956—1959 рр., сприяли відкриттю великої кількості поселень часу пізньої бронзи, а також ряду поселень від III ст. до н. е. до перших століть н. е.³⁵

Проте поселення, які можна було б віднести до власне скіфського періоду VII—IV ст. до н. е., на цій території відкрити не вдалося. Слідів скіфської землеробської степової культури, яку сподівались знайти дослідники, не зафіксовано.

Не підтвердили існування тут степової скіфської землеробської культури і роботи Одеського археологічного музею в степу між Бугом і Дністром, а також розвідка в районі Кіровограда, здійснена О. І. Тереноюкіним 1949 р., внаслідок чого автор констатував: «Намагання знайти в степу по Інгулу, Адамці та Інгульцю скіфські поселення і городища були безуспішні, і тут їх не виявлено. Лише тоді, коли експедиція повернула в бік лісів, почали зустрічатися пам'ятники скіфської осіlostі»³⁶.

Якщо територію Правобережного Лісостепу виділити з складу Скіфії (хоча із сумнівом) на тій підставі, що тут мешкали племена іншої етнічної належності, ніж степові скіфи, то територія Лівобережного Лісостепу виявилась виключеною (і при тому беззастережно) навіть і без такого обґрунтування.

Б. М. Граков та Г. І. Мелюкова визначають, що культура Сули і Північного Дінця багатьма ознаками відрізняється від культури населення басейна р. Ворскли і правобережжя Дніпра (особливість похо-

³⁰ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях..., стор. 150; там же, стор. 50, 63.

³¹ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Две археологические культуры..., стор. 126—127.

³² Там же

³³ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях..., стор. 62—63.

³⁴ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Две археологические культуры..., стор. 125—126.

³⁵ Н. Н. Погребова, Л. В. Кондрацкий. Археологическая разведка в степях Тилигуло-Березанского района Николаевской области.—КСИИМК, вып. 78. М., 1960, стор. 74—84; Н. Н. Погребова. Пересадовское поселение на Ингуле.—СА. М., 1960, № 4, стор. 76—90; Н. Н. Погребова и Н. Г. Елагина. Работы в Тилигуло-Березанском районе в 1958 г.—КСИА, вып. 83. М., 1961, стор. 110—114; Н. Г. Елагина и Н. Н. Погребова. Археологическая разведка по берегам Ингула.—КСИИМК, вып. 77. М., 1959, стор. 21—24.

³⁶ О. И. Тереноюкін. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області.—АП, т. VII. К., 1952, стор. 117.

вальних споруд і обряда, відсутність лощеного, пишно орнаментованого посуду, домінування грубої ліпної кераміки, поширення деяких типів прикрас). Названі вчені підтримали гіпотезу, висунуту автором цієї статті, згідно якої культура племен скіфського часу посульсько-донецької групи мала інше походження, ніж культура Ворскли та Правобережжя і що вона, найімовірніше, веде свій початок від зрубної культури. При цьому вони справедливо відзначали, що для більш серйозного обґрунтування цього висновку необхідно з'ясувати культурну належність пам'яток пізньобронзового віку на цій території, що залишалася в той час невідомою³⁷.

Б. М. Граков з цього приводу пише: «Істотні відміни цієї групи від правобережної В. А. Іллінська схильна пояснювати тим, що вона склалася на іншій, ніж перша, культурній основі передскіфського часу. Це вірогідно, але може бути доведене тільки після детального вивчення пам'яток епохи пізньої бронзи на вказаній території»³⁸. Проте зазначаючи, що ця культура за багатьма ознаками близька до Правобережної, автори вилучають її з складу Скіфії, хоча й утримуються від будь-якого ототожнення пам'яток цієї території з нескіфськими племенами Геродота.

Більш конкретною з цього питання є думка Б. А. Шрамка, який вважає, що культура Північного Дінця належить нескіфському племені меланхленів, а пам'ятки Посулля пов'язані з нескіфським племенем андрофагів на тій підставі, що під час розкопок Басівського городища у 1947, 1957 рр. в культурному шарі були знайдені кістки людини з обламаними епіфізами. В цілому, Б. А. Шрамко розуміє Скіфію в тому вигляді, як її представлено в праці Б. М. Гракова та Г. І. Мелюкової³⁹. Звичайно, в наукових працях племена Середнього Подніпров'я характеризуються як племена з культурою скіфського типу або ж як племена Лісостепової Скіфії.

Отже, в питанні про ідентифікацію пам'яток Посульсько-Донецького лісостепу з племенами Геродота в сучасній літературі існують такі погляди: будини (М. І. Артамонов, І. В. Фабриціус); племена, що не входять в Скіфію, мають культуру, близьку скіфській, належність яких не з'ясована (Б. М. Граков, Г. І. Мелюкова); меланхлени в області Посулля (В. А. Іллінська); меланхлени на Північному Дінці і андрофаги в Посуллі (Б. А. Шрамко); і, нарешті, думка про належність пам'яток цієї території скіфським племенам землеробської культури в межах Геродотової Скіфії подібно до того, як це зазначено на карті В. М. Гракова 1947 р.

На скіфо-сарматській конференції у Москві цю концепцію відстоювали П. Д. Ліберов і П. М. Шульц⁴⁰.

Зупинимося на поглядах Б. М. Гракова, оскільки саме вони мають найбільший вплив на сучасні погляди дослідників з цього питання.

* * *

*

Скіфське оповідання Геродота, на основі якого склалося уявлення про розміри й межі «великої» Скіфії, використане Б. М. Граковим, як основний доказ «малої» одноетнічної Скіфії в межах степової смуги півдня України. Докази цього Б. М. Граков бачить в повідомленні Геродота про скіфську мову, яка ніби є спільною для всіх племен, що

³⁷ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях..., стор. 88—89; іх же. Две археологические культуры..., 126.

³⁸ Б. Н. Граков. Основные культуры скіфского времени в Причерноморье и в Лесостепной зоне, стор. 164.

³⁹ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 233—234.

⁴⁰ Б. М. Граков. Скіфи. К., 1947, стор. 9 (вклейка); Н. Н. Погребова. Состояние проблем скіфо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН ССР, стор. 18—19.

населяли Скіфію, а також в спільних етногенічних легендах та військових звичаях.

Свідчення про скіфську мову в оповіданні Геродота, як відомо, не певні. Про мову згадується в легенді про походження савроматів [Геродот, IV, стор. 110—117], в оповіданні про торгові експедиції скіфів на схід до народів, що заселяли передгір'я Уралу [IV, 20—24]. Проте з контекста цих уривків зрозуміло, що тут йдеться лише про мову, якою розмовляли царські або вільні кочові скіфи, що мешкали в Приазов'ї. На кордоні скіфів-царських та савроматів починається шлях, що вів до країни аргіпей, на якому скіфи користувалися послугами семи перекладачів, проходячи через землі савроматів, будинів, фіссагетів, ірків і якихось «інших скіфів». З місцевістю Кремни, на Меотійському озері, на землі «вільних скіфів» пов'язане оповідання про скіфських юнаків та амazonок. Обидва ці уривки нічого не дають для розуміння спільноти скіфської мови у всіх племен Скіфії і свідчать лише про те, що в даному випадку під скіфами Геродот розуміє власне скіфські племена, які мешкали на захід від Дону.

Важливою вказівкою на спільність мови кочових і землеробських племен Скіфії вважається те місце, де Геродот згадує про гірке джерело, що впадає в Буг з лівого боку й є межею між землею алазонів та скіфів-орачів. Це джерело називалося по-скіфському Ексампей, що в перекладі на грецьку мову означало «святі шляхи» [IV, 52, 81]. Звідси робиться висновок, що скіфи-орачі й алазони говорили «по-скіфському», тобто на тій мові, що й скіфи. Таке розуміння було б досить переконливим, якби слово «Ексампей», відповідно до його грецького перекладу, знаходило пояснення в іранських коренях скіфської мови. Проте лінгвісти не вважають це слово ірано-скіфським і відносять його до числа найдавніших місцевих доскіфських слів, мовна природа яких ще не з'ясована⁴¹.

Слід відмітити, що Геродот не завжди зазначав різницю, що існувала між мовами різних народів, включаючи й тих, які не були скіфськими. Зокрема, він зовсім не згадує про мову агафірсів, неврів та меланхленів. Це, звичайно, не дає підстав дійти висновку, що мова цих племен була однаковою з скіфською. З другого боку, факт мовної близькості не є для нього головним показником належності того чи іншого народу до скіфів. По мові до скіфів були близькі савромати, які вважались спорідненим народом, але вони не входили до складу скіфських племен так само, як і гелони, які згідно з легендою про походження [IV, 8—9] теж були споріднені за скіфами і користувалися скіфською мовою [IV, 108].

Щодо військових звичаїв, то незважаючи на поширення терміну «скіфський» на ряд кочових і землеробських племен, які жили в Скіфії, для Геродота скіфами в прямому конкретному історико-етнографічному, а можливо також і в етнічному розумінні були кочові скіфські племена, як випливає з оповідань про військову непереможність і спосіб життя скіфів [IV, 2, 46, 122, 127], про військові звичаї і релігійні обряди [IV, 1—4, 56—75] і, найголовніше, з оповідання про похід Дарія в Скіфію [IV, 18, 120, 122, 143].

В розповіді про причини походу Дарія [VI—I] і посольство скіфів до сусідніх народів з проханням допомоги й, особливо, з відповіді останніх [IV, 18—19] видно, що скіфами, на яких йшов війною Дарій, були саме ті племена, які у VII ст. одержали перемогу над мідійцями і здійснили походи в країни Передньої Азії. В тому, що це були саме царські скіфи, переконує оповідання про розміщення військових сил скіфів і їх завдань в боротьбі проти Дарія⁴².

⁴¹ В. И. Абаев. Осетинский язык и фольклор. М., 1949, стор. 148.

⁴² Говорячи про загін під керівництвом царя Скопасіса, Геродот пише: «Це була одна частина населення скіфського царства, поставлена на вищезгаданому шля-

Цю ж частину степового скіфського населення має на увазі і Геродот в згаданому вище оповіданні про походження савроматів, в розповіді про Анахарсіса та Скіла [IV, 76—80], що випливає з наведеної тут генеалогії скіфських царів, в числі яких згадується цар Іданфірс, головний вождь царських скіфів у боротьбі з Дарієм.

Щодо землеробських племен, то вони, по суті, не згадуються в жодній з названих розповідей. Геродот дає лише стислі характеристики їхнього життя та побуту в зв'язку з оповіданням про населення Скіфії та географії скіфської землі. В політичному відношенні ці племена знаходились в залежності від царських скіфів [IV, 20—71]. Нé приділяючи спеціальної уваги землеробським племенам Скіфії, Геродот нічого не повідомляє про мову й етнічні зв'язки цих племен.

Незважаючи на це, в його повідомленнях є натяк на якусь глибоку, мабуть етнічну різницю в середовищі населення Скіфії. Цей натяк полягає в протиставленні скіфів-царських, які названі також «природними скіфами» [IV, 72] або «вільними скіфами» [IV, 110], іншим племенам, що населяли Скіфію і яких скіфи-царські вважали своїми «рабами» або «підвладними» (тобто данниками). Ці дані сходяться з версією Діодора Сіцілійського, згідно з якою скіфи, що завоювали країну від Танаїса до Фракії підкорили собі багато значних племен, що мешкали на цій території⁴³.

Вищенаведені свідчення Геродота про мову й військові звичаї скіфів можуть бути з певністю віднесені лише до однієї групи племен, власне скіфів-кочовиків, і не включають ніяких матеріалів, які могли б служити переконливим доказом етнічної єдності всіх племен, що входили до Скіфії. Ці дані, взяті окремо від інших писемних і археологічних джерел, не можуть служити підставою для вирішення питання про приналежність або ж виключення тих чи інших культурно-племінних груп політичного об'єднання Скіфії.

Основні заперечення Б. М. Гракову і Г. І. Мелюковій, в питанні про територію та етнічний склад населення Скіфії, були зроблені О. І. Тереножкіним і В. А. Іллінською на скіфо-сарматській конференції 1952 р. в Москві і пізніше опубліковані⁴⁴. Суть цих заперечень, перш за все, полягає в тому, що концепція степової Скіфії, в значенні власне Скіфії, не узгоджується з прямими й найбільш точними відомостями про західні та північні межі Скіфії. На південному заході кордоном Скіфії була нижня течія ріки Істр (Дунай). Серед приток Істру названі Порта, Тіарат, Арап, Напаріс і Ордес, як ріки, що протікали по скіфській землі, з якими тепер переконливо ототожнюються сучасні назви річок Прут і Арджеш. Зіставлення Арапа з сучасним Арджешем свідчить, що Скіфія доходила на лівобережжі Дунаю аж до Бухареста. На південь від Дунаю лежали землі Фракії [IV, 48, 99]. На заході сусідами скіфів були агафірси, що мешкали по річці Марош в Трансильванії (Румунія). На заході межею Скіфії були Карпати, які не згадуються в оповіданнях Геродота. Відповідно, Ольвія розглядалась не як крайній західний, а як середній з приморських пунктів Скіфії.

Згідно ж концепції Б. М. Гракова, до Скіфії не могли входити не тільки лівобережжя Дунаю, але навіть територія на захід від Тіраси-Дністра, де корінними мешканцями країни були не скіфи, а фракомовні племена гетів⁴⁵.

ху, а дві інші частини царських скіфів (В. І.) — більша під керівництвом Іданфірса і третя — підлегла Таксакісу... [IV—120]. З цього випливає, що всі три військово-племінні підрозділи належали до військового союзу царських скіфів.

⁴³ Диодор Сицилійский. II, 43—47.—ВДИ, № 4, М., 1947, стор. 250—251.

⁴⁴ Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, стор. 121 і далі.

⁴⁵ А. И. Мелюкова. Памятники эпохи поздней бронзы и скифского периода в степном Поднепровье. Доклад на конференции ИА АН УССР, 1964; ії ж. Геты

За свідченням Геродота, Тірас—Дністр і Гіпаніс—Південний Буг були другою і третьою, з заходу, ріками Скіфії, причому в скіфській землі знаходились не тільки нижні течії цих річок, але і їх верхів'я. В уявленні Геродота, Тірас витікає з озера, що було межею між землями скіфів-орачів та неврів, а Гіпаніс брав початок в скіфській землі [IV, 51—52]. Межа Скіфії і Невриди, за цими свідченнями, відповідає, приблизно, південній окраїні Прип'ятського Полісся, що добре погоджується з протяжністю Скіфії від моря на віддалі 20 днів шляху, що становить близько 600—700 км.

Вказівка на місцезнаходження землі алазонів у межиріччі Дністра і Буга та на захід від Дністра [IV, 17, 18, 52] і межа зі скіфами-орачами між Дніпром і Дністром по лівій притоці Південного Бугу-Ексамепю, який ототожнюється з ріками Мертвоводом або Синюхою, також є одним з найбільш певних орієнтирів в географії Геродотової Скіфії.

Отже, в концепції Б. М. Гракова та Г. І. Мелюкової слід розрізняти плодотворну і цілком вірну думку про виділення культурно-етнічного ядра кочових, власне скіфських племен, з числа інших племен скіфської культури на карті Геродотової Скіфії і невиправдану заміну цим культурнообмеженим степовим світом територіального й політичного поняття Скіфії, що включає в себе, крім скіфів-кочовиків, ряд підкорених їм племен в широких географічних межах, окреслених Геродотом.

* * *

В світлі викладеного вище, звернемося до питання про можливу ідентифікацію племен скіфської культури середньодніпровського лісостепу і, в тому числі, до скіфської культури посульсько-донецького типу на Лівобережжі, відповідно до свідчень Геродота.

Скіфська культура на захід від Дніпра представлена пам'ятками Києво-Черкаської східноподільської, західноподільської та волинської локальних груп. Незважаючи на наявність деяких місцевих особливостей, їх можна розглядати в аспекті певної спільноти. Джерела цих груп, як це з'ясовано досить точно, полягають в розвитку місцевих культур предскіфського періоду — білогрудівської та чорноліської. Для Київщини та Черкащини ці джерела визначені О. І. Тереножкіним, С. С. Березанською, Е. Ф. Покровською⁴⁶. Така ж основа була визначена М. І. Артамоновим для скіфської культури Східної та Г. І. Мелюкової для Західної Подолії⁴⁷.

Найбільш своєрідною з намічених груп є волинська. Тут найслабіше виявлені типові форми скіфської культури — зброї, спорядження коня та предметів звіриного стилю. З цієї причини багато з дослідників розглядали волинську групу окремо від інших пам'яток Правобережного Лісостепу, вважаючи її неврською. Проте за останні роки в Ровенській та на півночі Хмельницької областей експедиціями Інституту археології АН УРСР та львівськими археологами були проведені

и Скифы в Днестровско-Дунайском междуречье и в Добрудже.—Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии юго-запада СССР. Кишинев, 1964, стор. 19—20.

⁴⁶ А. И. Тереножкин. Предскіфский период на Днепровском Правобережье. К., 1961; С. С. Березанская. Памятники предскіфского времени на Уманщине и их историческое значение. Автореферат диссертации. К., 1953; Е. Ф. Покровская. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья. Автореферат диссертации. К., 1953.

⁴⁷ М. И. Артамонов. Археологические исследования в южной Подолии в 1952—1953 гг.—КСИИМК, вып. 59. М., 1955, стор. 100 і далі; А. И. Мелюкова. Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Поднестровья.—МИА, № 64, М., 1958, стор. 5 і далі.

роботи, які показали, що волинські пам'ятки за своєю природою близькі подільським та києво-черкаським, оскільки вони походять від загальної для всіх — чорноліської культури⁴⁸.

Визначена таким чином область скіфів-орачів займає досить значну територію. Але це не дивно. В своїй праці Геродот використовував широкі географічні поняття і виділяв великі етнічні утворення і народності, такі як: савромати, скіфи, фракійці, саки, будини тощо. Очевидно, і скіфи-орачі були значним за чисельністю і територією об'єднанням землеробських племен, підвlasних скіфам. Археологічні матеріали свідчать, що всі названі групи землеробського населення мали місцеве походження і були аборигенами Подніпров'я з епохи пізньої (білогрудівська культура) і навіть середньої бронзи. В ранньому залізному віці вони лише засвоїли скіфську культуру, запозичивши її від степових пришельців. Ступінь «скіфізації» найсильніший у південно-східній, придніпровській групі і поступово послаблюється до північно-західної території. Щодо південно-західної частини Буго-Дністровського межиріччя, то тут на місцеву основу впливали як скіфська культура, так і культура фракійських племен Дністро-Дунайського басейну. Локальні групи, що виділені на Правобережжі, на основі деяких місцевих рис в кераміці, поховального обряду та інших ознак, мабуть, відповідають внутрішньому племінному розподілу скіфів-орачів⁴⁹.

Щодо землі неврів, від уточнення якої також залежить локалізація земель скіфів-орачів, то і в цьому питанні за останні роки здобуто певних досягнень. Протягом деякого часу в науці була популярна думка Т. Сулімірського про відповідність неврів області висоцької культури⁵⁰. Цієї думки дотримувався і М. І. Артамонов⁵¹. Проте тепер встановлено, що ця культура фактично відноситься до більш раннього часу, ніж геродотовські неври.

Пам'ятки висоцької культури датуються в основному IX—VII ст. і ледве заходять в VI ст. до н. е.⁵²

Не останнє місце у відмовленні від ототожнення висоцької культури з неврами відіграло й те, що пам'ятки цієї групи займають дуже незначну територію у східній частині Львівської та західної частині Тернопільської областей на межі лужицького і скіфського світу. Як відзначає Ю. В. Кухаренко, ця культура склалась в зоні контактів лужицької культури з культурами українського Лісостепу, зокрема, основу її становлять лужицькі елементи⁵³.

Найбільш прийнятою в наш час можна визнати точку зору О. М. Мельниківської, яка ідентифікувала неврів з милоградівсько-підгорецькою культурою, що локалізується в північній частині Дніпровського Правобережжя і на значній частині території Верхнього Подніпров'я⁵⁴. Відповідність милоградської культури неврам підтверджується її терitorіальним розміщенням відносно Скіфії, хронологією, загальним рівнем розвитку та особливим складом культури, що відрізняється від культури населення Середнього Подніпров'я.

⁴⁸ О. І. Теренохкін. Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі. — Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 22 і далі.

⁴⁹ Точка зору про належність культури скіфського типу на Тясмині та Поросі історико-етнографічній групівці скіфів-орачів за останні роки серйозно обґрунтована в роботах Л. Онейко. Античный импорт в Поднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.—САИ, вып. ДІ-27. М., 1966; ії ж. Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (VII—V вв. до н. э.).—СА. М., 1960, № 2, стор. 25 і далі.

⁵⁰ T. Sulimirski. Kultura wysocka. Kraków, 1931.

⁵¹ М. И. Артамонов. Венеды, невры и будины в славянском этногенезе, стор. 70.

⁵² В. И. Канивец. Вопросы хронологии висоцкой культуры. — КСИА, вып. 4. К., 1955, стор. 94.

⁵³ Ю. В. Кухаренко. Древнее Полесье. Автореферат докторской диссертации. М., 1965, стор. 13.

⁵⁴ О. Н. Мельниковская. История племен раннего железного века Южной Белоруссии. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1964.

Всі матеріали, які є в нашему розпорядженні щодо західної частини Скіфії, переконують нас в тому, що на цій території вона не обмежується степом, а глибоко заходить в лісостеп, аж до його північних меж. Це стосується також і території Лівобережного Лісостепу.

Відомості Геродота щодо території, розміщеної на схід від Дніпра, ще більш неточні, ніж для Правобережжя. Особливо неясна тут гідрографічна сітка, покладена в основу географічних орієнтирів. Нам нема необхідності зупинятися на спробах ідентифікації річок у Геродота для цієї частини Скіфії. Загальновідомо, що й до цього часу вона залишається хиткою. Точно відомі лише Борисфен—Дніпро та Танаїс—Дон, дуже можливий Сіргіс—Північний Дінець. Відносно Пантікапа, який ототожнюють або з Конюкою або з Інгульцем, та Гера — чи то Конки, чи то Молочної — відомості про них залишаються лише здогадкою. Це породжує труднощі щодо розуміння географії Східної Скіфії, значення яких не доводиться зменшувати.

Розглянемо гіпотези про те, які племена могли населяти Лівобережний Лісостеп.

Перш за все, питання про будинів, яких розміщує тут М. І. Артамонов та І. В. Фабриціус.

За Геродотом [IV, 21, 108—109], будини — великий і багатолюдний народ. Вони корінні мешканці своєї країни. Живуть в лісовій місцевості й ведуть кочове (можливо, мисливське) життя. Їх земля не має безпосередніх кордонів зі Скіфією [IV, 100]. Південні сусіди будинів — савромати, західні — меланхлени; останні — з племен, що межують з північного сходу з Скіфією. За переказами, до землі будинів [IV, 105] переселились неври, а також гелони.

Не доводиться говорити про невідповідність географічних даних Геродота щодо місцеположення землі будинів з локалізацією їх у лівобережній частині Середнього Подніпров'я, на північ від основного масиву кочових скіфських племен. Але справа навіть не в тому. Важливо, як нам здається, те, що племена посульсько-донецького варіанта скіфської культури виявляються найпізнішою групою населення, що з'явилася на цій території не раніше першої половини VI ст. Тому їх ніяк не можна вважати корінними мешканцями країни. Вони виявляються набагато молодшими від гелонів та неврів, які за припущенням перейшли в їх землю і, зокрема, молодші від «гелонів» Правобережжя. Крім того, вони молодші від пам'яток висоцької культури, молодші від ранніх пам'яток ворсклинської групи, що з'явилась тут в пізньочорноліський час. Це також виключає можливість ототожнення їх з гелонами, центром зосередження яких нібито було місто Гелон на місці Бельського городища. Етнічним середовищем, до якого проникли переселенці з правого берега Дніпра на Ворсклу, як відомо, були племена бондарихінської культури, які в свою чергу зникли у VII ст. до н. е.

Час появи тут посульсько-донецьких племен синхронний закінченню передньоазійських походів і поширенню скіфської культури на Кубані і в степовому Причорномор'ї.

П. Д. Ліберов, який досконало вивчив пам'ятки скіфського типу в районі Воронежа на Середньому Дону, висловив цінну думку щодо їх можливої належності племенам гелоно-будинів⁵⁵. Розгляд етнографічних даних Геродота наштовхував дослідників на цю думку і раніше⁵⁶. Серйозне наукове обґрунтування такій локалізації будинів дав

⁵⁵ П. Д. Либеров. Гелоны и будины на Среднем Дону.—Тезисы докладов на заседании, посвященном итогам полевых исследований 1963 г. М., 1964, стор. 42—46.

⁵⁶ П. Кеппен. Древности северного берега Понта. М., 1952, стор. 26; П. Д. Либеров. К вопросу о скіфах-пахарях, стор. 178 і далі; В. А. Ильинская. О скіфах-пахарях и будинах Геродота.—КСИИМК, вып. 40, М., 1951, стор. 29 і далі; Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова. Об этнических и культурных различиях..., стор. 63.

П. Д. Ліберов, який виявив особливості культури на Середньому Дону з такою повнотою, яка не була доступна раніше. В свою чергу К. Ф. Смирнов переконливо довів наявність досить ранніх зв'язків населення цієї території з савроматськими племенами Поволжя та Приуралля, що також відповідає оповіданню Геродота про місцеположення землі будинів в безпосередньому сусістві з савроматською територією, і напрямок торгового шляху з землі савроматів до землі будинів⁵⁷. На відстані 15 днів шляху на північ від північно-східного узбережжя Азовського моря [IV, 21]. Для кращого обґрутування своєї гіпотези П. Д. Ліберову необхідно уточнити питання про час появи скіфського типу культури на Середньому Дону і можливість її генетичних зв'язків з місцевою культурою передскіфського часу, тобто довести, що ця культура, яку приписують будинам на Дону, споконвічна.

Звернемося до питання про андрофагів та меланхленів, що були сусідами скіфів на північному сході.

Земля андрофагів локалізується досить туманно: за величезною пустинею вище (північніше) області скіфів-землеробів, між неврами на заході та меланхленами на сході. За Геродотом, андрофаги «особливий, зовсім не скіфський» народ, який вів кочове життя і відрізнявся найдикішими звичаями аж до пережитків людідства. Андрофаги носили одяг схожий на скіфський, але мали особливу мову [IV, 18, 106].

Така етнічна характеристика андрофагів, очевидно, не може поширюватися на один з найяскравіших і значних центрів зосередження скіфської культури в басейні р. Сули. В світлі всіх відомих нам археологічних пам'яток, це населення характеризується високорозвиненою скіфською культурою осілих землеробів і скотарів, що досягли значних успіхів в різноманітних ремеслах та домашніх промислах. Величезні курганні некрополі Посулля, на чолі з Старшою Могилою та курганом біля хут. Шумейка, мало відповідають уявленню про особливості нескіфського способу життя й культури, відсталості та дикості життя і звичай.

Дійсно, під час розкопок Басівського городища у 1947 та 1957 рр. були знайдені окремі людські трубчасті кістки з обламаними епіфізами. Подібні ж антропологічні останки зустрічалися, як відомо, й на інших пам'ятках раннього залізного віку. Автор знаходив такі кістки на Ширяєвському та Книшівському городищі, В. О. Городцов — під час розкопок зольників Бельського городища, Б. А. Шрамко — на поселенні поблизу ст. Шовкова на Сіверському Дніці, О. І. Тереножкін — на чорноліському поселенні біля гори Московської та ін. Питання про знахідки людських кісток в культурних шарах різних поселень мабуть знайде собі якесь інше, більш буденне, пояснення.

Оцінюючи погляди Б. А. Шрамка з цього питання, ми заперечуємо також проти запропонованого ним різкого культурного й етнічного розподілу пам'яток посульсько-донецького типу, з яких одну частину (північно-донецьку) він вважає можливим віднести до меланхленів, що мають скіфські звичаї [IV, 107], а другу (Посулля) до особливого, зовсім не скіфського племені андрофагів. В спеціальних роботах⁵⁸ ми намагалися показати спільність культури населення басейнів Сули, Псла і Північного Дінця, яка яскраво виявляється в складі, типах та орнаментації кераміки, загальних рисах поховального обряду, близьких принципах домобудівництва і влаштування укріплень, а головне, в спільноті появи тут скіфської культури та її історичної долі. Локальні відмінності, які спостерігаються в культурі Сули — Псла та Північного

⁵⁷ К. Ф. Смирнов. Савроматы. М., 1964, стор. 261 і далі.

⁵⁸ В. А. Ільїнська я. Памятники скіфського времени в басейне р. Пса. — СА, XXVII. М., 1957, стор. 232; ії ж. Басівське городище. — Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 72 і далі; ії ж. Кургани скіфського часу посульсько-донецького лісостепу. — Археологія, т. XIV. К., 1962, стор. 52 і далі.

Дінця, виявляються дуже незначними, не виходять за межі етнографічних відмінностей між відгалуженнями одного й того ж народу, який живе в різних місцях, на певній відстані один від одного. Різниця тут ніяк не більша від тієї, яка спостерігається між пам'ятками басейнів рік Тясмина і Росі на Правобережжі.

Відповідно з цим в культурно-етнічному плані пам'ятки посульсько-донецького Лівобережжя, включаючи басейн Псла й нижню течію Сейма, повинні розглядатися як єдині і в такому вигляді знаходити собі відповідність в писемних джерелах.

Чи можна оцінити пам'ятки цієї культури, як меланхленську групу? Деякі підстави для цього, безумовно, існують. За Геродотом, меланхлени — народ особливо близький скіфам. Спосіб життя у них скіфський [IV, 107]. Назва їхнього народу (меланхлени-чорноризці) походить від звичаю носити чорний одяг. У Гекатея Мілетського меланхлени згадуються в зв'язку з описанням Азійського Боспора і названі скіфським народом⁵⁹.

В локалізації меланхленів у Геродота є деякі суперечності. За одними даними [IV, 20], вони живуть на північ від царських скіфів, за іншими [IV, 100] — їхня земля знаходиться на відстані 20 днів шляху або 4000 стадій вглиб країни від моря вище земель скіфів⁶⁰. Згідно з першим варіантом локалізація їх в Лівобережному Лісостепу можлива. За другим — ця межа відсувається далеко вглиб Лісостепу до зони Полісся. У всіх випадках меланхлени згадуються як крайній на північному сході народ, що межує зі скіфами і має сусідами на заході андрофагів, а на сході — будинів [IV, 102, 119, 125].

Відзначимо ще одне протиріччя, висловлене Б. А. Шрамко з цього приводу. Пов'язуючи населення Північного Дінця з меланхленами, дослідник в той же час вважає можливим виводити цю частину населення, а разом із культурою Псла-Сули з області Правобережжя, через басейн Ворскли, йдучи в цьому відношенні за І. І. Ляпушкіним. Ніякої аргументації на користь такого припущення автор не приводить, крім загальної, не підкріпленої фактичним матеріалом, заяви про начебто збереження в культурах лівобережних племен багатьох елементів фракійського гальштату⁶¹.

Припущення Б. А. Шрамка про належність культури Правобережжя до групи фракійського гальштату не підтверджується археологічними матеріалами передскіфського та ранньоскіфського часу Середнього Подніпров'я та Карпато-Дунайського басейну. Тим більше, нема підстав для того, щоб бачити прояв цієї культури на лівобережжі, в пам'ятках посульсько-донецького типу. Якщо розуміти це твердження Б. А. Шрамка буквально, то виявиться, що «меланхлени» на Дінці, а також й «андрофаги» на Сулі мають своїми генетичними попередниками неврів (або скіфів-орачів) Правобережного Лісостепу, які до того ж є фракійцями за етносом та культурою. Така версія навряд чи можлива і мало сприяє узгодженню писемних та археологічних джерел.

Ми уже визначили своє відношення до локалізації Невріди, яку, слідом за О. М. Мельниківською, зіставляємо з областю поширення пам'яток милоградської культури в Прип'ятьському Поліссі Правобережжя і по течії р. Сож на лівому березі, а також з місцезнаходженням землі будинів на Середньому Дону. В цьому випадку з меланхленами можливо слід ототожнювати юхнівську культуру в басейні Десни і верхньої течії Сейма, що відповідає їх місцезнаходженню на північній

⁵⁹ Гекатей Мілетський. Землеописание, фр. 154. — ВДИ, 1947, № 1. М., стор. 229.

⁶⁰ «В напрямі від моря в глибину країни до меланхленів, що живуть вище скіфів, 20 днів путі, а щоденний шлях у мене розрахований по 200 стадій» [IV, 101].

⁶¹ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, стор. 232.

межі Скіфії, на відстані 20 днів шляху від моря. Таке зіставлення зовсім не нове, як писав П. М. Третьяков, туманні згадки про меланхленів, «людей в чорному одязі», зберігалися тут набагато пізніше в слов'янському середовищі, аж до епічної княжни Черни та князя Чорного, «Чорної могили та назви міста Чернігова»⁶².

Існування значних зв'язків юхнівської культури зі скіфською було відоме давно. Проте набагато чіткіше вони визначались внаслідок розкопок Г. А. Аліхової на городищі Кузина Гора, де були знайдені різні види скіфської зброї, предметів кінської вуздечки, ліпна кераміка, близька до посульсько-донецької, речі грецького імпорту. В межах поширення юхнівської культури Курського Посем'я відомі знахідки типово скіфських акінаків⁶³. Усе це підтверджує повідомлення Геродота про те, що меланхлени були близькі скіфам і вели скіфський спосіб життя. Ототожнення меланхленів з юхнівською культурою найкраш погоджується з загальною географічною концепцією Геродота про північну окраїну скіфського світу й групу сусідніх зі скіфами народів, які жили приблизно на одній широті.

Вирішуючи питання про те, якому з племен, названих Геродотом, могли належать пам'ятки посульсько-донецького типу Лівобережного Лісостепу, слід виходити з таких основних положень, визначених на основі археологічного вивчення зазначененої території.

1. Поява тут скіфської культури зовні, на початку VI ст. до н. е., одночасова або трохи пізніша, ніж встановлення панування кочових скіфів в степах після повернення їх з передньоазійських походів.

2. Яскраво виражений скіфський характер архаїчного комплексу культури посульсько-донецького Лісостепу і особливо курганів Посулля.

3. Зв'язок основних категорій речей цього комплексу з південноскіфськими пам'ятками келермеського типу степової смуги, Кубані й Кавказу.

4. Глибока близькість кераміки посульських та північно-донецьких пам'яток з керамікою степової Скіфії, що пояснюється мабуть їхнім спільним походженням від кераміки зрубної культури пізньобронзовового віку.

5. Різниця типів кераміки, в синхронних пам'ятках VI ст. до н. е., посульсько-донецької та правобережно-ворсклинської груп.

До цього слід додати встановлену лінгвістами різницю в гідронімічній характеристиці Лівобережного й Правобережного Лісостепу і наявність іранської гідроніміки на Лівобережжі аж до Полісся, що відповідає області поширення скіфської культури⁶⁴.

Все викладене дозволяє дійти висновку про те, що область Посулля і Північного Дінця за скіфські часи була заселена прибулими землеробсько-скотарськими осілими племенами, носіями скіфської культури і, певно, такими ж іранцями по мові, як і скіфи Причорномор'я. Це землеробські племена з скіфською мовою і культурою, тобто скіфи-землероби в прямому й найбільш конкретному значенні цього поняття. Такий висновок випливає сам по собі із зіставлення фактів навіть тоді, якщо не зважати на повідомлення Геродота про існування подібної групи населення в складі племен Причорноморської Скіфії. Від своїх сусідів на захід від Дніпра, яких ми визначаємо як скіфів-орачів, вони відрізняються не рівнем розвитку землеробського госпо-

⁶² П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953, стор. 63.

⁶³ А. Е. Аліхова. Древние городища Курского Посемья.—МИА, № 113. М., 1962, стор. 86 і далі; Р. Ф. Воронина. О некоторых кинжалах и акінаках Курской области.—Там же, стор. 130.

⁶⁴ В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962; В. А. Іллінська. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфського часу посульсько-донецького лісостепу.—Археологія, т. XX, К., 1966.

дарства⁶⁵, не різними видами сільськогосподарського виробництва⁶⁶, а перш за все тим, що вони протистояли один одному як два різні народи, близькі за господарством і культурою, зв'язані між собою економічно й політично і в той же час відмінні за мовою і етнографічними особливостями, обумовленими різним походженням культури.

Дослідження Б. А. Шрамка переконують в єдності рівня розвитку землеробської техніки всіх осілих племен землеробської скіфської культури. Обробка землі з допомогою дерев'яного плуга із застосуванням тяглої сили волів, перелогова система землекористування, вирощування зернових культур: пшениці, проса, жита, ячменю, вівса. Широке поширення бобових культур: гороху, нута, вигни, чуфи та сочевиці, яку згадує Геродот; зародки городництва та садівництва⁶⁷. Всі досягнення техніки по обробці землі, знаряддя праці, спосіб обробки ґрунту, культурні злаки і т. п. були загальним досягненням народів однієї географічної зони, одного рівня розвитку культури.

Локалізація земель скіфів-землеробів у Геродота не досить чітка. Відомо, що на відміну від скіфів-орачів, які живуть на захід від Дніпра, скіфи-землеробці мешкають на лівобережній частині Придніпров'я, вище Полісся — Гілеї. Вони займали на схід три дні шляху між Борисфеном та річкою Пантікопом, місце якої на сучасній карті не з'ясовано. На північ земля скіфів-землеробів простяглася на 11 днів шляху, чому ольвіополіти й називали їх борисфенітами [IV, 18, 19]. Вище скіфів-землеробів, за пустинею, мешкали андрофаги. Керуючись вказівкою про зв'язок з Борисфеном, скіфів-землеробів звичайно розміщують в степовій частині Дніпра, вздовж його берегів. Проте археологічні матеріали не стверджують таку локалізацію. Багаторічні дослідження правого й лівого берегів Дніпра на протязі всієї степової частини, в зв'язку з будівництвом Каховського, Дніпродзержинського, Кременчуцького морів та озера Леніна, а пізніше систематичні спостереження інших робіт в правобережній та лівобережній частинах Степового Подніпров'я, не виявили тут ніяких ознак поселень землеробів VI—V ст. до н. е. аж до часу появи Каменського городища і городищ низового Дніпра. На Бузькому Лимані, де жили калліпіди, такі архаїчні поселення відомі, тоді як на Нижньому Дніпрі їх нема. Область осілих землеробських племен ранньоскіфської культури на Лівобережжі (як і на правому березі) починається лише на північ від межі Лісостепу. Якщо звести всю Скіфію до культури кочових племен, то практично ми позбавляємося змоги її археологічної локалізації таких землеробських племен Скіфії, як скіфи-орачі на правому й скіфи-землероби на лівому березі. Ім не залишається місця ні в географії, ні в археології.

Основними орієнтирами при узгодженні писемних і археологічних матеріалів мають бути спосіб життя, походження культури, етнічні зв'язки племен посульсько-донецького Лісостепу, з вказівкою про місцеположення земель скіфів-землеробів на схід від Дніпра, загальна протяжність Скіфії на Лівобережжі на відстань 20 днів шляху до землі меланхленів, на якій Геродот не називає жодного іншого народу, крім скіфів; протяжність скіфів-землеробів на 11 днів шляху вглиб країни, і, нарешті, відсутність будь-якої іншої можливості археологіч-

⁶⁵ На думку Фогеля, різниця назв «скіфи-землеробці» і «скіфи-орачі» пояснюється існуванням певної різниці у рівні розвитку землеробства — мотижного у хліборобів і орного у скіфів-орачів.

⁶⁶ Така думка висловлена Д. П. Каїстовим, який вважає, що назва «орачі» означає один основний вид сільського господарства, в той час як термін «скіфи-землероби» відбиває більш широку сферу господарської діяльності. Д. П. Каїстов. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л., 1949, стор. 122.

⁶⁷ Б. А. Шрамко. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скіфскую эпоху. Автореферат докторской диссертации. К., 1965.

ної локалізації землеробських ранньоскіфських племен на території на схід від Дніпра.

Все це повертає нас до думки, висловленої Б. М. Граковим⁶⁸ у 1947 р., про локалізацію земель скіфів-землеробів значно північніше від нижньої течії Дніпра й ототожнення з пам'ятками скіфської осіlosti в Лівобережному Лісостепу.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

АНДРОФАГИ, МЕЛАНХЛЕНЫ, БУДИНЫ ИЛИ СКИФЫ?

Резюме

В статье рассматривается дискуссионный вопрос о том, к какой из групп населения, названного Геродотом в составе Скифии и ее ближайшего окружения, может быть отнесена большая родственная группа племен скифской культуры, обитавших в VI—IV вв. до н. э. в левобережной части Днепровской Лесостепи в бассейнах рек нижнего течения Сейма, на Суле, Псле и Северском Донце.

По вопросу об идентификации памятников Посульско-Донецкой Лесостепи с племенами по Геродоту в современной литературе имеются следующие точки зрения: будины (М. И. Артамонов, И. В. Фабрициус), не входящие в состав Скифии племена скифской культуры, принадлежность которых неясна (Б. Н. Граков, А. И. Мелюкова), меланхлены в области Посулья (В. А. Ильинская), меланхлены на Северском Донце и андрофаги на Суле (Б. А. Шрамко) и, наконец, мнение о принадлежности этой территории скифским племенам земледельческой культуры в пределах Геродотовой Скифии (П. Д. Либеров, П. Н. Шульц).

Историографический обзор и рассмотрение существующих мнений приводит нас к выводу об отсутствии твердых и бесспорных данных в пользу мнения об этническом единстве всех шести, названных Геродотом, кочевых и земледельческих племен Скифии. Ограничение всей Скифии рамками исключительно степной полосы с одноэтническим составом культуры практически лишило возможности размещения и археологической локализации основных земледельческих племен Скифии, каковыми являются скифы-пахари на правом и скифы-земледельцы на левом берегу Днепра. Им не осталось места ни в географии, ни в археологии. Попытки найти земледельческие варианты степной скифской культуры на Южном Буге и Ингульце не привели к положительным результатам.

За последние годы появилось ряд новых исследований, уточняющих локализацию нескифских племен Геродота. Область Невриды связывается с племенами милоградской культуры Полесья (О. Н. Мельниковская), культура населения Верхнего Дона — областью геноно-будинов (П. Д. Либеров), уточнение хронологии и узких территориальных рамок высоцкой культуры (В. И. Канивец) не позволяет видеть здесь область расселения геродотовских невров.

Чрезвычайно важным является то обстоятельство, что в Левобережной Лесостепи население скифской культуры не является аборигенным, а представляет здесь пришлую, позднюю группу населения, что решительно не позволяет видеть в них будинов, древних коренных обитателей страны.

Сопоставление данных письменных источников, археологии и лингвистики дает возможность прийти к выводу, что область Посулья, Северского Донца, Псла и Сейма в скіфское время оказалась занята вновь пришедшими сюда земледельческо-скотоводческими оседлыми племенами, носителями скіфской культуры и, вероятнее всего, такими же иранцами по языку, какими являлись скіфи Причерноморья. Это земледельческие племена скіфского языка и культуры, т. е. скіфи-земледельцы в прямом и наиболее конкретном значении этого понятия.

⁶⁸ Б. М. Граков. Скіфи, стор. 10.

Б. А. ШРАМКО, Л. Д. ФОМИН, Л. О. СОЛНЦЕВ

ТЕХНІКА ВИГОТОВЛЕННЯ СКІФСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ІЗ ЗАЛІЗА Й СТАЛІ

У VII—III ст. до н. е. на величезній території півдня Східної Європи значного поширення набула зброя скіфського зразка. Нерідко на ній позначалися місцеві наслідування щодо застосування технічних прийомів або ж своєрідної інтерпретації символіки скіфського звіриного стилю.

У спеціальному дослідженні Г. І. Мелюкової¹ докладно висвітлено різноманітність форм скіфської зброї, походження і хронологічну послідовність її розвитку. Однак питання про техніку виготовлення цієї зброї ще недостатньо вивчене. В окремих працях з цього питання розглянуто ще не всі типи наступальної зброї². У цій статті авторами робиться спроба заповнити цю прогалину металографічними дослідженнями мечів, кинжалів, списів, дротиків, бойових сокир та стріл, використаних переважно з колекції Державного історичного музею в Москві, Київського державного історичного музею та Ермітажу³.

Серед цієї зброї особливо цікавими є мечі, при виготовленні яких застосовували різноманітні операції. Щодо техніки їх виготовлення були висловлені помилкові думки. Меч з кургану № 401 біля с. Журовки був охарактеризований Е. Ленцем лише за зовнішніми ознаками.

Дослідник помилково вважав, що метеликоподібне перехрестя призначалось для посилення меча у місці з'єднання окремо виготовлених клинка й руків'я.

«Яким способом відбувалось закріплення,— писав він,— чи приварювався клинок, чи заклепувався, на нашому екземплярі, на жаль, не можна прослідкувати без значного пошкодження його»⁴. М. Я. Мерперт висловлював сумнів щодо цього висновку⁵.

Однак якщо відсутність заклепок можна помітити під час зовнішнього огляду деяких мечів, які пошкоджені в місці розташування перехрестя, то остаточне вирішення питання щодо застосування зварки можливе лише завдяки рентгенографічним дослідженням та вивченю металографічних шліфів. Наши дослідження, за допомогою рентгенограм (рис. 1), розрізів в місці розташування перехрестя, а також огляд шліфів і мечів, у яких втрачено перехрестя, показали, що не тільки заклепки, а й зварка не використовувалась ремісниками Скіфії для з'єднання клинка із залізним руків'ям меча чи кинжала.

¹ А. И. Мелюкова. Вооружение скіфов.—САИ, ДІ-4. М., 1964.

² J. Piaskowski. Technologia wyrobów żelaznych u dawnych Scytow.—Przeglad techniczny, 18. Warszawa, 1959, стор. 26—27; M. R. Полосских. Нахodka скіфского меча в Пензенской области. СА. № 1. М., 1961, стор. 257; Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии.—СА, № 4. М., 1963, стор. 36—57.

³ Автори висловлюють глибоку подяку дирекції та співробітникам музеїв, які передали нам для дослідження ці матеріали.

⁴ Э. Э. Ленц. Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки. Киевской губернии.—ИАК, вып. 14. СПб., 1905, стор. 63.

⁵ Н. Я. Мерперт. Акинак с когтевидным навершием.—КСИИМК, вып. XXII. М., 1948, стор. 75.

Слід відзначити ї те, що Е. Ленц, вивчаючи журовський меч, не звернув увагу на спосіб виготовлення навершя та з'єднання його з руків'ям, хоча тут спостерігаються різні технологічні прийоми.

Надто складна орнаментація руків'їв деяких мечів, прикрашених у звіриному стилі, а також наявність серед скіфських мечів екземплярів з витонченими ажурними руків'ями навели західних дослідників на думку, що художні руків'я цієї зброї відливались із чавуну. Проте ця думка була спростована металографічним аналізом одного меча з колекції Ханенка. Дослідження Е. Е. Герцфельда дозволили, що руків'я зроблене не з чавуну, а з заліза⁶.

Нарешті, істотним недоліком досліджень скіфської зброї є те, що в них визначені лише окремі дані металографічного аналізу, але не подана загальна картина технологічного процесу.

Завдяки дослідженням, проведеним із застосуванням металографії, скіфські мечі можна поділити на п'ять груп відповідно технологічним показникам основної частини цієї зброї — клинка.

- 1) Мечі з залізними клинками;
- 2) мечі з клинками із нерівномірно науглецеваної сталі смужкової структури;
- 3) сталеві мечі;
- 4) мечі, виготовлені із застосуванням цементації;
- 5) мечі, виготовлені із застосуванням зварки клинка.

До першої групи віднесено лише два екземпляри: меч (рис. 2, 9) із археологічного комплексу кургана № 3 біля с. Аксютинці, розкопаного С. О. Мазаракі у 1886 р., що датується VI ст. до н. е.⁷, та меч, знайдений в межах Середнього Придніпров'я (рис. 2, 1)⁸. Останній має навершя, прикрашене у звіриному стилі, та метеликоподібне перехрестья. Руків'я у поперечному перерізі схоже на двутаврову балку. В цілому він нагадує меч з кургану № 401 біля с. Журовки⁹, який, як і весь комплекс, можна датувати початком V ст. до н. е.¹⁰. Мабуть і меч із колекції Київського державного історичного музею слід відносити до цього часу.

Леза двох мечів першої групи викувані з простого кричного заліза, яке містить менше 0,1% вуглецю. Меч із колекції Київського державного історичного музею має однорідну феритну мікроструктуру леза по всьому перетину¹¹. Є порівняно невелика кількість витягнутих шлако-

Рис. 1. Рентгенограма верхньої частини меча.

⁶ Hegbert Maguon. Early Near Eastern Steel Swords.—American Journal of Archaeology, Vol. 65, № 3. Princeton 1961, стор. 176, 180.

⁷ ДІМ, 17464.

⁸ КІМ, № Б. 28—1835.

⁹ А. А. Бобрицкий. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 г. в Чигиринском уезде, Киевской губернии, ИАК, вып. 14, СПб., 1905, стор. 13.

¹⁰ А. І. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 55.

¹¹ Автори висловлюють глибоку подяку Р. Б. Степанській, яка брала участь в металографічному дослідженні.

вих вміщень (рис. 3, 1). На поверхні клинка структура дрібнозерниста, а всередині — крупнозерниста. Розміри зерна коливаються від двох до восьми балів, проте переважає дрібне зерно. Твердість леза й навер-

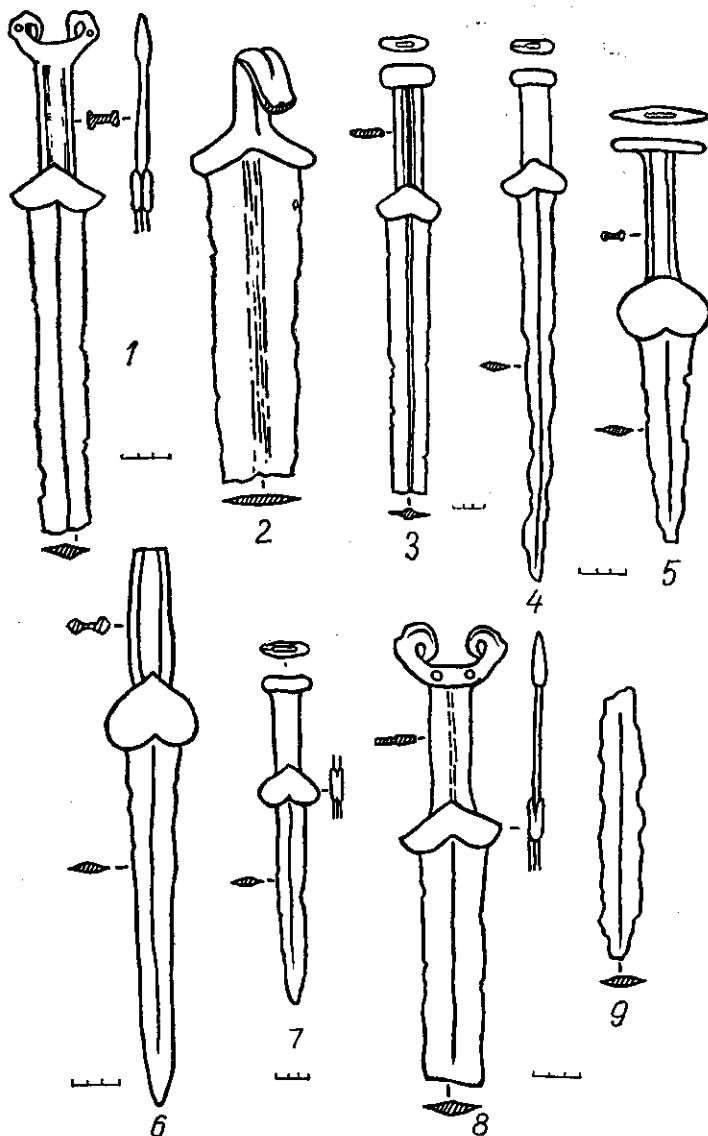

Рис. 2. Типи досліджених мечів.

шя — 62—68 HRB. Все це свідчить про те, що, починаючи кувати, метал нагрівали до високої температури (вище 1000°), а закінчували кувати при температурі 750—800°.

Лезо й руків'я меча викувані з одного куска металу і являють собою одне ціле, але заготовки для перехрестя та навершя були зроблені окремо. Заготовка для перехрестя була викувана у вигляді фігурної пластинки (рис. 4, 1), потім зігнута пополам, надіта на меч у верхній частині клинка й приварена. Навершя спочатку складалося із двох окремих частин (рис. 4, 1), приварених ковальським способом з обох боків до верхньої частини руків'я, а потім орнаментованих карбуванням.

Від меча, з кургану № 3 с. Аксютинці, збереглась лише частина

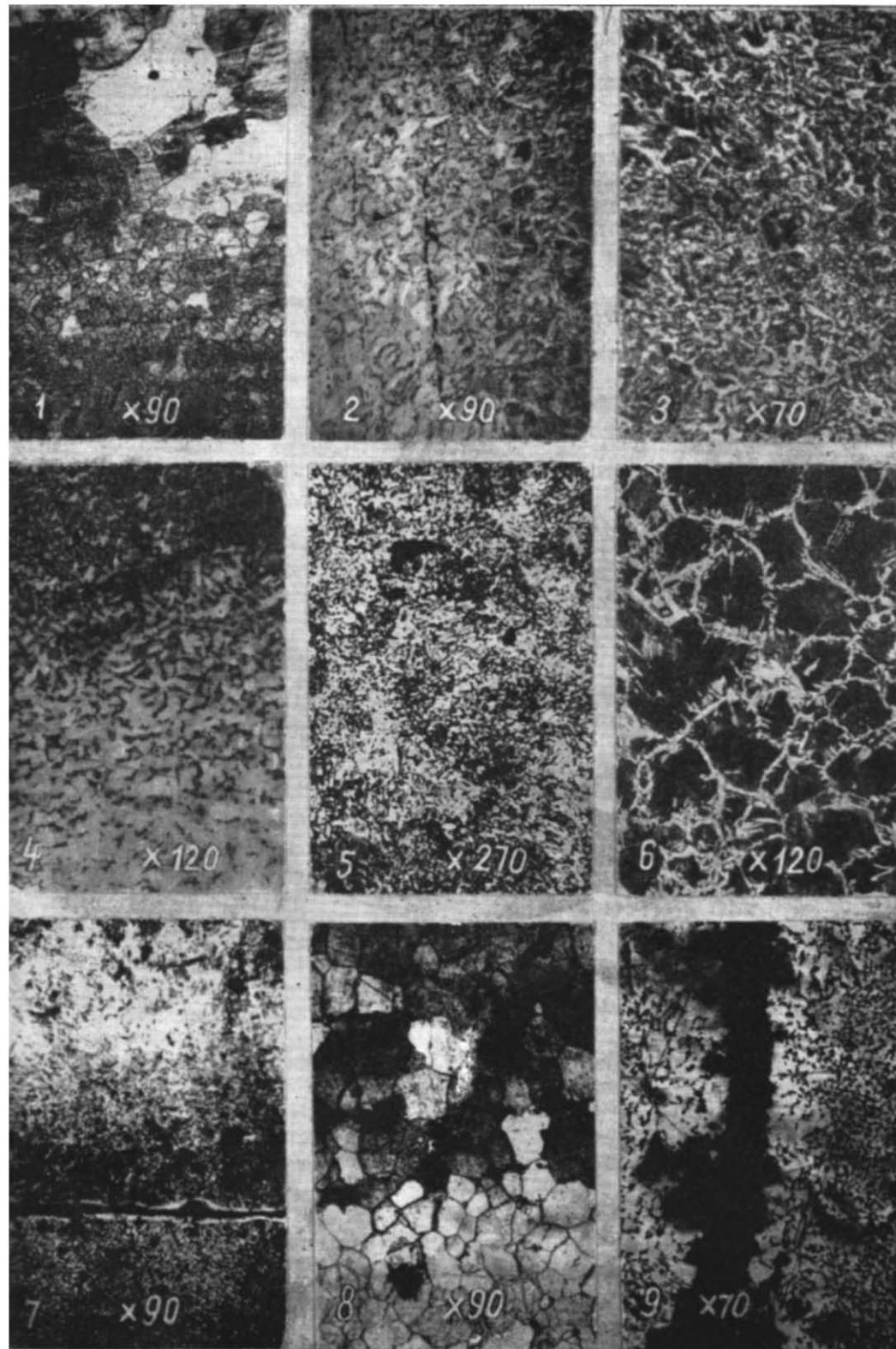

Рис. 3. Мікроструктура наступальної зброй.
(Збільшено 1, 2, 7, 8 — в 90 разів; 3, 9 — в 70 разів; 4, 6 — в 120 разів; 5 — в 270 разів).

клинка. Вивчення його показало, що метал по всьому поперечному перерізу має однорідну феритну структуру кричного заліза. Його мікротвердість (H_μ) дорівнює $160 \text{ кг}/\text{мм}^2$.

До другої групи відносяться мечі кращої якості, клинки яких зроблені з первісно нерівномірно навуглекованої сталі. У металі цих мечів

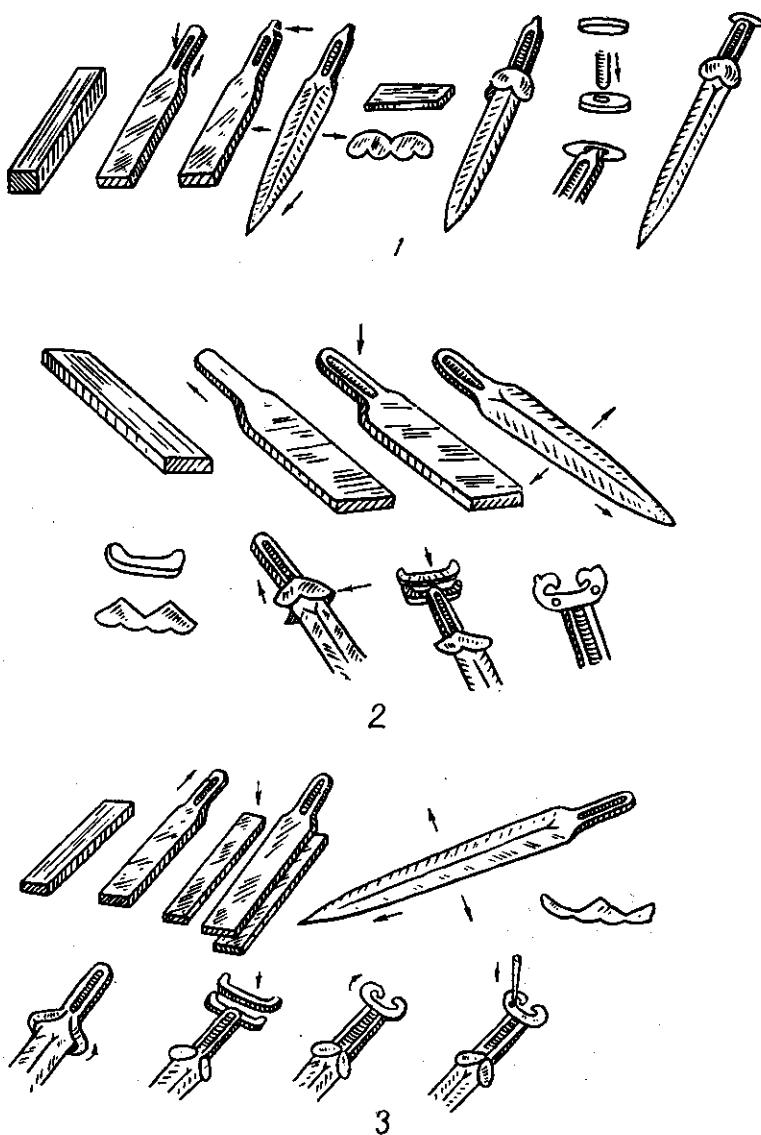

Рис. 4. Технологічні схеми виготовлення мечів і кинджалів.

перлітні зони чергуються з феритними, створюючи так звану штабову структуру. Коли перлітна зона виходила на лезо, меч набував на цій ділянці більш високу твердість ріжучої частини, а феритні зони забезпечували необхідну в'язкість. Проте штабову (полосчату) структуру метал набував внаслідок непередбаченого нерівномірного навуглековання криці в сиродутому горні, тому коваль скіфського часу не міг знати точного розміщення перлітних та феритних зон, а доцільне їх розміщення у виробі могло бути лише випадковим.

Структура цього типу знайдена при дослідженні мечів з с. Шалі та з маєтку Соловки, які описані в одній із наших статей¹², а також в одному з мечів Середньої Придніпрянщини (точніше невідомо)¹³. Останній (рис. 2, 2) має відламане навершя, а верхня частина руків'я загнута. Нижня частина леза відламана. Визначити дату цього меча можна лише за формою перехрестя та своєрідного широкого леза з відкарбованими вздовж середньої частини борозенками. Г. І. Мелюкова відносить його до мечів I відділу 3-го типу, датованих IV — першою половиною III ст. до н. е.¹⁴ Враховуючи схожість даного меча з незбереженим мечем із поховань біля Спасо-Преображенського монастиря поблизу м. Лубен¹⁵, можна думати, що найбільш імовірною датою меча з Київської колекції є IV ст. до н. е.

При вивчені цього меча зроблено два шліфи за такими розрізами: один — на лезі, другий — через перехрестя з частиною леза та руків'ям. Мікрошліф останнього розрізу показав, що перехрестя, незважаючи на його незначні розміри, і в цьому випадку є наварним. Зварка виконана добре, розшарувань на місці зварки не видно, але на шліфі помітні витягнуті шлакові включення на стикові. Остаточна формовка перехрестя, за допомогою ковки, виконувалась вже на мечі, про що свідчить вдавлений метал клинка біля країв перехрестя.

Структура самого леза неоднорідна (рис. 3, 2). Вона полосчаста внаслідок нерівномірного первинного навуглецовування. В зв'язку з цим у металі є ділянки, багаті вуглецем (близько 0,5—0,6% С), які межують з практично чистим залізом, що має менше 0,1% С. Витяжка леза створила волокнисту будову металу з різкою відмінністю за вмістом вуглецю в різних шарах, створюючи інколи на мікрошліфі щось подібне до зварки, хоча насправді її на клинові немає. Структура леза дрібнозерниста (бал — 5—8). Наявність якісного зварювального з'єднання перехрестя й клинка вказує, що температура нагріву була вища 1100°, а дрібне зерно вказує на те, що ковка закінчувалась при температурі близько 750°. Твердість леза невелика — 60—62 HRB.

Усі сталеві мечі третьої групи слід поділити, в залежності від якості клинків, ще на три підгрупи: 1) мечі з маловуглецевою сталі; 2) мечі з середньовуглецевою сталі; 3) мечі з високовуглецевою сталі.

До першої підгрупи мечів, які виготовлені з не досить твердої, маловуглецевої сталі, відносять меч з околиць Сміли¹⁶ та меч, знайдений у зруйнованих похованнях V ст. до н. е. біля с. Санджари, поблизу м. Люботина, Харківської області¹⁷. Меч з околиць Сміли (рис. 2, 3) за формою близький до мечів VI ст. до н. е., зокрема, до відомих мечів із комплексів Келермеського та Мельгунівського курганів. Він має наварне перехрестя у вигляді крил метелика й брускоподібне навершя, насаджене на верхню частину руків'я. Саме руків'я, з одного боку, орнаментоване трьома подовжніми смугами, з яких дві, більш тонкі, нанесені зубилом, а широка, середня, зроблена предметом із закругленим бойком. На зворотному боці, який лежав під час нанесення орнаменту на плоскому ковадлі, цього візерунка немає.

Тонкому клинку додаткову твердість надають ребра, які йдуть з обох боків по центру смуги (рис. 2, 3). Для виготовлення меча з ребрами твердості на клинку необхідне було спеціальне знаряддя типу

¹² Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомін. Вказ. праця, стор. 48—49.

¹³ КІМ, № Б. 28—1838.

¹⁴ А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 52, табл. 18, I.

¹⁵ ДІМ, 21035.

¹⁶ КІМ, № Б. 48—31.

¹⁷ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 212, 81, 2.

обтискача. Застосування таких знарядь зафіксовано на Закавказзі¹⁸. В античних кузнях римської епохи знайдені і самі обтискачі¹⁹. Залізні клинки мечів і кинджалів передскіфського періоду, виявлені в Придніпров'ї, мають овально-сплющений або ромбічний перетин леза, однак чітко виражені ребра твердості в них відсутні²⁰. Напевно, у передскіфський період при виготовленні мечів спеціальне кувальне пристосування типу обтискача ще не застосовувалось.

Мікродослідження поперечного леза меча виявило його неоднорідну будову. Склад структури — перліт та ферит. Кількість вуглецю в центрі клинка — 0,2—0,3%, а на поверхні, внаслідок обезвуглецовування під час ковки, трохи менше.

Дані металографічних досліджень меча, із поховань біля с. Нові Санжари Полтавської області, вже опубліковані²¹. Можна тільки відмітити, що його брускоподібне навершя зроблене з однієї довгій пластинки, зігнутої навпіл і привареної (рис. 2, 4).

До зброї, яка має клинки з середньовуглецевої сталі, можна віднести дві металографічно досліджені знахідки. Це — невеликий меч або кинжал із брускоподібним навершям та брунькоподібним перехрестям (рис. 2, 5)²² і меч з метеликоподібним перехрестям та зламаним навершям (рис. 2, 6)²³. Точне місце знахідки обох мечів невідомо.

Кинжал з брускоподібним навершям і брунькоподібним перехрестям відноситься до групи зброї, яка з'являється ще в другій половині VII ст. до н. е. й поширюється в Північному Причорномор'ї у другій половині VI ст. до н. е.²⁴ Відсутність навершя у другого меча утруднює його датування, але орієнтовно його можна все ж віднести до VI—V ст. до н. е.

Металографічні досліди показали, що кинжал має клинок, викуваний разом з руків'ям, але без перехрестя й навершя. Мікроструктура леза неоднорідна. В середній частині леза відзначається ферит і перліт із загальним вмістом вуглецю 0,4—0,5% (рис. 3, 3). Близче до поверхні вміст вуглецю зменшується до 0,1—0,2%. У центрі клинка помітні сліди відманштета. Зерно, в основному, дрібне — бал шість. Є невелика кількість шлакових включень, витягнутих у напрямі ковки. Температура нагріву заготовки була порівняно високою (більш 1000°). Закінчувалася ковка при температурі близько 800° або трохи нижче. Таким чином, клинок, зроблений із середньовуглецевої сталі, добреї якості, поверхня якої піддавалась обезвуглецовуванню у процесі ковки. Твердість леза 68—75 HRB, перехрестя — 79—82 HRB, навершя — 68—70 HRB.

Перехрестя кинжала було зроблене у вигляді окремої фігурної заготовки, яку потім зігнули навпіл і приварили ковальським способом. У середній частині руків'я, ще до закріплення перехрестя, закругленим вузьким бойком молотка з обох боків зроблено поздовжнє поглибління, а на вершечку витягнутий невеликий виступ (рис. 4, 2). Навершя зроблене з бруска, в якому спочатку був пробитий круглий отвір. Пізніше, в процесі дальшої ковки, заготовка була сплюснута й отвір став овальним. Навершя насаджене на відтягнутий вершечок руків'я, верхня частина якого була трохи розклепана.

¹⁸ Ф. Н. Тавадзе. Изучение технологии производства железа в древней Грузии. — Методы естественных и технических наук в археологии. М., 1963, стор. 34.

¹⁹ E. Wedel. Geschichtliche Entwicklung des Umformens in Gesenken. — Stahl und Eisen, Bd. 79, Heft 20. Düsseldorf, 1959, стор. 1425.

²⁰ КІМ, № Б. 1790, Б. 17—89, Б. 1030; А. И. Тереножкин. Предскіфский период на Днепровском лесостепном Правобережье. К., 1961, стор. 91, 137.

²¹ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомін. Вказ. праця, стор. 48.

²² КІМ, № Б. 28—1840.

²³ КІМ, № Б. 28—1839.

²⁴ А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 47.

Клинок з відламаним навершям меча, з неоднорідної структури металу (рис. 3, 4). Структурні складові — ферит і перліт. Вуглецю біля поверхні — 0,1—0,2%, в середній частині клинка — 0,5—0,6%. Через те, що величина зерна дрібна (бал — 6—8) і слідів відманштета не видно, можна припустити, що заготовка нагрівалась під ковку близько 1000°, а закінчувалась ковка при порівняно низькій температурі — 750°. Твердість — 70—72 HRB. У середній частині руків'я до наварки перехрестя зроблене поздовжнє поглиблення трапецієподібної в перетині форми (рис. 2, 5). Щоб зробити таке поглиблення з обох боків руків'я, потрібно було застосовувати спеціальний ковочний прилад. Перехрестя меча, звичайно, зроблено окремо і приварене.

Меч зроблений із високовуглецевої сталі, знайдений в кургані Огуз біля с. Нижні Сирогози²⁵. Цей меч, IV ст. до н. е., має клинок, зроблений із сталі високої якості, з структурою зернистого перліту (рис. 3, 5). Така сталь відрізняється високими механічними якостями. Мікротвердість клинка дорівнює 240—250 кг/мм².

До четвертої групи мечів можна віднести тільки один меч кінця VI — початку V ст. до н. е., знайдений в західному Бельському городищі і який зберігається в Археологічному музеї Харківського державного університету. Цей меч, або скоріше за все кинджал (рис. 2, 7), вже опублікований²⁶, але все ж слід відзначити деякі особливості техніки його виготовлення. Спочатку клинок цього меча був викуваний із заліза з дуже незначною кількістю вуглецю (до 0,1%). Для надання лезу більшої твердості після ковки меч піддавався цементації. Але не весь меч, а тільки його лезо з обох боків. Напевне, перед цементацією меч так обмазувався глиною, що вільним залишалось лише вістря леза. Тільки таким способом виготовлення можна пояснити мікроструктуру меча (рис. 3, 6), в якій на лезі помітно перліт з дуже малою кількістю фериту, характерної відманштетової будови. Вміст вуглецю в цій частині досягає 0,7%. У напрямку до серцевини клинка вміст вуглецю поступово зменшується, а кількість фериту зростає. Про те, що цементація була останньою операцією при виготовленні клинка цього меча, свідчить наявність відманштетової структури не зруйнованої ковкою. Зброя, виготовлена у такий спосіб, набуває деяких, особливо важливих для меча, властивостей: лезо має більшу твердість, а серцевина клинка зберігає достатню в'язкість. Перегріта структура цементації відзначається, правда, деякою крихкістю, проте невеликий розмір клинка показує, що ця зброя призначалась переважно для колючих ударів, під час яких цей недолік не має великого значення.

До останньої п'ятої групи належать мечі, при виготовленні клинків яких застосовувалось зварювання. Такий спосіб виявлений у двох скіфських мечів (зберігаються у Київському державному історичному музеї). У першого меча²⁷ (рис. 2, 8) відламана лише нижня частина леза. Руків'я має метеликоподібне перехрестя та навершя у звіриному стилі. Воно має в основі зображення очей у вигляді двох пазурів з кружками. Вздовж руків'я з обох боків проходить тонкий орнаментальний жолобок. Лезо в перетині ромбічної форми. Від другого меча²⁸ збереглося тільки руків'я з невеличким обломком леза (рис. 5). Це руків'я також оформлене в звіриному стилі. Частина навершя ще в давнину була відламана. Навершя лагодив не коваль, а людина, добре обізнана з ливарною справою. Тому замість звичайної для кovalя опе-

²⁵ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Вказ. праця, стор. 48.

²⁶ Там же, стор. 48, рис. 2, 8; 4, 10; 5, 7; Г. І. Мелюкова у своїй праці «Вооружение скіфов» (стор. 50) не дає зображення, але відзначає серед неопублікованих мечів першої половини V ст. до н. е. як випадкову знахідку цей меч з Бельського городища.

²⁷ КІМ, № Б. 28—1836.

²⁸ КІМ, № Б. 28—1837.

рації — наварки навершя, він ужив складну, але малоекспективну технологію. До місця зламу він приклав половинку навершя й закріпив її грубо відлітою мідною обоймочкою, на якій недоречно зробив око не на тому місці, де йому слід було бути за початковою схемою орнаментації.

Як уже зазначалось, мечі цього типу мають аналогії серед пам'яток кінця VI — початку V ст. до н. е. Крім того, слід відзначити працю М. Я. Мерперта, в якій спеціально розглянуто питання щодо символіки мечів з пазуреподібними навершями й доведено, що найбільш імовірна дата їх поширення — V ст. до н. е.²⁹

Перший із мечів цієї групи, як показало вже вивчення макрошлифа клинка, був виготовлений з однієї штаби металу, яка після проковки виявилась надто широкою. Тому край її з одного боку загнутий і зварений ковальським способом (рис. 6, 1). Про це свідчить зварювальний шов, який іде з одного боку вздовж леза.

Мікроструктура перерізу різномірна (рис. 3, 7). Структурні складові — феріт і перліт. Вміст вуглецю в окремих місцях 0,1—0,2%, але на сусідніх ділянках кількість його швидко зростає — до 0,6—0,7%. Неоднорідність структури пояснюється кричним походженням заготовки, яка має нерівномірне

первісне навуглецовування. Край вістря клинка складається із дрібного зерна (бал. 8), а до середини клинка величина зерна зростає (бал—4). Твердість коливається від 68 до 75 HRB.

На мікрошлифі також добре помітний з одного боку клинка зварювальний шов. Наявність дрібного зерна біля країв леза пояснюється тим, що ця частина, більше ніж інші, зазнала деформації під час ковки, яка закінчувалась при температурі 800°.

Таким чином, цей меч виготовлений із нерівномірно навуглецьованої сталі з застосуванням зварки штаби металу, що була загнута з одного боку. Цей прийом не можна вважати доречним, бо зварка в цьому випадку не надавала клинку будь-яких нових цінних якостей. Перехрестя й навершя були прикріплені за допомогою ковальської зварки, причому навершя було зроблено з двох окремих пластин, подібно до меча першої групи (рис. 2, 1) (із колекції Київського державного історичного музею).

Другий меч цієї групи, від якого збереглося лише руків'я з частиною леза, зроблений інакше. Мікродослідження леза на поперечному розрізі показало наявність двох зварювальних швів, які тягнуться по ширині клинка від одного леза до другого (рис. 6, 2). Це вказувало на те, що клинок викуваний з трьох зварених між собою штаб металу. Через незвичайність такої техніки виготовлення був зроблений не один, а два поперечних розрізи клинка, але обидва вони дали аналогічну картину. Мікродослідження шліфів двох розрізів показало, що всі три зварені одна з одною штаби мають феритну структуру кричного заліза практично однакової якості (рис. 3, 8). Кількість вуглецю близько 0,1%. Зерно середньої величини (бал 5). Вздовж зварювальних швів помітний рядок витягнутих шлакових включенів. На підставі мікроструктурних досліджень можна дійти висновку, що ковка закінчувалась при температурі близько 800°.

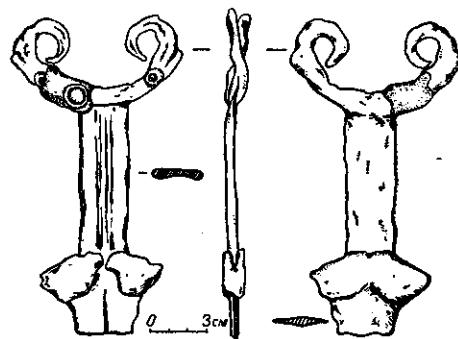

Рис. 5. Руків'я меча.

²⁹ Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, стор. 79.

Рис. 6. Макрошліфи наступальної зброї.
Збільшено: 1—в 3,5 раза; 2, 5—в 3 рази; 3, 4—в 5 разів

Перехрестя цього меча також наварне, але зроблене не дуже вдало. Форма заготовки відрізняється від загально розповсюдженої, і коваль не перегнув її навпіл, а наклав на верхню частину клинка й загнув обидва краї (рис. 4, 3). Проте заготовка виявилася короткою й загнуті кінці не стулились. Крім того, її зварка була виконана не досить добре. На руків'ї зубилом були зроблені орнаментальні борозенки. Але її ця проста робота виконана грубо,— лінії вийшли переривчасті й не зовсім рівні. Навершя викуте із двох надто тонких пластин, що за допомогою ковальської зварки були з'єднані одна з одною та з верхньою частиною руків'я меча. Зварка проведена незадовільно. Тому відбулось розшарування металу по зварювальних швах. Очевидно, саме з цієї причини одна частина навершя ще в давнину зламалася і була відремонтована вищезгаданим способом.

Усе це свідчить про те, що даний меч виготовив малокваліфікований майстер, який наслідував відомі зразки, але не володів усіма тонкощами обробки чорних металів. Зокрема, він погано вмів розрізнати сталь і залізо, тому не міг одержати високоякісну сталеву заготовку. Бажаючи, очевидно, виготовити за прикладом інших високоякісний тришаровий клинок із поєдання заліза й сталі, він використав або практично однакові вуглецеві заготовки, або заготовки, які були дуже нерівномірно навуглецовани в різних місцях. Крім того, він міг сильно обезвуглецовувати тонкі заготовки під час зварювання.

На жаль, ми не можемо сказати, яким був весь виріб. У нижній частині клинка, що не збереглася, середня й дві крайні штаби металу можливо й зберегли структуру сталі, однак біля руків'я всі три штаби виявилися залізними, м'якими. Саме тому в цьому місці меч кілька разів перегинався і, нарешті, зламався. У цілому цей зразок слід розглядати як невдалу спробу малокваліфікованого майстра виготовити меч з тришаровим клинком. Досі ми розглядали технологію виготовлення мечів лише на прикладах тих екземплярів, що піддавались всебічному металографічному вивченням. Однак іноді трапляються знахідки зламаних мечів або деталей мечів, які також підтверджують значне поширення вказаних технологічних прийомів. Наприклад, меч із с. Пліскачівка Черкаської області має погано приварене перехрестя³⁰. Воно зіскочило, і видно скриту частину, де клинок меча переходить у руків'я (рис. 7, 4). Те ж саме простежено на мечі з навершям у вигляді голівок птахів, що знайдено біля с. Яблунівка (колишня Київська губернія)³¹ (рис. 7, 3). Меч із с. Гришинці (рис. 7, 2) має наварне перехрестя, але навершя не збереглося³². В кургані № 5 біля с. Рижанівка під час розкопок Д. С. Самоквасовим був знайдений невеличкий меч³³ з погано привареним і відшарованим перехрестям (рис. 7, 6). Те ж саме спостерігається на мечі, знайденому В. О. Городцовым у кургані № 5 с. Скоробора³⁴ (рис. 7, 5). Погано було приварене й тому загублене перехрестя у меча, знайденого на Західному Більському городищі (зберігається в колекції шкільного музею с. Більськ, Полтавської області (рис. 7, 1). Серед матеріалів, зібраних І. О. Зарецьким поблизу с. Лихачівка³⁵, є частина навершя меча, оздоблена зображенням у звіриному стилі (рис. 7, 8). Навершя від меча було знайдене в кургані 489 біля с. Капітанівка³⁶. Нарешті, можна відзначити, що на Люботинському городищі під час розкопок 1963 р. виявлено брускоподібне на-

³⁰ КІМ, № Б. 34—32.

³¹ КІМ, № Б. 732.

³² КІМ, № Б. 594.

³³ ДІМ, 26515.

³⁴ Там же, 45443.

³⁵ Там же, 18779.

³⁶ А. А. Бобринский. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде, Киевской губ. — ИАК, вып. 35. СПб., 1910, стор. 73, рис. 14.

верша³⁷ від руків'я меча (рис. 7, 7). Усі ці приклади свідчать, що відзначенні вище способи виготовлення мечів є типовим явищем й набули значного поширення в Лісостепу.

Для металографічного дослідження нами була використана чудово збережена бойова сокирка VI ст. до н. е. (рис. 8, 2) з кургану біля с. Круглик³⁸. Її вага 262 г. Діаметр отвору для руків'я — 2 см. За формою і розміром вона аналогічна бойовій сокирці VI ст. до н. е., що знайдена в кургані № 12 біля с. Вовківці³⁹. Під час дослідження со-

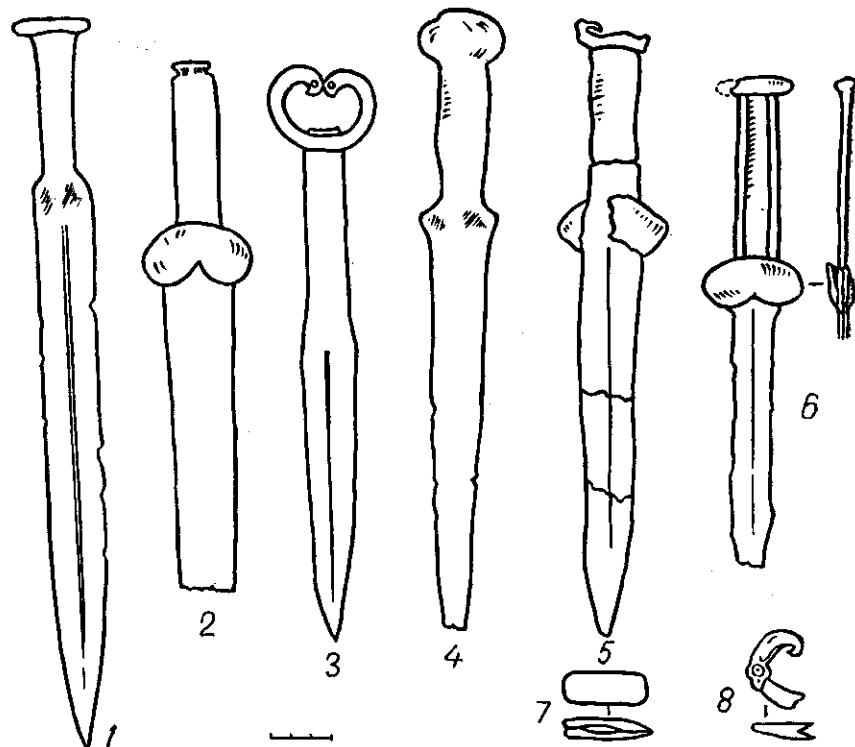

Рис. 7. Мечі з пошкодженими частинами.

кирки з кургану Круглик було зроблено чотири шліфи: на тильному боці бойової сокирки, на місці переходу від вушка до обуха та двох гранях обуха. У восьми точках леза на обусі була вимірена твердість.

При вивчені мікрошліфів було видно, що лезо сокири зроблене з монолітного металу і тільки біля вушка й на обусі є сліди ковалської зварки, які простежуються по всій довжині і навіть на торцевій частині обуха (рис. 6, 3). Якість зварки невисока. Зварювальний шов наповнений шлаками (рис. 3, 9), що свідчить про погану проковку обухової частини. Очевидно, майстер розумів, що в бойовій сокирі обух не за знає великих навантажень і тому не приділив достатньої уваги його проковці. Структура металу по обидва боки від лінії зварки — однорідна. Зерно середнього розміру (бал 6—7). Структурні складові — ферит і перліт. Кількість вуглецю до 0,3%. Твердість коливається в межах 70 — 80 HRB.

Таким чином, металографічне дослідження вказує, що сокирка з кургану біля с. Круглик викувана з однієї сталевої заготовки, що була

³⁷ Археологічний музей Харківського державного університету.

³⁸ Ермітаж, № Кр. 63/26. Автори висловлюють подяку Г. І. Смирновій за дозвіл користуватися в дослідженні неопублікованою сокиркою з її розкопок.

³⁹ ДІМ, № 17464.

з одного боку розрублена на дві частини, а з другого — відтягнута для утворення леза сокири (рис. 9, 1). Між двома частинами металу була встановлена кругла спрівка, за допомогою якої викувана втулка. Обу-

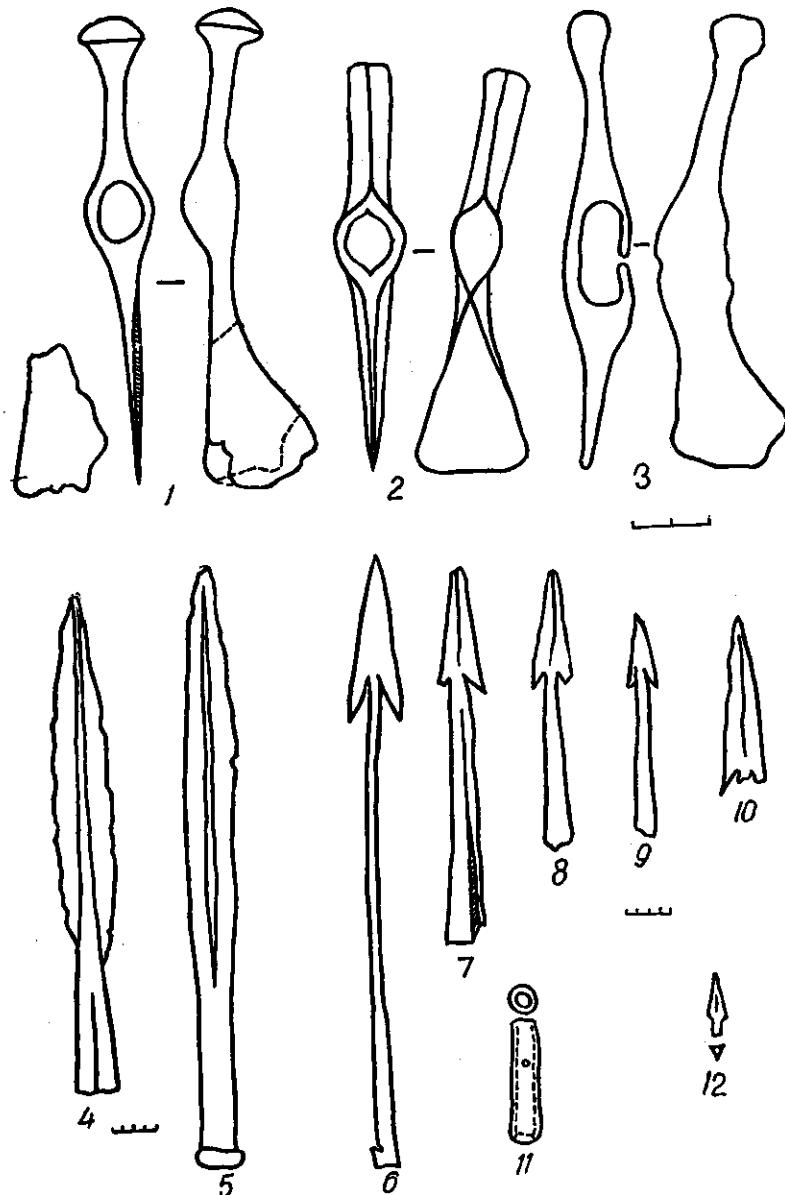

Рис. 8. Типи наступальної зброї.

хова частина зварена ковальським способом, а потім сформована у вигляді чотиригранного бруска. Ковка закінчувалась при температурі близько 800° .

У деяких випадках лезо бойових сокир виконано шляхом наварки сталевої пластини на більш м'яку основу леза. Так, у кургані № 3 біля с. Аксютинці, під час розкопок С. О. Мазаракі, знайдено бойову сокиру⁴⁰ з розширенім догори тонким обухом та лезо з тонкою шийкою (рис. 8, 1). Цю сокиру можна віднести до типу бойових сокир-молотків

⁴⁰ ДІМ, № 17464.

другої групи, за класифікацією В. А. Ільїнської⁴¹, і датувати VI ст. до н. е. До основи леза цієї сокири збоку була приварена тонка сталева пластинка, але якість зварки була не дуже висока, і пластинка частково відшарувалась.

Бойова сокира, знайдена на Пастирському городищі⁴², має обух, зроблений за допомогою зварки, як і обух сокири з кургану біля с. Круглик. Якість останньої невисока і зварювальний шов біля вушки зовсім

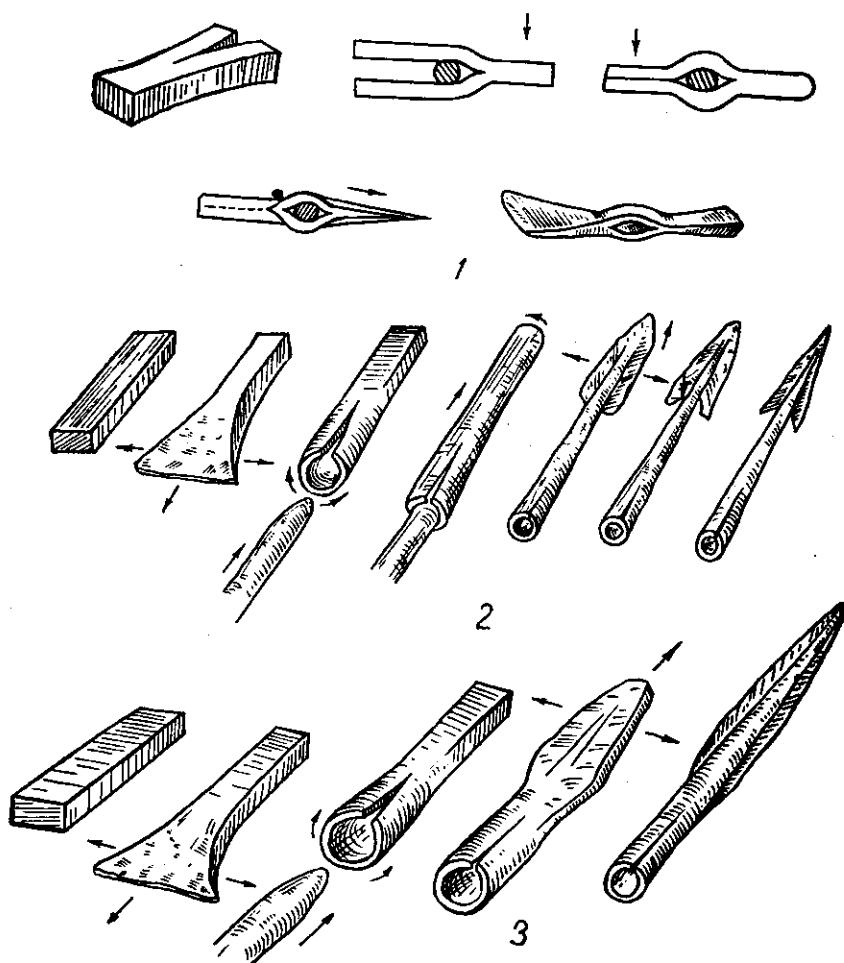

Рис. 9. Технологічні схеми виготовлення бойової сокири, дротика, списа.

розійшовся (рис. 8, 3). Очевидно, з тієї ж причини зламалось вушко і в сокирі з кургана № 9 біля с. Пруси⁴³. Нарешті, деякі сокири були зроблені з високовуглецевої сталі. Такою виявилася бойова сокира VI ст. до н. е., знайдена в кургані № 1 біля с. Дуплинського⁴⁴. Дослідження І. Пясковського показало, що вона зроблена із сталі, яка містить 0,65—0,75 % вуглецю⁴⁵. На жаль, автор нічого не говорить про спосіб виготовлення вушки.

Дуже поширеним видом озброєння в скіфську епоху були дротики й списи з підтоками. Цілком імовірно, що дротики, як допускає

⁴¹ В. А. Іллінська. Скіфські сокири.—Археологія, т. XII. К., стор. 36.

⁴² КІМ, № Б. 13—32.

⁴³ КІМ, № Б. 34—50.

⁴⁴ Tadeusz Sulimirski. Scytowie na Zachodnim Podolu, стор. 70, табл. IX, 6.

⁴⁵ J. Piaskowski. Technologia wyrobów żelaznych u dawnych Scytów, стор. 26—27.

Г. І. Мелюкова, з'явились спочатку у лісостепових племен, а потім поширились на всій території Північного Причорномор'я⁴⁶. З точки зору техніки виготовлення дротиків нами виділені такі основні групи: 1) зализні списи; 2) списи і дротики, виготовлені з застосуванням цементації; 3) сталеві списи та дротики; 4) списи й дротики, пера яких виготовлені за допомогою зварки.

До першої групи належить невеликий дротик⁴⁷ (рис. 8, 8) архаїчного вигляду. Такі дротики зустрічаються в пам'ятниках VI ст. до н. е.⁴⁸ Структура його по всьому перерізу — однорідна феритна. Зерно середньої величини (бал 4—5). Твердість дорівнює 40—45 HRB. Усе це вказує, що дротик викутий з одного куска звичайного кричного заліза. Спочатку була проведена відтяжка одного кінця заготовки (рис. 9, 2), потім за допомогою конусовидної оправки виготовлена втулка. Протилежному ж кінцю заготовки спочатку була надана циліндрична форма, а потім зроблена відтяжка жала, нижні кінці якого були надрубані і трохи розведені, щоб вийшли гострі шипи.

До другої групи належить дротик (рис. 8, 10), знайдений під час розкопок П. Д. Ліберова 1961 р. в кургані № 29/21 біля с. Мастиогине, що датується V ст. до н. е.⁴⁹ Він зроблений якісніше⁵⁰, ніж попередній, хоча все ж є деякі недоліки. Для дослідження були зроблені два шліфі: один — у верхній частині біля кінчика дротика, а другий — в середній частині зразка. У шліфі верхньої частини дротика виявлене крупне шлакове включення, а по обидва боки від нього помітна феритна структура, яка поступово переходить у перліт (рис. 10, 1). У переходній зоні є відманштет. Кількість вуглецю у феритних місцях близько 0,1%, а перлітних — 0,8%. У другому шліфі, взятому із середньої частини зразка, на поверхні є перліт, а всередині — ферит (рис. 10, 2). Стрижень і втулка цього дротика, на жаль, не збереглись. Розміщення феритних та перлітних місць свідчить, що дротик був викуваний із залізної заготовки, а готовий виріб піддавався цементації. Відрубана від криці заготовка була недостатньо добре прокована, місцями в ній залишились великі шлакові включення.

Третю групу становить велика кількість сталевих списів та дротиков. Можна виділити такі знахідки: список із поховання передскіфського періоду (VIII ст.—перша половина VII ст. до н. е.) знайдений поблизу с. Бутенки⁵¹; наконечник списа архаїчного типу⁵², дротик (рис. 8, 9), знайдений на одному із зольників VI—V ст. до н. е. на Західному Більському городищі⁵³; наконечник списа із Сапогова⁵⁴. Серед них є екземпляри, зроблені з маловуглецевої, середньовуглецевої та високоуглецевої сталі.

До підгрупи виробів із маловуглецевої сталі належить наконечник списа (рис. 8, 4) із колекції Київського державного історичного музею (28—1841). За типологічною класифікацією Г. І. Мелюкової, цей наконечник належить до списів першого відділу першого типу, в яких ребро жорсткості поступово розширюється донизу і плавно переходить у втулку. Такі списи були поширені у Північному Причорномор'ї в VII—VI ст. до н. е.⁵⁵ Мікрошліфи, зроблені на лезі й на втулці цього наконечника

⁴⁶ А. І. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 45.

⁴⁷ КІМ, № Б. 28—1842.

⁴⁸ А. І. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 44.

⁴⁹ П. Д. Ліберов. Мастиогинські кургани.—СА, М., 1961, № 3, стор. 157.

⁵⁰ Автори висловлюють щиру подяку П. Д. Ліберову за дозвіл користуватися рядом неопублікованих речей з його розкопок.

⁵¹ Г. Т. Ковпаниenko. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы.—КСИА, вып. 12, К., 1962.

⁵² КІМ, № Б. 28—1841.

⁵³ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Вказ. праця, стор. 51, рис. 4, 4.

⁵⁴ Tadeusz Sulimierski. Scytowie na zachodniem Podolu, стор. 72.

⁵⁵ А. І. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 36.

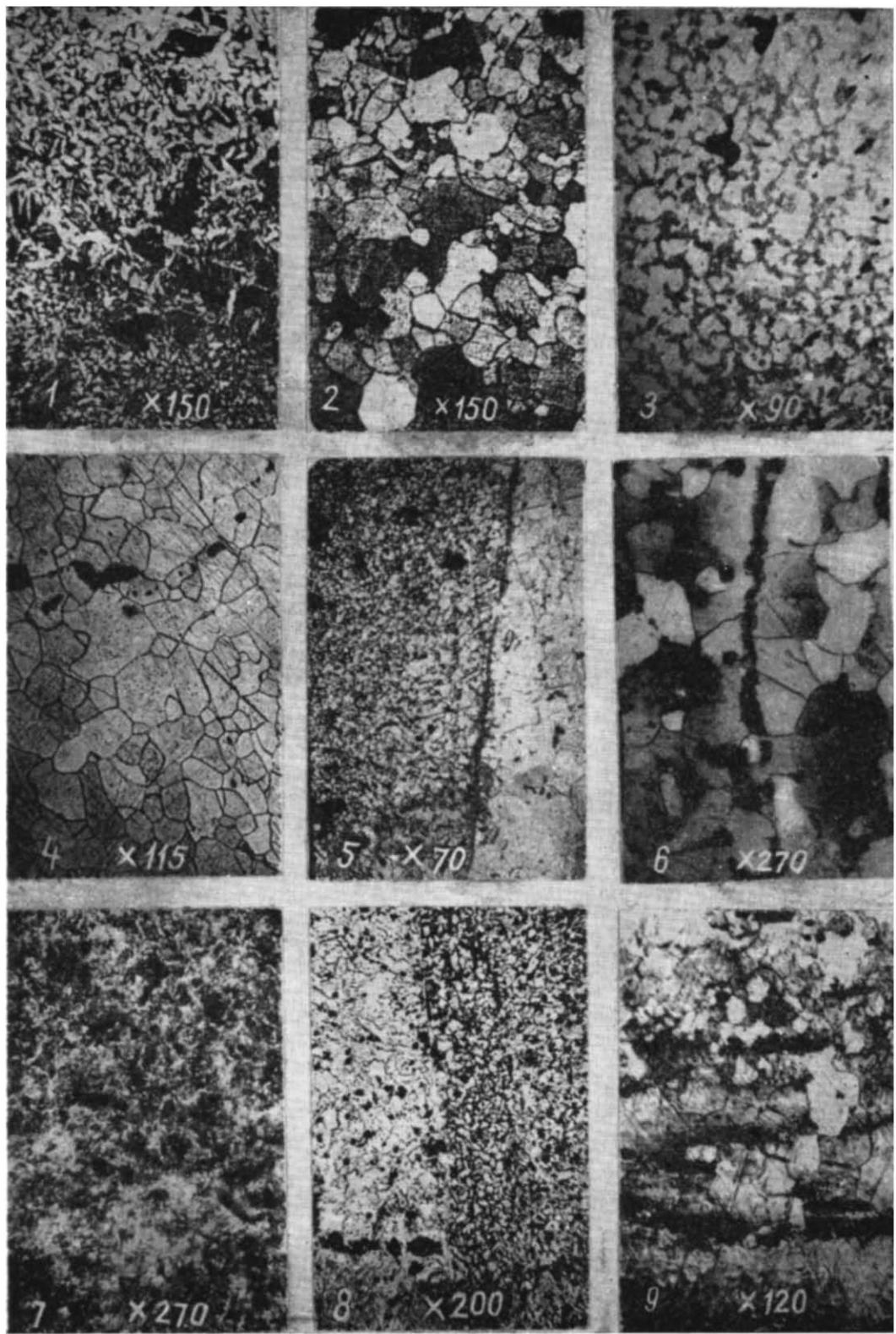

Рис. 10. Мікроструктури списів, дротиків і наконечника стріли.

Збільшено: 1, 2 — у 150 разів; 3 — у 90 разів; 4 — у 115 разів; 5 — у 70 разів; 6, 7 — у 270 разів; 8 — у 200 разів; 9 — у 120 разів.

списа, мають однакову структуру (рис. 10, 3). Структурні складові — ферит і перліт. Кількість вуглецю — 0,1—0,2%. Твердість — 68—72 HRB. Технологічна схема виготовлення такого списа порівняно проста (рис. 9, 3): частина заготовки піддавалась розплющуванню (витяжці), а потім на конічній оправі була зігнута втулка. Після виготовлення втулки відковувалось перо списа.

Два інших зразки — дротик із Західного Більського городища та наконечник списа із с. Бутенки — зроблені із середньовуглецевої сталі, яка містить у першому випадку 0,3—0,5% вуглецю, а в другому — 0,5—0,6%.⁵⁶

Із високовуглецевої сталі викувано спис із Сапогова, дослідженій І. Пясковським⁵⁷. Вміст вуглецю коливається від 0,5 до 0,8%. Твердість у місцях сильної навуглєцованистості досягла 180 кг/мм².

Нарешті, до останньої, четвертої групи списів та дротиків, при виготовленні лез яких застосовувалась зварка двох чи трьох пластин, належать такі металографічно досліджені знахідки: 1) список з кургану V ст. до н. е. біля с. Журовки (№ 396)⁵⁸; 2) дротик з Чигиринського повіту колишньої Київської губернії⁵⁹, аналогічний за формою до дротиків із поховання V—IV ст. до н. е. у кургані № 13 могильника поблизу с. Руська Тростянка⁶⁰, або до дротиків IV ст. до н. е. із курганів № 486, 487 і 489 біля с. Макіївки⁶¹; 3) невеликий дротик із колекції Київського державного історичного музею⁶², схожий на згадуваний дротик Західного Більського городища; 4) наконечник списа, знайдений поблизу с. Сухин в колишньому Канівському повіті на Київщині⁶³.

При дослідженні наконечника списа з кургану № 396 біля с. Журовки (рис. 8, 5) було зроблено три шліфи: два (поздовжній і поперечний) — у верхній частині наконечника списа і один — у середній. Вивчення мікроструктур показало їх ідентичність і наявність зварювального шва. Виявилось, що зварювались дві залізні штаби, які мають структуру крупнозернистого фериту (рис. 10, 4). Мікротвердість металу — 120—125 кг/мм². Спис виготовлений з добре прокованого заліза, в якому мало шлаків. Зварка добра. Проте вона практично не надавала зброї будь-яких нових цінних якостей у порівнянні зі зброєю, зробленою з однієї заготовки. У даному випадку ковалські роботи були проведені добре і, отже, майстер був достатньо кваліфікованим. Застосування зварки однорідного металу можна пояснити лише тим, що коваль не мав, очевидно, досить великої цілої заготовки для виготовлення списа і змушений був з'єднати два куски однорідного металу. І. Пясковський відзначає аналогічний прийом, зафіксований при дослідженні наконечника списа з курганного могильника IV—III ст. до н. е. на території Польщі, і вказує, що застосування зварки заліза з залізом при виготовленні леза трапляється в давніх виробах дуже рідко⁶⁴.

Більш досконала технологія виготовлення всіх інших зварних списів та дротиків. При дослідженні дротика з Чигиринського повіту (рис. 8, 6) було зроблено три шліфи: поперек леза, на шипі та поперек стрижня над втулкою. Виявилось, що виготовлені дротика коваль

⁵⁶ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомін. Вказ. праця, стор. 49—51.

⁵⁷ J. Piaskowski. Technologia wyrobów żelaznych..., стор. 26—27.

⁵⁸ Ермітаж, Дн. 1903, 2/1.

⁵⁹ Там же. Дн. 1932, 113/1.

⁶⁰ А. И. Пузикова. Два кургана из могильника скифского времени у с. Русская Тростянка. — КСИА, вып. 102. М., 1964, стор. 28, рис. 9.

⁶¹ Ермітаж, Дн. 1932, 58/1; Дн. 1932, 59/6; Дн. 1932, 61/1.

⁶² КІМ, № Б. 28—1867.

⁶³ Ермітаж, Дн. 1932, 105/1.

⁶⁴ J. Piaskowski. Technika zgrzewania żelaza i stali w dawnich wiekach. Przegląd spawalnictwa, рок IX, № 11—12. Warszawa, 1957, стор. 286—289.

зварив дві штаби,— одна з них із середньовуглецевої сталі, а друга — із заліза (рис. 10, 5). Якість зварки невисока: по зварювальному шву в окремих місцях спостерігається розшарування металу. Зварка зафікована не тільки на лезі дротика, а й на стрижні. Це надавало останньому міцності і зберігало довгий стрижень від залому. В той же час залізна штаба давала необхідну в'язкість. Технологія для даного типу зброї вибрана дуже вдало. У цьому відношенні чигиринський дротик виявився кращим, ніж дротик із мастигінського кургану № 29/21, що був погано прокованій і надто сильно навуглічеваний під час цементації (до 0,8% С). Внаслідок цього стрижень мастигінського дротика виявився неміцним, і наконечник відламався. Слід також відзначити, що коваль, який виготовив чигиринський дротик, добре розрізняв залізо та сталь. Під час зварки штаб він так склав їх, що на кінці дротика опинилася одна сталева штаба, а нижче йшла сталева й залізна.

Невеликий дротик № 28—1867 із колекції Київського державного історичного музею (рис. 8, 7) був досліджений у двох розрізах: на лезі й на стрижні. Структури шліфів (рис. 10, 6, 7) характеризуються надто великою різноманітністю: від майже чисто феритних (0,1% С) до майже чисто перлітних (0,8% С). Дротик був викуваний з пакету, який складався не менш ніж із трьох залізних та сталевих заготовок. Це видно і на мікроструктурі стрижня.

Розміщення шарів на лезі і біля стрижня кільцеподібне (рис. 6, 4—5), бо після зварки штаби вигинали, надаючи стрижневі циліндричної форми. Це помітно по вигнутості волокон та по залому зварювального шва. Потім один кінець шаруватої заготовки, що нагадує зварювальний дамаск, був розплющений і загнутий на конічній оправці, щоб вийшла втулка. Останньою операцією було виготовлення жала дротика з шипами. Твердість окремих шарів вимірюти було неможливо. Середня твердість металу 65—73 НРВ, тобто така, що достатня для дротика. Взагалі якість виготовлення його дуже висока.

При дослідженні наконечника списа із с. Сухин були зроблені два шліфи: один біля верхнього кінця списа, а другий — біля широкої частини пера. У перерізі широкої частини списа помітний добре виконаний зварювальний шов (рис. 10, 8). Залізо, чисто феритної структури, зварювалось ковальським способом зі сталлю середньої твердості, яка містить 0,3—0,35% вуглецю. Мікротвердість залізної штаби 140—145 кг/мм², а сталевої — 200 кг/мм². Після зварки йшло формування леза й ребра твердості. Самий кінчик леза відтягувався із сталевої пластинки, яка трохи виступала поверх залізної. Взагалі, схема виготовлення цього списа латенського типу дуже нагадує технологією виготовлення чигиринського дротика.

Цікава техніка виготовлення піттоки (рис. 8, 11), знайденої в кургані VI—V ст. до н. е. поблизу с. Велика Данилівка. Спочатку зі штаби маловуглецевої сталі на оправці була зроблена циліндрична втулка. Потім у гарячу втулку вставлялась раніше заготовлена конусоподібна заглушка з чисто феритної структури. Після охолодження втулки заглушка затискувалась. Тут ми зустрічаємося з рідким для того часу випадком, коли давній майстер свідомо застосовував для з'єднання двох залізних деталей не ковальську зварку, а силу стиснення охолоджуваного металу.

Численні спроби дослідити структуру металу в залізних втульчатих наконечниках стріл скіфського часу не дали наслідків, тому що у більшості випадків ці тонкі вироби виявилися наскрізь корозійними. Лише в одному наконечнику стріли (рис. 8, 12), з вищезгаданого поховання в кургані біля с. Велика Данилівка⁶⁵, вдалось одержати шліф. Ви-

⁶⁵ Археологічний музей Харківського державного університету, № 493/1953.

явилось, что цей наконечник був виготовлений із заліза досить невисокої якості з великою кількістю витягнутих шлакових включень (рис. 10, 9).

Таким чином, вивчення різних зразків скіфської наступальної зброї показує, що місцеві ковалі раннього залізного віку вже мали в достатній кількості не тільки залізо, але й різні види сталі, які відрізняються ступенем навуглецеваності. Вони вже добре володіли основними прийомами вільної ковки чорних металів і застосовували в ряді випадків досить складну технологію. Вироби із простого кричного заліза зустрічаються серед мечів і дротиків раннього типу, проте в обмеженій кількості. Зброї, виготовленої із сталі різних сортів, виявляється утричі більше, ніж залізної. Таке співвідношення вигідно відрізняє скіфську зброю від хронологічно одночасної зброї Центральної та Західної Європи, де кількість виробів зі сталевими лезами в гальштатську й латенську епохи порівняно невелика⁶⁶. При виготовленні мечів та дротиків застосовувалась цементація готових виробів, причому інколи, як і у випадку з мечем із Західного Більського городища, вона використовується дуже доречно для надання необхідної твердості не всьому клинку, а лише лезу меча. Для одержання високоякісних лез наступальної зброї (списи, дротики, бойові сокири) нерідко застосовувалась раціональна зварка або у вигляді зварки залізних і сталевих пластин у заготовці (пакетування), або у вигляді наварювання сталевого леза на залізну основу виробів. Дослідження меча VI—V ст. до н. е. із колекції Київського державного історичного музею (№ Б. 28—1837) дозволяє припустити, що зварка залізних і сталевих пластин застосовувалась і для виготовлення клинків мечів. Ні в одному із досліджуваних зразків зброї поки що не вдалось зафіксувати явні сліди застосування гартування. Екземпляри привозної наступальної зброї, знайдені на території Скіфії, не дають нових і досконаліших технологічних варіантів і, таким чином, не могли впливати на розвиток місцевого виробництва зброї. Наявність ряду різних технологічних схем при виготовленні однотипового скіфського озброєння свідчить, що в степовій та лісостепової Скіфії існувало декілька виробничих центрів обробки чорних металів зі своїми усталеними традиціями. Для точної локалізації цих центрів необхідне дальнє металографічне й спектральне дослідження добре документованих знахідок. Майже вся досліджувана зброя зроблена спеціалістами — ремісниками, які мали великий виробничий досвід і добре розрізняли залізо й сталь, розумілись на головних властивостях цих металів настільки, наскільки цього можна було досягти емпірично. Єдиний приклад виготовлення одного з мечів колекції Київського державного історичного музею малокваліфікованим ковалем і ремонт його ливарником свідчить лише про те, що потреба в такій зброй була велика і не завжди задовольнялась, очевидно, важко було знайти фахівця, добре ознайомленого з технологією виготовлення мечів.

Б. А. ШРАМКО, Л. Д. ФОМИН, Л. А. СОЛНЦЕВ

ТЕХНИКА ИЗГОТОВЛЕНИЯ СКИФСКОГО НАСТУПАТЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ ИЗ ЖЕЛЕЗА И СТАЛИ

Резюме

В статье изложены результаты исследования техники изготовления наступательного оружия скіфского типа из железа и стали, получившее распространение в VII—III вв. до н. э. на обширной территории юга Восточной Европы. Применив металлографический анализ и рентгенографию, авторы выяснили качество и технологию изго-

⁶⁶ Radomír Pleiner, Staré evropské kovarství. Praha, 1962, стор. 241.

тования мечей, кинжалов, наконечников копий, дротиков, боевых топоров и наконечников стрел.

Исследования показывают, что местные кузнецы скифской эпохи уже имели в достаточном количестве не только железо, но и разные виды стали, хорошо владели основными приемами свободной ковки черных металлов и применяли в ряде случаев, особенно при изготовлении мечей, копий и дротиков, весьма сложную технологию. Среди исследованных образцов, изделий из разных сортов стали оказалось втрое больше, чем изделий из простого кричного железа. Цементация готовых изделий и рациональная кузнечная сварка применялась либо в виде сварки железных и стальных пластин в заготовке (пакетование), либо в виде наваривания стального лезвия на железную основу изделия. Следов закалки стали пока обнаружить не удалось.

Наличие ряда различных технологических схем при изготовлении однотипного вооружения свидетельствует о том, что в степной и лесостепной Скифии существовало несколько производственных центров обработки черных металлов со своими устойчивыми традициями. Почти все исследованное оружие сделано специалистами-ремесленниками, имевшими большой производственный опыт.

Н. О ЛЕЙПУНСЬКА

ПРО КУЛЬТ АХІЛЛА В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

Культ Ахілла в Північному Причорномор'ї давно привертав увагу дослідників. Академік Г. К. Е. Келер перший встановив зв'язок між цим культом і островом Білим (Левка) або Змійним (Фідонісі) на Чорному морі. Ім же опублікований і план острова¹ з матеріальними залишками. Пізніше острів декілька разів досліджувався М. Н. Мурзакевичем². Згодом культ Ахілла привернув увагу В. В. Латишева та І. І. Толстого. В. В. Латишев розглядає його у зв'язку з історією Ольвії, вважаючи останню засновницею святилища на острові³. Важливим досягненням у з'ясуванні культу Ахілла в Причорномор'ї була узагальнююча праця І. І. Толстого⁴, в якій подано глибокий аналіз літературних відомостей про Левку і Ахілла і докладно розглянуто історію культу на Левці і в Ольвії та на Ахілловому Дромі. М. І. Ростовцев⁵ в рецензії на цю книгу докоряв І. І. Толстому за його негативне ставлення до імовірних нашарувань грецьких міфів на місцеві релігійні уявлення, вважав нез'ясованими питання про взаємозв'язки чорноморських міфів, про іонійські нашарування на доіонійську основу і т. п. Практично всі ці питання залишаються нез'ясованими і досі.

Останнім часом вчені знову зайнялися вивченням цього дуже цікавого культу Причорномор'ї і висловили нові погляди на його значення й зміст. Так, М. Ф. Болтенко⁶ вважав, що Ахілл у Північному Причорномор'ї, за своїм змістом, став заступником Посейдона. У святилищі Ахілла на Тендрівській косі вшановувався практично не Ахілл, а місцевий скіфський цар. М. Ф. Болтенко цілком певно називає це божество, що вступило в союз з місцевою богинею, скіфським Ахіллом. Поширення культу Ахілла в Причорномор'ї він пов'язував не з легендою про «країну мертвих»⁷, а з тим, що тут мало місце ототожнення грецького героя з місцевим володарем морської стихії, скіфським Посейдоном. Таким чином, одна з найважливіших і найцікавіших сторін божества, його хтонічна суть, залишається поза полем зору М. Ф. Болтенка. На

¹ G. K. E. Köhler. Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont Euxin St. Petersbourg, 1827.

² Н. Н. Мурзакевич. Поездка на остров Левки или Фидониси в 1841 г.—ЗООИД, т. I. Одесса, 1844 р., стор. 549—562; його ж. Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае, в Ольвии и на острове Левки или Фидониси.—ЗООИД, т. II. Одесса, 1848 р., стор. 405—416; його ж. Монеты, отысканные на острове Фидониси.—Там же, стор. 838—839; його же. Монеты, отысканные на острове Левки или Фидониси.—ЗООИД, т. III. Одесса, 1853 р., стор. 237—246.

³ В. В. Латышев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887 р.

⁴ И. И. Толстой. Остров Белый и Таврика в Эвксинском Понте. Пг., 1918 р.

⁵ М. И. Ростовцев. Новая книга о Белом острове и Таврике.—ИАК, вып. 65. Пг., 1918 р., стор. 177—197.

⁶ М. Ф. Болтенко. Herodotaea.—МАПП, вып. 4. Одесса, 1962, стор. 16—28.

⁷ Там же, стор. 17—18.

його думку, той факт, що відомості про Ахілла, як місцевого володаря, зберіг тільки Євстафій (Коментарій до «Землеопису» Діонісія Перієгета), свідчить про звичайність цього повідомлення. Але це може бути простою помилкою цього пізнього візантійського книжника (XII ст.), який пише про далекі від нього часи. Навряд чи можна говорити з таким переконанням про злиття Ахілла саме з Фагімасадом, який зовсім і не зв'язаний з морем. Пантеон скіфських божеств взагалі не включає в себе морських володарів⁸.

Іншої думки дотримується В. Д. Блаватський⁹, який пише про зв'язок Ахілла з якимсь кіммерійським божеством. Однак ми нічого конкретного про таке божество не знаємо. В. Д. Блаватський вважає, що культ Ахілла Понтарха належить до групи варварських культів, еллінізованих пришельцями греками в дуже ранні часи. Дослідник на віть зв'язує походження цього культу з кіммерійцями і вважає, що він був поширенний серед калліпідів і сіндо-мestів. У IV ст. до н. е. культ Ахілла Понтарха (якщо судити по знаменитих горитах зображеннями Ахілла) проникає до царських скіфів. У цій теорії, взагалі дуже цікавої, здається, є деякі слабкі місця. На думку В. Д. Блаватського, домінуючим елементом культу Ахілла Понтарха є місцеве божество, а еллінські елементи відіграють свою роль лише як нашарування. Однак грецьке населення вшановувало культ Ахілла Понтарха у своїх містах. Легенди про нього відображені грецькими авторами без жодних згадок про місцеві божества, і про цей елемент можна говорити, тільки виходячи з загальних міркувань історії та різних сторін культу. Ймовірно все ж, що домінуючим началом було грецьке божество, могутній Ахілл, який став після смерті владикою Левки (до речі, він оселився на ньому за величчям Зевса, який створив для нього острів). Місцеві, північно-чорноморські елементи могли нашаруватись на цей основний образ і надати йому своєрідного колориту, однак і зараз важко конкретно назвати такі елементи.

При вивчені культи Ахілла на Понті необхідно врахувати, що наші відомості про історію Північного Причорномор'я дозволяють пов'язати поширення особливого впливу культу з північно-західним Причорномор'ям. Менше значення цей культ, можливо, має для району Боспору. Крім того, цікаві питання про загальний характер культу, відмінності у вшануванні Ахілла на Левці і в Ольвії та значення його для останньої, про характер дрібних святилищ Ахілла на косах Чорного моря, про розвиток двох самостійних, але нерідко пов'язаних між собою божеств: Ахілла — воскреслого героя і Ахілла — бога Понтарха.

У грецькій міфології широко відоме ім'я Ахілла, завдяки якому греки здобули не одну перемогу в Троянській війні. Цей обожествлений герой вшановувався в багатьох місцях Греції, але він був тільки героєм, влади бога не мав і підкорявся волі богів. Як бог — Ахілл майже невідомий у Греції. Основним місцем його мешкання було Північне Причорномор'я. Після своєї смерті Ахілл воскресав у вигляді могутнього божества Левки, володаря острова Блаженних, покровителя Понту, подорожуючих по ньому моряків і т. п.¹⁰ Цікаво, що в «Одіссеї» Ахілл представлений як володар загробного царства. Це узгоджується і з роллю його на Левці, острові Блаженних. Очевидно, тут, з одного боку, є втілення в божестві ідеї життя і смерті, пов'язаної з загробним існуванням, а з другого — ідея про вічне відновлення життя, яка проявляється в факті воскресіння Ахілла-героя в новому вигляді —

⁸ С. А. Жебелев (Геродот и скифские божества. — Северное Причерноморье. М., 1953, стор. 36) відзначає, що Посейдон, шанований у царських скіфів, вважався як Посейдон кінний, і саме це божество називалося в них Фагімасадом.

⁹ В. Д. Блаватский. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья. — СА. М., 1964, № 2, 4.

¹⁰ RE, 221—223.

володаря острова, покровителя моряків і т. п. Таким чином, ідея життя і смерті, вмираючого і воскресаючого божества досить виразно проявилася в чорноморському культи Ахілла. Необхідно відзначити, що з цими ж ідеями звичайно були пов'язані у стародавніх греків і землеробські божества.

За грецькою легендою, Ахілл після своєї смерті оселився на якомусь далекому і відлюдному острові. Місцезнаходження цього острова не було точно визначене, і тільки після перших знайомств греків з Понтом Левка було перенесено сюди, ставши географічним втіленням міфа, який уже існував раніше. Характерно, що сказання про Ахілла на Левці відноситься до тієї нечисленної групи грецьких міфів, дія яких цілком пов'язана з територією Причорномор'я. Події легенди відбувалися в різних місцях північно-західної частини Причорномор'я — на острові Змійному — Фідонісі, відомому в давнину під назвою Левки, на косах Кінбурн, Тендра (Ахіллів Дром) і т. п. Тут, можливо, були невеликі поселення і, крім того, їх відвідували в давнину мешканці сусідніх територій, про що свідчать матеріальні залишки. Серед монет, знайдених на Змійному острові, переважають монети Істрії, Одессоса, Діонісополя, Каллатії, Ольвії та інших міст цього географічного району¹¹. Мабуть, культовий центр на острові Левка був відомий і в інших місцях Причорномор'я, але особливе значення він мав для цього району. Грецькі поселення північно-західного Причорномор'я (Тира і Ольвія, з одного боку, західнопонтійські міста, з другого) мали багато спільногого у своєму культурному і політичному житті, між ними встановлюються досить тісні економічні зв'язки. Схожий був у них і пантеон божеств, хоча вони й відрізнялися в деяких рисах. Ахілла особливо шанували ольвіополіти, але на Левці йому постійно поклонялися і жителі західнопонтійських міст. Населення ж Боспорського району визначало це божество, очевидно, у зв'язку з своїми морськими подорожами.

Ми вже відзначали, що Левка протягом усього свого існування перебувала під невисипущим і безпосереднім покровительством Ольвії. Однак, як видно, не можна вважати, що культ Ахілла на Левці був створений тільки Ольвією¹². Щодо цього більш вірне припущення І. І. Толстого, який вважав, що свяตиня на Левці, мабуть, створювалася поступово, і не одним містом чи общиною¹³. Культ тут зародився з першими відвіданнями острова, а потім поступово, з ростом колонізаційного руху і появою нових поселень по узбережжю, коли зупинки тут ставали частішими, острів набував і дедалі більшого значення, а у IV ст. до н. е. його захисницею стала Ольвія.

Аналізуючи літературні відомості про острів Ахілла, І. І. Толстой¹⁴ розподіляє всі відомі джерела на дві групи. До першої він відніс авторів, які розміщують острів у відкритому морі, на південний схід від північного гирла Дунаю, за 500 іонійських стадій від Дністровського лиману — Скілак (IV ст. до н. е.), Скімн Хіоський (III—II ст. до н. е.), Павсаній, Страбон, Арріан, Максим Тірський, Дікофрон. Положення острова зафіксоване авторами досить точно.

Друга група авторів розміщує Левку набагато північніше, майже поблизу гирла Дніпра — Помпоній Мела, Діонісій Періегет, Прісціан, Г. Ю. Солін, Птоломей. І. І. Толстой вважає, що Левка, безумовно, ідентифікується з островом Змійним. Однак стародавні автори не дотримувалися єдиної думки щодо географічного розміщення острова на Чорному морі. Ранні автори здебільшого не локалізують острів точні-

¹¹ Н. Н. Мурзакевич. Монеты, отысканные на острове Левки или Фидониси, стор. 237—246; А. Н. Зограф. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ на Черноморье. — СА, VII. М.—Л., 1941, стор. 152—161.

¹² В. В. Латышев. Вказ. праця, стор. 61.

¹³ И. И. Толстой. Остров Белый и Таврика..., стор. 84—85.

¹⁴ Там же, стор. 24—26.

ше, ніж взагалі на Понті (Алкей, Піндар, Евріпід, Арістотель, Антігон Карістійський, Никандр, Арріан), деякі з них (Евріпід) плутають острів з Ахілловим Дромом, у них немає чіткого поділу між Білим островом, Білим берегом і Бігом Ахілла. Цю групу свідчень І. І. Толстой взагалі не виділяє.

Як перша, так і друга група авторів (за І. І. Толстим) цілком впевнено додержується своєї локалізації. Тому не можна скидати з рахунку свідчення частини латинських письменників, ідентифікуючих Левку з сучасною Березанню, які розміщують її проти гирла Борисфена. До цього необхідно додати, що на користь зв'язку острова Ахілла з Березанню вказують й численні знахідки написів, які зустрічаються й досі (знахідка присвятного напису 1964 р.). Таким чином, острів Ахілла локалізується на Понті в двох місцях — на Змійному острові і на Березані. На обох островах були святилища цього божества, тільки функціонували вони в різний час і мали різне значення. На Змійному з раннього часу, приблизно з VI ст. до н. е., і до римського включно шанувався Ахілл, воскреслий герой, який не дістав ще назви Понтарха. На Березані ж, у римський час, уже фігурувало саме це божество. Можливо, Ахілла шанували тут і раніше, але поки що в нас таких свідчень немає.

Цікаве саме походження назви Левки. Деякі автори зв'язують походження цієї назви *Λεύκη*<*Λεύκη* з великою кількістю білих птахів, що гніздилися на острові, і з давніх часів зв'язувалися з душами людей, відлітаючими до потойбічного світу. Однак необхідно відзначити, що існують грецькі слова з тим же коренем, які означають поняття, пов'язані з розбурханим морем. Так, *Λευκοκυνῶν* перекладається як такий, що заливається пінистими хвилями, бурунами, що за змістом дуже тісно пов'язане зі словом *A-hil-las* — ім'ям хеттського божества пінистого прибою¹⁵. Крім того, у богині Іно, як морської богині, було друге культове ім'я — *Λεύκοέψ* — Біла Богиня. Отже, імовірніше і логічніше зв'язувати назву Левки з найменуванням розбурханого моря, пінистих хвиль, морського прибою. З іншого боку, саме з цими поняттями і зв'язане поняття про Ахілла як божества Левки. Така назва цілком відповідає і виглядові острова — він скелястий і навколо нього завжди шумить морський прибій. Мабуть, і в уявленні стародавніх прибережних мешканців та мореплавців цей відлюдний скелястий острів, важкодоступний морякам, був сповнений таємничості й мороку, населений божественними силами, а отже, дуже підходив для влаштування тут святилища.

На острові Ахілл живе із своєю дружиною, яка у різних авторів називається різними іменами. Найчастіше це Іфігенія, Геката або Медея, інколи Єлена. Так, Іфігенія фігурує у Піндарі і схоліях до нього, у Павсанія, Евстафія, коментатора Діонісія Періегета та інших авторів. Павсаній, крім Іфігенії, згадує й Єлену. Єлена є і у пізніших Філостратів, але, на жаль, ми не знаємо справжніх джерел іх творів. Медея згадується у Лікофроні і Цеца. Більшість же авторів пов'язує Ахілла саме з Іфігенією. Перед тим, як оселитися з нею на острові, він переслідує Іфігенію по довгих косах Чорного моря, де зустрічаються дрібні святилища Ахілла. Цікаво відзначити, що в пізніший час Іфігенія пов'язується з таврами, а не з Ахіллом Понтархом*. Культ же Ахілла пов'язаний з Іфігенією тільки по легендах Ахіллова Дрома. Враховуючи те, що святилище Ахіллова Дрома почало існувати не раніше VI ст. до н. е., можна припустити, що ця частина легенди виникла після заснування мілетських колоній на Чорному морі.

¹⁵ R. Eisler. Bogazkoi-Studien zu Homer und Hesiod.—Antiquité classique, t. VIII, fasc. I, 1939.

* Найбільш відомі версії легенди викладені Геродотом і Евріпідом, але в обох цих версіях вона ніяк не зв'язана з Ахіллом Понтархом.

Іфігенія — давно відоме в Греції божество. Під час Троянської війни грецький фольклор знову якусь Іфіанассу, яка, очевидно, була однією з попередниць Іфігенії. В ранні часи відома богиня, культ якої був пов'язаний з людськими жертвоприношеннями. Але поступово вона втрачає обличчя богині і стає лише родичкою або навіть просто жрицею сильнішого божества, Артеміди. Саме Артеміда підмінила Іфігенію ланню на жертвоному вівтарі і унесла її в Тавриду, де і зробила своєю жрицею. Іфігенія і тут стає виконавицею кривавого звичаю принесення в жертву чужоземців. За своїми функціями, Іфігенія настільки несамостійна, що її часто змішують із Артемідою, і з Гекатою, і навіть з Медеєю.

У святилищі на Кінбурнській косі відмічається зв'язок Ахілла з Гекатою, який можна простежити і по деяких літературних джерелах. Ця богиня теж була дуже близька Артеміді. Колись навіть існувала Артеміда Геката, сестра Апполона Гекатос, яка потім стала самостійною богинею, захисницею пітьми і чаклування, з одного боку, і домашнього вогнища, з другого. Вона була і дівою-мисливицею, потім, завдяки своєму близькому знайомству з тваринним і рослинним світом, знанню властивостей трав, стала чаклункою й отруйницею, яка несе смерть¹⁶. Гесіод, Стесіхор та інші ідентифікують Гекату та Іфігенію.

В те ж коло міфологічних понять вводять нас ще два жіночих божества, зв'язаних з Ахіллом. Медея була родичною Гекати, теж чаклункою, з нею були пов'язані криваві звичаї. Єлена до свого вступу в грецьку легенду як прекрасної цариці була мінойським божеством рослинності. В певному зв'язку з цими жіночими божествами перебуває і Діва таврів, яка мала багато спільногого все з тією ж Артемідою¹⁷.

Всі перелічені жіночі божества, які мають те чи інше відношення до Ахілла Північного Причорномор'я (особливо на косах лиманів і на Левці), мають багато спільногого у своїй основі. Всі вони пов'язані своїм походженням з Малою Азією та її богинею Артемідою-Мисливицею. Практично вони є її похідними. Крім того, вони пов'язані з тваринним світом, підземними силами, чаклуванням, у тій чи іншій мірі — з кривавими звичаями жертвоприношень. Але, якщо виходити з культу Артеміди, то це божество могло мати дуже широкі функції. Адже нам відомі в Причорномор'ї і Артеміда Ефеська (Пантікапей) і Артеміда Агротера (Фанагорія), богиня диких полів. Першій належало царство природи, від неї залежала родючість ґрунту, вона була носителькою не тільки здоров'я, але й смерті. Можна припустити, що ми маємо справу з якимсь специфічним жіночим божеством Північного Причорномор'я, таким же синкретичним і складним, як і сам Ахілл. Цікаво відзначити, що в парі з цим жіночим божеством Ахілл відіграє панівну роль. Можливо, цей факт свідчить про пізній час появи цього бога, час повного патріархату, коли землеробство вже остаточно перейшло до рук чоловіків¹⁸.

З літературних джерел і обмежених археологічних даних нам відомо, що на Левці, острові Ахілла, були різні споруди — будинки, храми, статуй і т. п. Загальна їх картина, на жаль, і зараз не може бути достатньо з'ясована. Так, перший і єдиний план острова був зроблений ще 1823 р. лейтенантом Крітським¹⁹. Позначені ж на цьому плані фундаменти з великої тесаного вапняка, складеного насухо, не збереглись

¹⁶ Можливо, Геката відігравала ще якусь роль у покровительстві полісу, тому що в Мілеті, в Дельфініоні, відомий вівтар Гекати і присвячення їй найвищих пританів, які належать, мабуть, до VII—VI ст. до н. е. Велика роль Гекати в Мілетському пантеоні могла мати значення і для розвитку цього культу в Північному Причорномор'ї, зокрема, в Ольвії.

¹⁷ І. І. Толстой. Вказ. праця, стор. 91—145.

¹⁸ Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, стор. 36, 253.

¹⁹ Г. К. Е. Келер. Вказ. праця.

навіть до часу відвідання острова М. Н. Мурзакевичем у 1841 р.²⁰ Але дослідники культу Ахілла впевнені, що споруда, зазначена на цьому плані, була храмом Ахілла. Однак характер планування споруди, нетиповий для грецьких храмів, викликає сумнів у такому її призначенні²¹, хоча й не виключається її належність до ансамблю храмового комплексу. Це квадратна в плані споруда, яка ділиться на чотири приміщення і, очевидно, подвір'я. Приміщення були рівні за площею, а подвір'я дорівнювало двом приміщенням. Впритул до цього квадрата примикає якийсь замкнутий простір з колодязем в центрі. Припущення щодо релігійного характеру споруди підкріплюється тільки розміщенням її в центрі острова, на підвищенні місцевості, при значній її площі — 900 м². Про те, що храм на острові безперечно був, свідчать не тільки логічні висновки, а й численні свідчення авторів²². Очевидно, храм Ахілла був величною спорудою, де містилась його культова статуя і предмети храмового інвентаря.

Крім описаних залишків, на острові було знайдено ще руїни стін²³ та яма²⁴ з залишками риб'ячих кісток, слимаків, устриць, дрібних предметів.

Розкопки на острові велися в декількох місцях²⁵, але характер знахідок практично однорідний. Цікавий розкоп у 45,4 м² 10 кв. сажен, де на невеликій глибині — 35, 5 см (0,5 аршин) виявлено багато речей, частину яких можна пов'язати з жертвоприношеннями Ахіллу — монети, геми, металеві вироби, кераміка тощо. На цьому розкопі було знайдено 120 монет різних часів і центрів, що свідчить про тривале існування цієї ділянки. Різноманітні речові матеріали було знайдено і в інших місцях острова.

До раннього часу існування святилища належить чудовий фрагмент посудини Епіктета, сина Ойкосфена (остання четверть VI ст. до н. е.) з написом ЕПІКТЕТ, мідне кільце з написом ОЛВІО, бустрофедон (ОІВЛО). До пізнішого часу належить, очевидно, чорнолаковий або чорнофігурний лекіф (чорний біля шийки з жовтими ручками; декілька маленьких посудинок) (М. Н. Мурзакевич докладніше їх не описує); ряд теракот (зображення дитини, чоловіка, півня, шишок); «тиснені», як їх називає М. Н. Мурзакевич, черепки, очевидно, являють собою уламки так званих мегарських чащ епохи еллінізму. Крім восьми гем, згаданих вище, знайдено ще одну групу гем із зображенням божеств і тварин; 2000 монет, з яких 600 збереглися цілком задовільно²⁶. Дуже цікавий знайдений на острові напис Главка («Главк з Посідея, або син Посідея мене присвятив Ахіллесу, що землею Левки владарює»). Знайдено багато металевих виробів (прості колечки, цвяхи тощо), кістяних (сім гральних костей), скляних (намисто), кераміка (напівкругла черепиця, очевидно каліптер, амфора, вісім простих посудин).

²⁰ Н. Н. Мурзакевич. Поездка на остров Левки или Фидониси, стор. 554.

²¹ Навряд чи в такому святилищі можна чекати особливо значних відхилень від звичайних грецьких типів.

²² Найбільш рання згадка храму є у письменника IV ст. до н. е. Антігона Карістського, який розповідає, що вище храму Ахілла жодний птах на острові не може піднятись. Храм Ахілла згадують й інші автори, пізнішого часу. — Арріан. Peripl. 32; Павсаній, III, 19; Філострат. Philosoph., XIX, 16; Максим Тірський, С. Jul. Solini IX, 7; Солін С. Jul. Solini coll. reg. memoirs XIX, I, Діон Христостом (якщо йдеться не про Березань). Максим Тірський, крім храму, згадує і вівтар. Той же термін φωρόν ми бачимо і в напису вівтаря на Кінбурні, що може свідчити про один і той же тип жертвовника.

²³ «Лінія каменів, складена в два ряди», яка закінчується поблизу двох скель, схожих на друїдичні жертвовники (ЗООІД, т. I, стор. 555).

²⁴ Подібних ям тепер відомо чимало в Північному Причорномор'ї, зокрема в Ольвії та Пантикапеї.

²⁵ Роботи тут велися всього 2,5 дня, без усякої наукової фіксації. Н. Н. Мурзакевич. Поездка на остров Левки..., стор. 555.

²⁶ Місце знахідки М. Н. Мурзакевич не вказує. — ЗООІД, т. II, стор. 414.

М. Н. Мурзакевич зазначає небагатий характер знахідок, вважаючи, що це пожертвування бідних мореплавців²⁷.

Переліченими матеріалами обмежуються знахідки з розкопок на Левці. Однак незважаючи на їх скромний характер, враховуючи наявність великої споруди, можна припустити, що святилище було все ж досить багате. Незначна ж кількість матеріалу пояснюється малою площею розкопок. Аналізуючи знахідки, можна дійти висновку, що не всі вони пов'язані з жертвоприношеннями. Так, цвяхи, наконечники стріл, велика кількість фрагментів амфор, прості посудини, ями, з типовим для ям Північного Причорномор'я заповненням і т. п., являють собою характерну картину культурного шару звичайного античного поселення. Про це ж свідчить і проведене у 1964 р. Н. В. П'ятишевою археологічне обстеження острова. В звіті²⁸ вона відзначає, що проти певної безлюдності острова свідчить і речовий матеріал, і наявність некрополя з урновим трупоспаленням VII—VI ст. до н. е. в північно-східній частині острова. Товщина культурного шару — до 1 м. Навіть при такому незначному обстеженні було відібрано 250 номерів речей. Це теж звичайний рядовий матеріал античного поселення — різноманітна кераміка, серед якої переважають амфори з родоськими, фасоськими, кнідськими, сінопськими, херсонеськими клеймами V ст. до н. е. — II—III ст. н. е.

Повідомленню М. Н. Мурзакевича про неспроможність життя на острові через природні умови суперечать свідчення Павсанія та інших стародавніх авторів, як про острів, вкритий густим лісом, і т. п. Крім того, Кесарій сповіщає, що «жителі Білого острова обожнили Ахілла»²⁹. Очевидно, все ж на острові було якесь поселення, і не тільки пов'язане з храмом. Але всі ці питання, звичайно, можуть бути задовільно розв'язані лише при дальших дослідженнях.

Слід підкреслити, що навіть цей нечисленний матеріал дає ряд цікавих даних в хронологічному та географічному плані, на підставі якого, до певної міри, можна судити про відвідування святилища, переважання тих чи інших груп населення і т. п. Так, наприклад, про відвідання острова в V або наприкінці VI ст. до н. е. свідчить хоча б черепок Епіктета і мідне кільце з написом. До пізнішого часу належить і велика кількість матеріалу — декрет IV ст. до н. е., мегарські чаши III ст. до н. е., монети римської доби і т. п.³⁰ Найбільш рання монета, з опублікованих М. Н. Мурзакевичем, належить до V—IV ст. до н. е. (Месембрія), до IV—III ст. до н. е. належать монети Тіри та Істрії (сім штук). Найбільша кількість монет припадає на елліністичний період, причому серед них переважають фракійські (Каллатія, Томі, Одессос, Тіра, Діонісополь, монети Лісімаха й Каніта). Багато монет належить до римського часу.

Таким чином, це відносно невелике святилище відігравало дуже істотну роль у житті північно-західного Причорномор'я. Звідси культ Ахілла поширюється і в багато дрібніших святилищ, розміщених на косах Чорноморських лиманів.

Серед святилищ Ахілла на косах найбільш відомий був так званий Ахіллів Дром. Це місце пов'язується з легендою про погоню Ахілла за Іфігенією. Ахіллів Дром розміщено на довгій косі, що видається далеко в море (Тендра). Очевидно, ця коса була колись значним півостровом. Ахіллів Дром згадується багатьма авторами, починаючи від

²⁷ Н. Н. Мурзакевич. Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае..., стор. 415.

²⁸ Н. В. П'ятишева. Археологическое обследование о-ва Левки (о-в Змеиный) осенью 1964 г. Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁹ Кесарій — брат Григорія Богослова, помер у 368 р. н. е.

³⁰ Н. Н. Мурзакевич. Монеты, отысканные на о-ве Левки или Фидониси, стор. 237—246.

Геродота³¹. Описуючи береги Чорного моря, на нього звертають увагу Евріпід³², Страбон³³ та інші автори. Страбон докладніше, ніж Геродот, описує косу³⁴. На місці, вказаному Страбоном, були виявлені культурні залишки. Коса цілком точно ідентифікована з сучасною Тендрою³⁵. Сама назва — Ахіллів Дром — пов'язується з двома поняттями — бігом Ахілла, його погонею за Іфігенією, і кінними змаганнями на честь Ахілла. Дослівно доброяс перекладається і як місце, де здійснювався біг, і як сама дія бігу. Про ці два значення сповіщають відомі нам легенди та пам'ятки³⁶. Амміан Марцеллін та інші автори пишуть, що жителі називають цю місцевість 'Аχιλλέως доброяс на честь військових вправ героя. Про те ж розповідають і схолії до Піндаря. Конкретніше розкриває цю картину Помпоній Мела — після морського бою в водах Евксінського Понту герой причалив до вузького півострова, де відпочивав і святкував перемогу. Тут він розважався, змагаючись з бігу з товаришами, в пам'ять чого і було дано назву Ахіллів Дром. Спільним для більшості повідомлень є зв'язок Ахілла з його жіночим паредром під різними іменами — Іфігенія, Геката. Цікаво відзначити, що легенди про змагання з бігу на Ахілловому Дромі збереглися тільки у пізніх авторів³⁷, які розповідають, що тут відбувалися ігри, присвячені Ахіллу. Відомо, що коса вкрита лісом, а частина коси, не зайнята ним, і називалась Ахілловим Дромом³⁸. Основний центр культу містився на самому краю мису, якомога близче до моря. Щодо якихось споруд чи поселень тут, то є тільки повідомлення Страбона, що на кінці мису була пристань. Діонісій Періегет, який жив при імператорі Адріані, повідомляє, що Ахіллів Дром населяють таври. Мабуть, повідомлення про абсолютну незаселеність цього місця (як і інших місць, пов'язаних з культом Ахілла) дещо перебільшенні.

Знайдені на Ахілловому Дромі монети старанно вивчені О. М. Зографом³⁹, який констатує, що за географічною належністю вони збігаються з монетами Левки. Серед них виявлено монети міст Фракійського узбережжя, північночорноморських і власногрецьких полісів. Крім того, тут знайдено і мілетські монети⁴⁰. Для обох святилищ характерний широкий хронологічний діапазон, що свідчить про тривале існування тут священного місця. Щодо Тендрі, на жаль, тут немає конкретних вказівок на більш ранню дату, останні ж монети належать до IV—V ст. н. е.

Крім монет, на косі було знайдено п'ять фрагментів присвятних і подячних написів⁴¹. Два з них були присвячені Ахіллові, причому один — якимсь 'Упакоєс. В присвяті є і ім'я божества. З інших трох один являє собою подяку за врятування 'Αμέριμνος 'Ιονιλανδη, в другому подяку приносить невідомий нам на ім'я керманіч (тут немає найменування божества). І, нарешті, останній вже належить до групи графіті. Він нанесений, судячи з опису Бларамберга, на мегарську чашу — «відломок глиняної вази, на якому помітне опукле грено винограду,

³¹ Геродот, IV, 55 (згадується тільки Ахіллів Дром, розміщений недалеко від Гілеї.)

³² Эврипид. Ифигения Таврическая, 435—438.

³³ Страбон, VII, 307.

³⁴ Страбон, VII, 2, 19.

³⁵ В північному кутку коси було знайдено монети, фрагменти написів. В. В. Латышев. Заметки по географии побережья Черного моря.— пост.
стор. 289.

³⁶ Всі джерела дуже докладно розглянуті І. І. Толстим. Див. І. І. Толстой. Вказ. праця, стор. 55—67.

³⁷ І. І. Толстой. Вказ. праця, стор. 66.

³⁸ Страбон, VII, 307.

³⁹ А. Н. Зограф. Вказ. праця, стор. 153—154.

⁴⁰ Правда, монети Левки досліджені недостатньо, і при більш старанному вивчені мілетські монети цілком можуть бути виявлені і тут.

⁴¹ IOSPe, I², стор. 328—332.

що належить до квітучого часу мистецтва». Цю посудину, як подячне приношення, присвячує якийсь боспорський моряк⁴². Ім'я Ахілла не згадується і тут. Виходячи з наведених прикладів та з виявленого матеріалу, це святилище відвідувалось і залишалось популярним аж до IV—V ст. н. е.

Крім описаного, Ахіллу було присвячено ще кілька подібних святилищ — на Кінбурнській косі, Тілігульському лимані та ін.

На Кінбурнській косі, яка видається далеко в море, знаходився гай, присвячений Гекаті. Тут же виявлено жертвовник у формі циліндра (φωρόν) з написом 'Αχιλλα βωρόν και τὸ μέδρον, що належить до IV—III ст. до н. е., де Ахіллові присвячують жертвовник і плід кедра.

Таким чином, на Кінбурнській косі вшановували Ахілла і жіноче божество під ім'ям Гекати.

На Тілігульському лимані було знайдено п'ять звичайних присвячених написів⁴³. Подібні написи-присвяти зустрічаються в різних місцях і належать до II—III ст. н. е. Один з написів відрізняється своїм змістом — жрецем Скартаном присвячується подячне приношення Ахіллові Понтарху і матері його Фетіді⁴⁴. Подібна присвята, зроблена жерцем Фарнагом, була виявлена на Карабашському лимані⁴⁵.

Названі місця знахідок мають ряд спільніх рис — розміщення на косах або лиманах, віддалених від великих поселень. Але зараз є дані, які свідчать про заселення цих місць, та знахідки написів певного типу. Так, при знахідках написів у Софіївці, на Кінбурні та Тендрі було виявлено фрагменти кераміки, монети і навіть барельєф. Останнім часом на Тілігульському лимані відкрито поселення IV—III ст. до н. е.⁴⁶

Чорноморські святилища, присвячені Ахіллові, можна умовно поділити на дві групи. До однієї групи належать святилища на Ахілловому Дромі і Кінбурнській косі. Тут шанували не тільки Ахілла, захисника моряків, але й хтонічне божество, разом з його жіночим паредром. Пам'ятки тут належать до IV—III ст. до н. е. і пізніше.

Святилища другої групи були дещо іншого плану. На Тілігульському, Карабашському та інших лиманах та на острові Березань знайдено присвячені написи посадових осіб Ольвії. Напевне, ці святилища мали безпосереднє відношення до Ахілла Понтарха, як одного з головних божеств ольвійського поліса. Всі написи лиманів належать до пізнішого часу, ніж написи першої групи,— до II—III ст. н. е., часу розквіту культу Ахілла Понтарха в Ольвії і на Березані. Очевидно, обидві групи святилищ, в основному, існували в різні часи і мали різне призначення та зміст, що цілком відповідає історії розвитку культу Ахілла Понтарха в Причорномор'ї.

Правда, на Ахілловому Дромі і в пізніший час провадилися славетні ольвійські агони⁴⁷. Але цей факт не заперечує висловленого припущення, а тільки свідчить про триваліший час існування цього святилища і про розвиток культу Ахілла. Крім того, проведення агонів ольвійського міського божества, безперечно, здавна зв'язаний з культом Ахілла, може ще раз свідчити про їх єдине походження і зміну його ролі в пізній час, коли Ахілл стає Понтархом і покровителем міста.

В нашому розпорядженні є дуже мало свідчень про поширення і

⁴² IOSPE, I² 332. І. І. Толстой вважає, що він, приплівши з Боспора, дякує Ахіллові за благополучне закінчення подорожі.

⁴³ IOSPE, I² 138, присвята стратегів під головуванням Леоніда.— ВДИ, 1962, № 3, М., Присвята архонтів.

⁴⁴ IOSPE, I² 142.

⁴⁵ IOSPE, I² 144.

⁴⁶ Шоста наукова сесія в археології в Одесі.— СА. М., 1965, № 4, стор. 299.

⁴⁷ М. М. Кубланов. Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества.— Ежегодник Музея истории религии и атеизма АН ССР.— т. I.—Л., 1957, стор. 222—231.

шанування культу Ахілла на Боспорі. Відома тільки одна згадка його імені у зв'язку з певною місцевістю — на північ від Патрея знаходилось селище Ахіллій або Ахіллейон. Страбон повідомляє, що тут було святилище Ахілла, покровителя моряків⁴⁸. На початку розташованої тут коси були проведені невеликі розкопки, при яких виявлено залишки значного городища. Під водою інколи видно залишки колон⁴⁹. Мабуть, Ахіллій був заснований на місці більш раннього святилища. Ніяких інших згадувань або свідчень щодо культу цього бога на Боспорі в нас немає.

Як видно з ряду пам'яток, літературних джерел і т. п., значення культу Ахілла Понтарха для Ольвії було винятковим у перші століття н. е. В більш ранні часи цей культ мав велике значення, але не головне, поступаючись місцем Аполлону Дельфінію. Очевидно, це було пов'язане з якими-сь історичними обставинами формування поліса, які тепер важко визначити.

У V ст. до н. е. Ахілла шанували ольвіополіти, в основному на Левці. Саме до цього часу належить згадане вище кільце з написом бустрофедон. Очевидно, якщо якийсь ольвіополіт приніс тут дар богові, то він шанував цього бога і у себе в місті. Таким чином, можливо, що культ Ахілла існував в Ольвії з раннього часу, навіть з її заснування і появою перших культів — Аполлона Дельфінія та інших. Мабуть, завдяки своєму географічному розташуванню острів Ахілла привернув увагу міста, а його культ поступово стає другим після головного культу Аполлона Дельфінія. Декрет IV—III ст. до н. е. з великою переконливістю свідчить про таку роль Ахілла. І якщо Аполлон Дельфіній допоміг ольвіополітам успішно здійснити колонізацію нових земель, то Ахілл якоюсь мірою став їх покровителем на новому місці. Ольвіополіти, з другого боку, оберігали місце проживання свого бога, про що свідчать кілька ольвійських декретів раннього часу (IV—III ст. до н. е.). У декреті IV ст. до н. е., знайденому на Левці, згадується особа, яка зробила чимало важливих послуг і острові, і полісу. Священний острів, як сповіщає декрет, був захоплений «для грабежу еллінів», і цей чоловік вигнав грабіжників, за що й була йому поставлена статуя на острові Ахілла. Герой, названий у декреті, був, напевно, ольвіополітом, який виконував на Левці якесь доручення поліса⁵⁰. Але цілком можливо, що він був тут і постійним його представником.

Декрет IV ст. до н. е. цікавий ще одним фактом. Він належить до століття, перша половина якого відзначається відносним спокоєм у житті ольвійського поліса. В другій його половині становище змінюється. У 331 р. до н. е. місто облягають війська Олександра Македонського під командуванням Зопіріона. Крім того, починається час серйозної торгової конкуренції Боспора. Боспорське царство в цей період починає тортувати з Скіфією, поступово витісняючи ольвійський вплив з районів Лівобережжя. Природно, що в такій ситуації Ольвія розвиває відносини з найближчою територією. Починає посилено зростати її хора і змінюються відносини з племенами, близько до неї розташованими. Мабуть, саме в цей період ольвіополіти визнали за необхідне підтвердити свій протекторат над островом за заповітами батьків. Ольвія була ще досить сильна, щоб така заява мала сенс. Це було необхідно і для поліса у зв'язку із зміною напрямку торгових відносин і відповідно розширенням судноплавства по Чорному морю.

На жаль, у нашему розпорядженні немає даних для уточнення датування цього декрету. Тільки як гіпотезу можна висунути думку про те, що він належить скоріше до другої половини IV ст. до н. е., ніж до першої.

⁴⁸ Страбон, УП, 4, 5; XI, 26.

⁴⁹ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 204—206.

⁵⁰ И. И. Толстой. Вказ. праця, стор. 41.

В іншому декреті, що належить до III ст. до н. е. і знайденому в Ольвії⁵¹, мова йде про мешканця острова, який робить послуги ольвіополітам, що приїжджають на Левку, за що його нагороджують вінком. Тут необхідно відзначити два цікавих моменти. По-перше, герой декрету — мешканець острова, що підтверджує думку про існування там якогось поселення. По-друге, цей чоловік робить послуги саме представникам «народу ольвіополітів». Навряд чи це було простою обмовкою. Звичайно, стародавні греки в своїх епіграфічних пам'ятках згадують максимальну кількість географічних найменувань. Можна припустити, що на острові перебували священнослужителі не лише Ольвії, а й з інших полісів, зокрема, з Істрії та інших міст Фракійського узбережжя, які, відповідно, могли робити послуги представникам своїх міст.

Щодо шанування ольвіополітами Ахілла Понтарха, то нам добре відомо, що воно мало місце не тільки на далекій Левці, а й у самій Ольвії, але дещо в іншому варіанті. Правда, про це у нас значно менше речових даних, ніж про святилище на Левці. Ми не знаємо поки що матеріальних залишків храму, хоч у нас є дані, що його будували архонти⁵². Цілком можливо, що храм був збудований у Нижньому місті⁵³. Немає в нашому розпорядженні і знайдених безпосередньо в Ольвії епіграфічних пам'яток із згадкою імені Ахілла Понтарха. Тільки у декретах IV—I ст. до н. е. згадується Ахілл. Відсутні зображення Ахілла. Виняток становить фігурна посудина у вигляді його голови⁵⁴. Щодо культу Ахілла в самій Ольвії ми маємо наймініальніші дані — декрет і свідчення Діона Христостома. Решта пам'яток, зроблених в Ольвії, знаходиться поза містом. Але і по цих даних можна зробити ряд припущень про зміст і характер культу.

Мабуть не випадково всі написи, присвячені головному богу Ольвії, були встановлені за її міськими межами. Очевидно, це було однією з вимог культу — щоб принести подяку Ахіллу Понтарху, камені з написами вивозили на значні відстані. Поза міськими межами проводились і свята, влаштовані на честь божества,— кінні агони Гілеї. Поза Ольвією були розміщені й головні його святилища.

Цікаві висновки можна зробити і при розгляді змісту написів-приєднаних Ахіллу Понтарху ольвійськими магістратами. Всі вони належать до II—III ст. н. е.— часу, коли Ахілл дістає своє культове ім'я Понтарха і стає патроном колегії архонтів, головної колегії в місті. Написи були знайдені недалеко від Ольвії, приблизно в одному географічному районі⁵⁵ і за авторством поділяються на три групи⁵⁶. В самій Ольвії поки що жодного такого напису не виявлено. Найбільша кількість присвят зроблено архонтами, написи стратігів і жерців знайдено в меншій кількості, а територіальне їх поширення доходить до одеських лиманів. Усі написи є офіційними документами магістратів⁵⁷ і зроблені за однією формулою — спочатку 'Αγανή τοῦ Αχιλλῆ, потім поіменний перелік від-

⁵¹ IOSPE, I², 26.

⁵² Одна з пам'яток згадує προσευχὴ. Правда, І. І. Толстой (вказ. праця, стор. 81) відзначає, що цей термін звичайно зв'язаний з культом Бога Всешинього, але і він допускає, що мова йде про Ахілла Понтарха, тому що ця молельня відбудована архонтами. Крім того, Діон Христостом розповідає про два храми — в місті і на острові.

⁵³ На користь цього також може свідчити припущення В. В. Лапіна про наявність агори ще й в Нижньому місті (МАПП, вип. 4. Одеса, 1962, стор. 176). Крім того, він припускає культовий характер відкритого тут будинку. Свідченням цього можуть бути і розкопки 1965 р. в Нижньому місті.

⁵⁴ В. Д. Блаватский. Античная археология. М., стор. 145.

⁵⁵ Березань, Тузла, Бейкуш, IOSPE, I², 130, 134, 156.

⁵⁶ Написи діляться на групи по магістратах, як іх пишуть: архонти, стратіги, жерці. Правда, написи жерців начебто групуються більше до Одеси (140, 142, 144), але при такій кількості пам'яток важко говорити про закономірність.

⁵⁷ Приношення жерця Апсога мало, напевне, особистий характер, він присвятив Ахіллові вдруге вінок.

повідної колегії або — ім'я жерця, потім — мета присвяти. Звичайно, це мир, благополуччя і власне здоров'я, іноді ще й благопиття *εὐλογία*, тобто достаток питної води⁵⁸. На зміст цих подяк треба звернути особливу увагу. Характерно, що в жодному з написів цього часу немає мови про якісь морські функції Ахілла Понтарха. Очевидно, в поняття «Понтарха» входило взагалі покровительство всієї території, а не тільки водяній стихії Понту. На формули ж подяки необхідно дивитися з точки зору їх змісту. При згадці слів «за мир, спокій, благополуччя» мова йде, очевидно, про риси Ахілла Понтарха як покровителя поліса та його мирного життя. Ale є ще дві формули — за «благопиття» і «багатоплідність». Значить, сила дії і впливу Ахілла Понтарха поширювалась і на сторони господарського життя, зв'язані з силами природи, що цілком узгоджується з згаданим хтонічним характером культу та його зв'язками з ідеєю циклічності — землеробства. Таким чином, міське божество Ольвії, Ахілл Понтарх, був не тим божеством, яке мешкало на Левці і мало якесь відношення до моря. Ale в самій Ольвії він був покровителем благополучного життя міста і найважливіших його рис — питної води, врожаю, здоров'я людей. Для цього має значення і воскресіння Ахілла на острові, і зв'язок з жіночим божеством, яке завжди має відношення до родючості. Характерно й те, що написи, присвячені Ахіллові, звичайно носили подячний характер, що не завжди відзначається у випадках з іншими божествами — Аполлоном, Зевсом тощо. Звичайно встановлення і присвята таких написів була формою державного характеру культу, підтверджуючи зацікавленість поліса в шануванні Ахілла Понтарха. Мабуть, саме з II—III ст. н. е. цей культ стає державним і набуває особливої ваги.

Виняткове значення культу Ахілла для ольвіополітів відзначає Діон Хрисостом⁵⁹. Його повідомлення відноситься до перших століть н. е. Нам відомо, що в цей період відбуваються змагання на честь Ахілла⁶⁰, так званий пентатл — змагання, яке включає в себе стрибки, біг, метання диска і списа, боротьбу. Ці агони були, безперечно, державною установовою — вони згадуються в державних написах і в них беруть участь офіційні та служbowі особи. В декреті I ст. до н. е. на честь Нікерата⁶¹ згадуються кінні змагання, які влаштовувались, очевидно, в Гілеї⁶², хоча й не виключається і використання з цією метою Ахіллова Дрома. В усякому разі, агон на честь Ахілла Понтарха існував здавна аж до перших століть н. е., продовжуючи стародавню традицію громадських свят.

Треба сказати, що міф про Ахілла, в його чорноморському варіанті, на диво мало відображеній в образотворчому мистецтві. Ніде ми не бачимо образа Понтарха, не знаємо його іконографії. У Північному Причорномор'ї зустрінуто декілька речей, пов'язаних з класичним героєм Ахіллом, але не з Понтархом. Зараз є всього п'ять золотих обвивок горитів з царських скіфських курганів, на яких зображена легенда про перебування Ахілла на острові Скіросі перед його участю в Троянській війні. Чотири з них цілком ідентичні, п'ятий⁶³ дещо відрізняється.

⁵⁸ IOSPE, I², 144.

⁵⁹ Правда, Діон Хрисостом говорить не про Понтарха, а про Ахілла Гомера. Самого Гомера особливо шанують в Ольвії. Епітет «Понтарх» Діон не згадує. Це може свідчити про роздільне поклоніння Ахіллу-герою і Ахіллу Понтарху.

⁶⁰ В написах є агоністичні приписки, які дали змогу I. I. Толстому зробити висновок про пентатл (вказ. праця, стор. 75); IOSPE, I², 155, 130, 138, 155—157.

⁶¹ IOSPE, I², 34.

⁶² М. М. Кубланов. Вказ. праця, стор. 228. Привертає до себе увагу повідомлення Геродота про те, що Анахарсіс поклонявся в Гілеї матері Богів. М. М. Кубланов вважає, що Гілея була традиційним місцем відправлення культу. Ale в такому разі і тут можна пов'язати Ахілла з жіночим божеством, і теж у ранній час. Понтарх же ні з яким паредром не зв'язується.

⁶³ Ці горити знайдено в Чортомлицькому, Мелітопольському, Іллінецькому та Елизаветинському курганах. Усі вони вийшли з однієї майстерні. Б. В. Фармаковський

ється від них. Він зберігається в Метрополітен-Музеї в Нью-Йорку і походить з району Нікополя. На фризах усіх горитів зображені постаті звірів, які борються. Потім ідуть пояси зображені, де вміщені різні сцени з юності Ахілла, зв'язані зі зброєю з хоробрістю, воювничістю героя. Горити знайдено серед багатого скіфського озброєння. Вони зроблені для скіфського замовника і могли бути традиційним озброєнням скіфських царів. Образ Ахілла-героя допоміг грецькому майстріві відобразити силу, мужність, воювничість скіфського царя. Той же сюжет зображений і на мармуровому саркофазі з Мірмекія⁶⁴. Таким чином, тут ми цілком явно маємо справу з образом Ахілла — героя Троянської війни. Лише кілька речей на Боспорі невиразно нагадують про зв'язки Ахілла з морем. Так, в кургані Велика Близниця, в першому склепі, було знайдено золоті серги від калафа з зображенням Фетіди, яка везе на гіппокампі викувану Гефестом зброю і спорядження. Фетіду супроводять дельфіни. Однак навіть якщо подібні сюжети і зустрічаються в Північному Причорномор'ї⁶⁵, то з цього ще не випливає, що Ахілла шанували як морське божество. Складається враження, що влада Ахілла Понтарха не поширювалась на береги Боспорського царства, географічно обмежуючись північно-західним Причорномор'ям. На Боспорі ж був відомий і шануваний Ахілл у його класичному варіанті.

Таким чином, картина історії культу Ахілла в Північному Причорномор'ї і, зокрема, в Ольвії, уявляється такою. Перші грецькі мореплавці на Понті могли пов'язати свою країну Блаженних з Левкою, поселили туди Ахілла, його дружину і зв'язаних з ним героїв. Тут Ахілл стає морським володарем, хтонічним божеством, яке втілює в собі ідею смерті й воскресіння, зв'язане з ідеєю народження і родючості, що проявляється в численних версіях про жіночий паредр бога. Водночас він відіграє ще й якую роль для розвитку мореплавства на Понті, як його покровитель. Після заснування Ольвії та приходу сюди перших колоністів, з їх релігійними поглядами, дальшим розвитком судноплавства на Чорному морі, ольвіополіти особливо шанують Ахілла на Острові і вважають його своїм захисником. Пізніше, при якихось особливих історичних умовах, вони згадують, що піклування про священний остров було заповідане ім батьками, будують тут храм, оселяють своїх священнослужителів і т. п. Спеціальну роль міг відігравати й оракул на Левці⁶⁶, тому що про інших оракулів Чорного моря нам зовсім нічого невідомо. На Левці повинні були жити і якісь цілком реальні люди, що приїжджають на певний строк для обслуговування святилища або мешкали тут постійно, як це завжди бувало в грецьких храмових комплексах. Це були жерці, варта і, можливо, раби. Судячи з відомостей античних авторів і нечисленних будівельних залишків, можна пристати, що ці люди жили в постійних кам'яних будинках. Звичайно, крім цих будинків основне місце на острові повинні були займати храмові споруди — культові статуї, вівтарі, джерела, можливо скарбниці. В певному місці мали знаходитись присвятні написи. Безперечно, що в самій Ольвії був відомий і шанувався не лише Ахілл на Левці, а й са-

вважав, що Чортомлицький горит є копією Іллінецького, і вони робилися в різних майстернях у II ст. до н. е. Б. В. Фармаковский. Золотые обивки налуций (горитов) из Чертомлыцкого кург. и из кург. в м. Ильинцах.—Сб. археологических статей, поднесенных графу А. А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в Имп. Археол. комиссии. СПб., 1911. (Зарааз існує думка, що майстерня, де виготовлялись всі ці горити, знаходилася у Пантикалі або в іншому місті Боспора в IV ст. до н. е.).

⁶⁴ Ю. Ю. Мартин. 100 лет Керченского музея. Керчь, 1926 г., стор. 14, 15, рис. 4.

⁶⁵ М. М. Худяк. Терракоты, Ольвия, т. I, К., 1940, стор. 95. Мова йде про аналогії до теракоти, яка зображує Нереїду на гіппокампі.

⁶⁶ Якщо такий взагалі був — у нашому розпорядженні є тільки одно повідомлення зі згадкою про нього. Арріан. Peripl., 32—33.

мостійне божество Понтарх. Мабуть, вони не зливались, а існували в різні часи і частково паралельно, про що може свідчити згадка гомерівського Ахілла Діоном Хрисостомом у I ст. н. е., коли головним божеством Ольвії був уже Ахілл Понтарх. Ахілл, взагалі, засвідчений в Ольвії у IV ст. до н. е.

Якщо Ахілла на ранньому етапі існування Ольвії (VI—V ст. до н. е.) й шанували, то державного значення він не мав. Як головний бог архаїчної і класичної Ольвії виступає Аполлон Дельфіній, йому супутні Зевс і Афіна, дещо пізніше приєднуються Кібела, Деметра і т. п. З часом картина релігійного життя ольвійського поліса дещо змінюється. В міру зміни історичних обставин, зростання впливу скіфо-сарматських елементів, інші божества виходять на перший план, а попередні змінюють своє обличчя. Божества, типу Аполлона Дельфінія, неминуче повинні були поступитись місцем більш відповідним до нової ситуації. Так, головний бог раннього ольвійського поліса, Аполлон Дельфіній, божество всеосяжне і всемогутнє, поступається місцем Аполлону Простату з більш вузькою сферою дії — він є тільки покровителем військових сил міста і колегії стратегів. Понтарх же починає в цей період відігравати особливу роль, йому приносять жертви навіть жерці такого спеціально ольвійського божества, яким був Зевс Ольбіос⁶⁷. Можливо, володар pontійських територій був особливо важливий для Ольвії. В такому підвищенні і зміні значення Ахілла відіграв роль його специфічно синкретичний характер, його здатність поєднувати в собі різні риси й елементи, зв'язок з жіночим божеством типу Артеміди, можливість поєднати його з землеробськими божествами, які, судячи з останніх даних, переважають в Ольвії.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

О КУЛЬТЕ АХИЛЛА В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Резюме

В последнее время выявляются новые аспекты в интерпретации культа Ахилла (Понтарха).

Ахилл на Понте известен в двух вариантах — «Ахилл на Левке» и Ахилл Понтарх. Первый со временем видоизменяется во второй.

«Ахилл на Левке» — хтоническое божество, своим воскресением связанное с идеей цикличности и кругооборота в природе. Одновременно он является в какой-то мере и покровителем морской стихии и морских путешествий. Этот культ почитается, по крайней мере, с VI в. до н. э. на острове Змеином (Фидониси), Тендре (Ахиллов Дром), Кинбурнской косе. Мнение о необитаемости святилищ Ахилла, в частности Левки, ошибочно. Материалы с острова Змеиного свидетельствуют о существовании небольшого античного поселения. «Ахилл на Левке» не является главным богом Ольвии, а почитается здесь наравне с другими божествами после Аполлона Дельфиния.

Создается впечатление о большей связи культа Ахилла с северо-западным Причерноморьем, нежели с районом, находящимся под влиянием Боспора.

Ахилл Понтарх вырастает из культа «Ахилла на Левке». Он покровитель всей территории Понта, а не только его морской стихии. В силу своего происхождения Понтарх оказывается тесно связанным со всей хозяйственной и политической жизнью Ольвии, о чем свидетельствуют основные черты отправления его культа (характер посвящений, круг посвятителей и т. д.). Со II—III вв. н. э. он становится главным государственным культом Ольвии хотя, возможно, ему поклонялись здесь и раньше. Места поклонения Ахиллу Понтарху известны на значительной территории и расположены на острове Березань, на Тиллигульском, Карабашком и других лиманах Черного моря.

⁶⁷ З цієї точки зору цікаве спостереження М. Ф. Болтенка (вказ. праця, стор. 19), який відзначає, що в II ст. до н. е. ім'я Ахілла ставиться перед переліком інших богів. Правда, згадуваний напис походить з Неаполя Скіфського. IOSPE, I², 672, 673.

Г. П. ІВАНОВА

СЦЕНА «ЗАГРОБНОЇ ТРАПЕЗИ» НА ХЕРСОНЕСЬКИХ НАДГРОБНИХ РЕЛЬЄФАХ

До найбільш поширених сюжетів херсонеських надгробних рельєфів належить так звана «загробна трапеза» (сепа funebris).

Темі «загробної трапези» в античному мистецтві присвячена значна література. Ще в дослідженнях минулого століття визначилися три основні напрями в тлумаченні цієї композиції.

1) Тлумачення побутове — як зображення сімейного бенкету, що не має ніякого відношення до заупокійного культу; 2) розуміння «загробної трапези» як зображення героїзованого померлого, що заслужив вічного бенкету у загробному житті; 3) зображення героїзованого померлого, який приймає жертвоні дари адорантів.

Перше, виключно побутове, пояснення зустріло обґрунтовані заперечення з боку ряду дослідників. Проти цього рішуче виступав ще Ю. А. Кулаковський, який відстоював розуміння цієї композиції, як сцени адорації героїзованого померлого¹.

Проти побутового розуміння «загробної трапези» виступив Фрітце², який вважав, що кращим спростуванням такого змісту може бути зображення на цих рельєфах хтонічних символів — змія та коня³. На відміну від Ю. А. Кулаковського, Фрітце тлумачив ці сценки як зображення бенкету героїзованого померлого в потойбічному житті, а не адорації його живим.

Посилаючись на групу рельєфів із відтворенням «загробної трапези», на яких поряд з героїзованими померлими зображується натовп адорантів⁴, Фрітце відстоює висловлену думку, що в цих композиціях

¹ Використавши значну літературу, що трактує різні варіації подібних зображень, як зображення трапези в сімейному колі, і протестуючи проти такого розуміння, Ю. А. Кулаковський у той же час заперечує Л. Стефані, який намагався зображення «загробної трапези» зв'язати з уявленнями про загробне блаженство як про вічне пияцтво αἰώνιος μεθή. Вважаючи неможливим тлумачити ці зображення трапезами, а тим більш сімейними, Ю. А. Кулаковський вбачав їх суть в релігійному обряді σπουδή, libatio. Він звернув увагу на те, що крім чоловіка, що лежить на ложі, ніхто не насолодується вином. Чоловік звичайно тримає в руках чашу або ритон, служник йому підносить глечик чи келих. Посуд для вина зображується на столі. Він звернув увагу і на відсутність в цих сценах іжі. Пірамідалні та круглі хліби, що розміщаються на столах, він вважає жертвовими. Ю. А. Кулаковский. Две керченские катакомбы с фресками. Древности Южной России.— МАР, № 19. СПб., 1896, стор. 52. Ритуальне значення сцен «загробної трапези» підкреслює також Ю. Ю. Марті. Ю. Ю. Марті. Описание Мелек-Чесменского кургана.— ЗООИД, т. XXX, Одесса, 1913, стор. 50; Ідеалізація земної жизни на древнегрецеских надгробных рельєфах.— Вестник археологии и истории, вып. XIV. СПб., 1901, стор. 24.

² H. Fritze. Zu den griechischen Totentahlreliefs.— AM, XXI, Athen, 1896, стор. 347.

³ Відсутність цих символів на боспорських стелах не може спростовувати розуміння їх як ритуальних, а не побутових сцен.

⁴ A. Furtwängler. Sammlung Sabouroff. Berlin, 1883—1887, В. I, стор. 33; Svoropos. Das Athener Nationalmuseum. Athen, 1908 1916, 1939.

механічно поєднано дві окремі сцени, оскільки особи, що лежать, зовсім не звертають уваги на присутність адорантів⁵, на відміну від архайчних спартанських надмогильних рельєфів⁶, де героїзовані померлі зображені сидячими на троні в урочистих позах з обличчям повернутим до адорантів. Чоловік звичайно простягає до них руку з канфаром, начебто погоджуючись прийняти жертвовний дар. Жест з простягнutoю наповненою вином чашею Фрітце схильний розуміти як узливання на початку бенкету⁷.

Проти концепції Фрітце виступив Е. Роде, який відстоював розуміння сцени «загробної трапези» як адорацію і жертвоприношення на честь героїзованого померлого⁸. Він не бачить принципової різниці між архайчними спартанськими рельєфами і рельєфами з зображенням «загробної трапези» в оточенні натовпу адорантів. Е. Роде звертає увагу на групу беотійських рельєфів, на яких померлий приймає жертвовне узливання сидячи верхи на коні або стоячи і тримаючи коня за поводдя⁹.

На боспорських стелах ми неодноразово бачимо вершника, до якого підходить слуга й підносить йому чашу з вином, найчастіше канфар¹⁰. В даному випадку цю композицію природно розуміти як зображення адорації героїзованого померлого. Цікаво відзначити, що жест слуги, який підносить вино, абсолютно аналогічний жестові слуги в сцені «загробної трапези»¹¹.

В сучасній літературі продовжують висловлюватися різні припущення щодо змісту зображення трапези. Так, наприклад, Ф. Кюмок розуміє їого як бенкет у потойбічному житті, пов'язаний з уявленнями про блаженство і спокій¹². Артур Дарбі Нок намагається, хоч і з деякими застереженнями, відродити побутове тлумачення цих рельєфів, пояснюючи їх як звичайний сімейний бенкет або як трапезу на могилі¹³. Останнє трактування, по суті, лише незначними деталями відрізняється від концепції Ю. А. Кулаковського та Е. Роде, оскільки побутовий звичай «поминок» — трапези на честь покійного — виник на основі культу героїзованого померлого.

За побутове розуміння цих сцен в пальмірських стелях висловлюється Сейриг¹⁴. Він вважає їх зображенням земного бенкету багатої людини.

Сейриг підкреслює, що у Пальмірі сцени трапези зустрічаються на найбагатших надмогильних пам'ятниках і не мають масового характеру, чого не можна сказати, наприклад, про боспорський надгробний рельєф, де трапеза зображується на звичайних рядових стелях. Так, мабуть, було і в багатьох інших центрах античного світу. В цьому плані цікава фракійська стела, що належала землеробу Мікосу, де під сце-

⁵ H. Fritze. Вкaz. праця, стор. 356 і далі.

⁶ A. Furtwängler. Sammlung Sabouroff, табл. I.

⁷ H. Fritze. Вкaz. праця, стор. 347.

⁸ Erwin Rohde. Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen, I. Freiburg, 1898, стор. 241 і далі, прим. 3.

⁹ A. Furtwängler. Вкaz. праця, I, стор. 23 і далі.

¹⁰ K—W, 608, 614, табл. X, II.

¹¹ K—W, 724, табл. III, 730, табл. IV.

¹² F. Cumont. Le Symbolisme funéraire dans le paganisme romain. Paris, 1942, стор. 371 і далі. Схоже тлумачення, в зв'язку з виданням знайденої на Таманському півострові в 1872 р. теракотової групи, що відноситься до IV ст. до н. е. і зображені сцену трапези, пропонував Л. С. Стефані. ОАК за 1873 р., СПб., 1876, табл. II, рис. 5, стор. 25—37.

¹³ Arthur Darby Nock. Sarcophagi and Symbolism.—AJA, L. New York, 1946, I, стор. 145.

¹⁴ H. Seyrig. Le repas des morts et le «banquet funèbre» à Palmyre.—«Les Annales archéologiques de Syrie» (Revue d'archéologie et d'histoire syrienne), t. I, № 1, 1951, стор. 38.

ною трапези розміщено другий рельєф, меншого розміру, зображенням серпа та плуга, що тягнуть воли¹⁵.

Цікаво зазначити, що найдавніші стели з сценою трапези за композицією близькі до деяких вотивних рельєфів, зокрема, присвячених Асклепію¹⁶. Цей зв'язок не можна вважати лише формальним: надгробна плита за змістом близька до культових рельєфів, присвячених цьому божеству. Очевидно, існував генетичний зв'язок цих стел з групою рельєфів V — III ст. до н. е., що належать до культу героїв або героїзованих предків. До цієї групи пам'яток в Північному Причорномор'ї, як переконливо довела І. Т. Кругликова, належить рельєф, знайдений 1960 р. в Анапі¹⁷.

Сюжет «загробної трапези» був широко відомий в античному світі. Ми зустрічаємо його на малюнках архаїчних етруських гробниць. На початку I тисячоліття до н. е. він відомий у найвіддаленіших провінціях і областях Римської імперії — від Пальміри і Дура Європоса до Фракії і Римської Галії. Не були винятком Північне Причорномор'я і Херсонес.

Деякі херсонеські стели із зображенням «загробної трапези» зроблені з вапняку, інші з мармуру, але всі вони, як правило, невеликого розміру. Очевидно, ця група стел, на відміну від пальмірських, належала демократичним шарам населення Херсонеса.

Іх композиція дуже проста. Це напівлежача чоловіча фігура і сидяча жінка, іноді дві напівлежачі фігури, одна чи дві маленькі фігури слуг і круглого банкетного столу.

В цьому відношенні херсонеські стели значно відрізняються від елліністичних малоазійських рельєфів з зображенням «загробної трапези», на яких нерідко зображуються багатофігурні композиції, на товп адортів, іноді з жертвовими тваринами. Фон, звичайно, не нейтральний, як на херсонеських надгробках: нерідко зображується стінка, через яку виглядає голова коня, іноді видно дерева, на стіні можна бачити зброю, наприклад, щити¹⁸. Очевидно, прототипом для херсонеських стел стала значно спрощена і схематизована композиція найпізніших малоазійських стел¹⁹.

Така ж спрощена схема характерна й для боспорських стел. Проте порівняно з херсонеськими, вони пишніші й різноманітніші в зображені дрібних деталей, зокрема, в трактовці різних форм меблів. Іноді померлих зображували в місцевих костюмах, що особливо типово для слуг. В окремих випадках композиції ускладнюються введенням фігури воїна, що спирається на щит. Цей варіант в Херсонесі зовсім не відомий.

Найчисленніші паралелі херсонеським стелам знаходимо серед стел Західного Причорномор'я²⁰, композиції яких також запозичені від пізніх малоазійських рельєфів (рис. 1; 2). Тут зустрічаються приблизно

¹⁵ Г. И. Кацаров. Един памятник за земледелием в древне Тракия.— Известия на Българския Археологически Институт, т. XII, вып. 2. София, 1938, стор. 505 і далі, рис. 185. Взагалі, в розумінні композиції «загробної трапези» Г. Кацаров дотримується концепції Роде, як загальновживаної (там же, стор. 405, прим. 2).

¹⁶ R. Kekule von Stradonitz. Die griechische Skulptur. Berlin, 1922, стор. 190—193.

¹⁷ И. Т. Кругликова. Мраморный рельеф из Анапы.— СА. М., 1962, № 1, стор. 282—289, рис. 1.

¹⁸ E. Pfuhl. Das Beiwerk auf den ostgrchischen Grabreliefs.— JdI, B. XX. Berlin, 1905, стор. 123—128, рис. 20, 21; стор. 130—137, рис. 24, 25, 28.

¹⁹ A. Gif Müfid. Erwerbungsbericht des Antikenmuseums zu Istanbul seit 1914.— II, AA. Berlin, 1933, 1/11, стор. 127 і далі, рис. 11—16.

²⁰ М. Мирчев. Епиграфски паметници от Варна и Варненско.— Известията на Варненского Археологического дружество, т. X. Варна, 1956, стор. 125 і далі, рис. 1—3, 5, 10, 11 а; G. Mihailov. София. V. II, 1956, № 165, 171, табл. 49—51; № 172—195, табл. 52—58; № 221, табл. 64; № 254, табл. 70; № 256, табл. 71; № 271, 272, 274, табл. 74.

такі ж композиції з незначними варіантами, схожий реквізит, поховані зображені звичайно в традиційному грецькому одязі. Всі ці стели цілком відповідають розумінню сцени трапези як адорації героїзованого померлого. В абсолютній більшості випадків напівлежачі фігури зображують самих померлих, про що стверджують досить численні написи, що збереглися на стелах. Наприклад, на стелі Сотеріха і Конхи²¹ (рис. 3) фігури напівлежачих чоловіка й жінки зображують

Рис. 1. Надгробок Агафенора та його двох дружин. Варненський музей.

померле подружжя. На стелі Філократа сина Фарнакіона²² напис називає лише одне чоловіче ім'я. На рельєфі йому відповідає фігура чоловіка на ложі, в той час як його дружина, яка мабуть, пережила свого чоловіка, зображена сидячою в кріслі²³.

На херсонеських стелах обличчя померлих, звичайно портретні. Неодноразово зустрічаються портретні голови на західнопонтійських, малоазійських та боспорських стелах зі сценою трапези. Проте нерідко зустрічаються й чисто ідеальні зображення, які не трапляються в Херсонесі.

²¹ П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями, СА, VII. М.—Л., 1941, стор. 115—117, рис. 10.

²² Там же, стор. 113—114, рис. 7.

²³ М. Мирчев. Епиграфски паметници..., стор. 129 і далі, рис. 11а; G. Mihailov, JGBR, т. I, № 166—171, 177—183. На всіх цих стелах збереглися написи, що називають імена небіжчиків — чоловіка й жінку, але тільки чоловік зображений в напівлежачій позі, жінка — в сидячій.

На основі всіх цих даних можна дійти висновку, що іконографічна схема композиції «загробної трапези», яка використана в тих чи інших варіантах, в різних центрах античного світу виникла на основі релігійних уявлень, пов'язаних з культом героїзованого померлого.

Рис. 2. Надгробок Гераклеона та його дружини Пріми. Варненський музей.

Але природно, що з часом ця схема поступово доповнювалась більш-менш різноманітними побутовими деталями, і її релігійна основа потроху забувалась. Так, поза сумнівом, фігурки слуг, що зображуються в дуже зменшенню масштабі, беруть свій початок від адрантів, які підносять жертвовні дари героїзованим померлим. Але також, очевидно, що в стелах перших століть н. е. фігурки зображали рабів, хоча навряд вони передавали їх реальний вигляд, оскільки й зображення самих померлих і традиційна обстановка не є точним відбитком дійсного життя.

Слід підкреслити трафаретність композиції «трапези» в Херсонесі, на Боспорі і в західнопонтійських містах, що виникла на основі традиційної іконографічної схеми і була підсилена масовим ремісничим виробництвом цих рельєфів в перші століття н. е. Можна навести приклади повторень однієї і тієї ж композиції, до найдрібніших деталей на різних надмогильних рельєфах. Так, сцена трапези на стелі Діоні-

сія і Арістіда²⁴ має свого «двійника» на мармуровому антропоморфному надгробку Публія сина Косси²⁵. Композиція надмогильного рельєфа кораблебудівника Сіси²⁶ точно повторюється на стелі Калістон дружини Епікрата²⁷.

В Херсонесі, в зв'язку з порівняно нечисленними пам'ятками, що збереглися, такі повторення навести важче, але тут цілком ясно висту-

Рис. 3. Надгробок Сотеріха та Конхи (ХДМ).

пає їх залежність від малоазійських і західнопонтійських рельєфів, з якими виявляється повна тотожність.

За виконанням херсонеські стели нерівноцінні. Деякі з них відрізняються живим пластичним зображенням деталей, що свідчить про безпосередній зв'язок з традицією елліністичних малоазійських надмогильних рельєфів. Такий, наприклад, фрагмент стели з Херсонеського державного історико-археологічного музею²⁸ з білого крупнозернистого мармуру. Збереглася лише його нижня частина, що зображує «загробну трапезу». Розмір уламка $0,54 \times 0,53 \times 0,05$ см (рис. 4). В центрі частини напівлежачої фігури на ложі. Зліва — фігура жінки, що сидить в кріслі

²⁴ Ю. Ю. Марті. Нові епиграфіческі пам'ятники Боспора.— ИГАИМК, вып. 104. М.—Л., 1934, стор. 85, рис. 22.

²⁵ А. П. Іванова. Боспорські антропоморфні надгробки.— СА, XIII. М.—Л., стор. 250, рис. 14.

²⁶ А. П. Іванова. Скульптура і живопись Боспора. К., 1961, стор. 128, рис. 70.

²⁷ Там же, рис. 71.

²⁸ ХДМ, стор. № 16, фото з написом «В пакет 1907 г.» (в тексті не згадується), спр. № 58, папка VI, № 10, арк. 6 і фотоархів ХДМ № 1829.

(збереглася лише нижня частина до пояса). Жінка одягнена в довгий хітон та плащ. Видно виточені ніжки крісла, на сидінні — подушка. Перед ложем традиційний круглий банкетний стіл на трьох фігурних ніжках. У правому кутку — маленька фігурка слуги, в лівому — поруч з кріслом — служниця. Обое тримають посудини. Вільна передача зборок одягу, особливо жіночого, старанне моделювання таких деталей, як стіл і крісло, свідчать на користь того, що це один з найраніших

Рис. 4. Фрагмент надгробка зі сценою трапези (ХДМ, інв. № 4601).

херсонеських надгробних рельєфів з сценою трапези. Жіноча фігура цього рельєфу дуже близька до зображення на стелі Агафенора сина Аполонія та його двох дружин²⁹ (рис. 1). Однаково передані й складки матраса, що лежить на ложі. Ця деталь, хоч і в схематизованому трактуванні, зустрічається на ряді надгробків зі сценою трапези, що походять з Варни та її околиць³⁰. Погана збереженість херсонеського рельєфа не дає змоги порівняти фігуру чоловіка на ложі і верхню частину жіночої з варненськими стелами. Між цими двома пам'ятками відсутня ідентичність і в таких деталях, як фігури слуг, форма крісла й стола.

М. Мірчев датує рельєф Агафенора, на основі палеографічних даних, початком II ст. н. е. Очевидно, ѹ херсонеський фрагмент не може бути пізнішим. Проте цілком можлива і більш рання дата: херсонеський рельєф, порівнюючи з варненським, відрізняється стараннішим і пластичнішим зображенням деталей. Крім того, не виключена можливість

²⁹ М. Мірчев. Епиграфски паметници..., стор. 129—130, 11, рис. 11а.

³⁰ М. Мірчев. Гръцки епиграфски паметници от Черноморского крайбрежие в вътрешността.— Известията на Варненското Археологическо дружество, т. VIII, 1951, стор. 5, № 10, рис. 10; стор. 7, № 14, рис. 14; стор. 8—9, № 18, рис. 18; стор. 9, № 19, рис. 19.

більш тривалого збереження античної традиції в пластиці Західного Причорномор'я порівняно з Північним.

В Херсонеському музеї зберігається уламок надгробної стели порівняно простішого й схематичнішого виконання. На жаль, немає відомостей щодо її походження. Стела зроблена з білого з сірими прожилками мармуру. Збереглася лише нижня частина розміром $0,29 \times 0,35 \times 0,08$ м. Праворуч — на ложі — фігура чоловіка, що оперлася лікtem лівої руки на подушку. Голова й плечі відбиті. Ліворуч — фігура сидячої жінки, що збереглася трохи вище пояса. В правій руці у неї якийсь

Рис. 5. Фрагмент надгробка із зображенням трапези (ХДМ, інв. № 3627).

предмет, можливо, хустина. Обидві фігури в хітонах і плащах. Перед ложем — круглий банкетний столик на трьох фігурних ніжках. В правому кутку — маленька фігурка служги в траурній позі, в лівому — фігурка служниці.

Порівнюючи зі стелою, зображену на рис. 4, не можна не відзначити деяку сумарність в передачі деталей, зокрема меблів, певну не-зграбність фігури сидячої жінки й різкість в передачі зборок одягу. Все це пов'язане з більш ремісничим виконанням даної стели, але одночасово ці стилістичні риси вказують і на трохи пізнішу дату.

Права частина цього рельєфу — фігура чоловіка на ложі, слуги, форма столу й ложа — знаходить повну, до найдрібніших деталей, аналогію у фрагменті стели з Херсонеського музею, що був знайдений Косцюшко-Валюжиничем у 1900 р. біля південно-східної стіни Херсонасу. Зберігся лише фрагмент цієї стели, зробленої з крупнозернистого мармуру розміром $0,39 \times 0,40 \times 0,08$ м³¹ (рис. 5). Найближчу аналогію цим фрагментам знаходимо в надмогильній стелі Гераклеона та його дружини Пріми, яка зберігається у Варненському музеї³² (рис. 2). То-

³¹ ОАК за 1900. СПб., 1902, стор. 25; К. Косцюшко-Валюжинич. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1900 г.— ИАК, вып. 2, СПб., 1902, стор. 31, рис. 38; К—W, № 736а, архів ХДМ, спр. № 9, арк. 27; спр. № 58, папка № IV, фото № 19, № 40, 41 (99).

³² М. Мирчев. Епиграфски паметници..., № 10, стор. 129, рис. 10.

тожні абсолютно всі деталі, що збереглися на херсонеських уламках,— нижня частина головних фігур, фігурки слуг, приста форма ложа й столу. Це один з найпереконливіших прикладів стандартного ремісничого характеру херсонеського і західнопонтійського надгробного рельєфу.

Надгробок Гераклеона, що відноситься за М. Мірчевим до другої половини II ст. н. е., відрізняється від згаданого вище варненського рельєфу Агафенора, сина Аполонія, значно більшим схематизмом в трактовці форм. Пропорції основних фігур помітно скорочені, що не спостерігається на херсонеських фрагментах (наскільки про це дозволяє судити фрагментарність останніх). Не виключено, що й вік їх трохи старіший, можливо кінець I — перша половина II ст. н. е.; тим більше, що навіть дуже близька стилістична спорідненість пам'яток Північного і Західного Причорномор'я не дає ще права (про що згадувалося вище) робити категоричні висновки відносно хронології.

Мабуть, до числа найранніших херсонеських надгробків зі сценою трапези належить фрагмент (розміром $0,18 \times 0,11 \times 0,046$ м) з білого крупнозернистого мармуру (рис. 6). На жаль, відомості щодо його походження відсутні. Зберігся уламок правого краю рельєфа з частиною профільованого обрамлення. Видно верхню частину (головна втрачена) чоловічої фігури на ложі, одягненої в хітон та плащ, який вкриває ліву руку й плече, а кінець звисає край ложа. Лівою рукою, в якій

Рис. 6. Фрагмент надгробної стели (ХДМ. інв. № 4735).

тримає, мабуть, хліб, чоловік спирається на подушку. В правій руці, що була піднята, він, очевидно, тримав вінок. Біля ложа збереглася частина кришки столу, на якій лежить декілька хлібін, одна з них має форму піраміди. Поверхня фрагмента в деяких місцях пошкоджена. Поза фігури, що трохи відхилилася назад, досить вільна. Зборки одягу передані ще плавніше й пластичніше, ніж на стелі, знайденій в 1907 р. (рис. 4). Тут ясно відчувається зв'язок з елліністичними малоазійськими надгробними рельєфами. Мабуть, ця пам'ятка не пізніша за початок I ст. н. е., можливо навіть за І ст. до н. е. Зв'язок з традиціями елліністичного рельєфу стає більш помітним, якщо порівняти фрагмент стели (рис. 6) з невеличким фрагментом Херсонеського музею, знайдений Г. Д. Бєловим 1941 р. в Херсонесі³³ (рис. 7).

Зовні ці два уламки дуже схожі. Фрагмент з розкопок 1941 р. (розміром $0,21 \times 0,18 \times 0,08$ м) також належить правій частині рельєфа з білого з сірими прожилками крупнозернистого мармуру з гладким

Рис. 6. Фрагмент надгробної стели (ХДМ. інв. № 4735).

³³ ХДМ, спр. № 429, польовий список № 1020—41.

обрамленням. Поверхня дуже пошкоджена. Збереглися груди й ліва рука чоловіка в хітоні й плащі. Лікtem він спирається на подушку, в руці тримає чашу чи хліб (зараз уже зовсім втрачений). З трудом можна розрізнити верхній край ложа й частину дуже пошкодженої кришки стола. Поза чоловіка не така вільна й жвава, як на фрагменті, знайденому Г. Д. Біловим (рис. 6). Ракурс верхньої частини фігури наближається до фронтального. Наскільки можна судити, через погану збереженість, трактування складок досить різке й сумарне, позбавлене

Рис. 7. Фрагмент надгробка (ХДМ).

Рис. 8. Фрагмент надгробка (ХДМ, інв. № 4757).

м'якої пластичності. Таким чином, стилістична різниця між цими двома фрагментами досить виразна. Навряд щоб фрагмент з розкопок 1941 р. був старшим, ніж друга половина II ст. н. е.

Очевидно, фрагмент рельєфа, знайдений під час розкопок К. Косцюшко-Валюжиничем у 1905 р. на території монастирського скотного двору, також становить частину надмогильної стели з зображенням сцени «трапези»³⁴ (рис. 8). Це незначний уламок (розміром $0,095 \times 0,07 \times 0,02$ м) правої частини плоского рельєфа з білого дрібнозернистого мармуру з гладким обрамленням. Збереглася верхня частина жіночої фігури в профіль зліва — жінка, мабуть, сидить в кріслі, підлокітник якого бачимо в самому низу уламка. Вона спирається на нього лікtem правої руки, якою підпирає щоку (траурний жест). Голова трохи відхиlena назовні. Обличчя з великим носом і повними губами, очевидно, портретне. Одягнена жінка, мабуть, в хітон та плащ, проте деталі одягу важко розпізнати через схематизм трактовки та пошкодження рельєфу. Але голова жінки на відміну від інших зображень «загробної трапези» не покрита. Волосся високо зачісане, згідно з римською модою кінця I—початку II ст. н. е., на потилиці укладене великим вузлом, над чолом — діадема. За найближчу аналогію може бути портрет молодої жінки в Palazzo Capitolino: довга коса, зібрана вузлом на потилиці, поєднується зі звичайною високою зачіскою часів Флавіїв³⁵. До деякої міри анало-

³⁴ К. К. Косцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.— ИАК, вып. 25. СПб., 1907, стор. 117; АРХІВ ХДМ, спр. № 14, арк. 40.

³⁵ L. Goldschneider. Roman Portraits. New York—London, 1940, табл. 53.

гічні й портрети і бюсти Марціані, Матидії та інші жіночі портрети кінця I — початку II ст. н. е.³⁶

Описаний фрагмент свідчить про поширення портретних зображень на херсонеських стелах і про їх залежність від римської портретної скульптури.

Деякі характерні особливості в зображенні сцени «трапези» на херсонеських надгробках II—III ст. н. е. можна простежити на стелі Сотеріха й Конхи³⁷ (рис. 3). Вона відрізняється площинною композицією, але має об'ємне трактування деталей. Характерне безперспективне зображення столу, кришка якого поставлена вертикально. Цей художній засіб був поширений на херсонеських надгробних рельєфах II—III ст. н. е. Доказом цього може бути уламок рельєфа з білого мармуру, що зберігається в Херсонеському музеї і походить з розкопок Косцюшки-Волюжанича, хоча точні дані щодо обставин його знахідки невідомі³⁸ (рис. 9). Розмір уламка $0,34 \times 0,29 \times 0,11$ м. Поверхня пошкоджена. Це фрагмент нижньої частини рельєфа зі сценою «трапези». Видно три фігурні ніжки столу, що закінчується лев'ячими лапами, і частина вертикально зображені кришки. Зліва — частина ступні від фігури слуги. Вертикально поставлена кришка столу аналогічна стелі Сотеріха і Конхи, хоч ніжки столу трохи стрункіші. Важко встановити дату такого незначного уламка. Проте можна гадати, що він близький до згаданої стели Сотеріха й Конхи, або трохи старший, можливо, відноситься до другої половини або до кінця II ст. н. е.

Західнопонтійські і малоазійські надгробні рельєфи не дають близьких аналогій безперспективному зображення столу як на стелі Сотеріха (рис. 3) та фрагменті зі сценою трапези (рис. 9). Проте не можна бути певним того, що цей прийом притаманний лише місцевій херсонеській скульптурі. Дещо подібне зустрічається на римських пам'ятках масового ремісничого виготовлення, навіть в більш ранній час. Прикладом може бути надгробний вівтар Кальпурнія Берила в Капітолійському музеї з рельєфом, що зображує «загробну трапезу», де кришка столу також поставлена вертикально, причому на ній старанно зображені черпак та кругла чаша.

Мабуть, близьким за стилем і часом до двох вищезгаданих пам'яток є також фрагмент, знайдений в 1907 р. в оборонній стіні Херсонеса. На ньому залишилося чотири рядки напису, який свідчить, що це був сімейний надгробок³⁹ (рис. 10). За палеографічними ознаками В. В. Латишев відніс його до II ст. н. е. Це фрагмент рельєфу з білого крупно-зернистого мармуру в двох уламках, що сходяться на зламі, загальним розміром $0,08 \times 0,07 \times 0,025$ м. Крім напису, збереглися три фігурні ніжки столу, що закінчувалися внизу лев'ячими лапами, а вгорі, мабуть, лев'ячими головами, які майже не можна відзначити, оскільки вони зображені сумарно й схематично, а деталі передані недбало вирізаними лініями. Зліва видно нижню частину ноги, очевидно, стоячої фігури слуги. На жаль, не збереглося зображення кришки столу і через це не можна сказати, в якій мірі її трактовка була близькою до надгробка Сотеріха та до стели, представленої на рис. 9. Але фігурні ніжки надто плоскі, поверхня їх гладенько стесана. У всіх трьох ніжках різні пропорції, що наочно свідчить про крайній примітивізм рельєфу.

³⁶ M. Wegner. Datierung römischer Haartrachten.— Jdl, t. 53, N. 1/2 AA. Berlin, 1938. стор. 298, рис. 11, 12, 13; див. також мармурову жіночу голівку часів Доміціана-Траяна в Metropolitan — Museum. G. Richter. Roman Portraits. New York, 1948, 55; 66—67; близька також портретна голівка негритянки з Афінської агори. The Athenian Agora. I. Princeton, 1953, 20, табл. 15, стор. 31—32.

³⁷ А. П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия..., стор. 116, рис. 10.

³⁸ ХДМ, спр. № 58, папка IV, фото 1.

³⁹ В. В. Латышев. Эпиграфические новости из Южной России (Найдены 1907 г.).— ИАК, вып. 27, СПб., 1908, стор. 15—16; IOSPE, I, 159.

Рис. 9. Фрагмент надгробка зі сценою трапези (ХДМ, інв. № 4499).

Рис. 10. Рельєф сімейного надгробка (ХДМ).

Рис. 11. Верхня частина надгробка (ХДМ).

Мабуть, стели зі сценою трапези доживають в Херсонесі до IV ст. н. е. Про це свідчить надгробний рельєф, знайдений в 1892 р. під час розкопок некрополя біля південної стіни⁴⁰ (рис. 11). До Великої Вітчизняної війни він зберігався в Херсонеському музеї, на жаль, зараз в фондах музею його не вдалося виявити — очевидно, він загинув під час німецько-фашистської окупації. Це верхня частина стели з синюватого, мабуть, проконнеського мармуру розміром $0,37 \times 0,41 \times 0,06$ м. Вгорі стела трохи звужується. Гладенькі краї і верхня частина оформлені

⁴⁰ ОАК за 1892 р. СПб., 1894, стор. 26; К—W, № 733; ХДМ, спр. № 58, папка XI, фото № 19; ХДМ фотоархів №№ 144, 573, 1829.

у вигляді трикутного фронтону, утворюють прямокутну заглибину, в якій і висічено рельєф, що повторює звичайну для херсонеських та західнопонтійських надгробних стел композицію «трапези». Праворуч — фігура чоловіка в напівлежачій позі з вінком в піднятій правій руці⁴¹ і дуже пошкодженою посудиною або, як вважають Кізерицький та Ватцінгер, пирогом — у лівій. Лівий лікоть опирається на подушки. На чоловікові — хітон з широкими рукавами та плащ. Зліва сидить жінка у високо підперезаному хітоні та накинутому на голову плащі, край якого вона підтримує лівою рукою — традиційний жест одруженій жінки. В правій руці, що лежить на колінах, вона тримає якийсь предмет. В лівому кутку, біля її ніг,— фігурка служниці, в правому, перед узголів'ям,— фронтально стояча фігурка слуги. Перед ложем видно кришку столу з хлібом та фруктами. Нижня частина рельєфу відбита. Трохи пошкоджена поверхня, зокрема обличчя: у чоловіка збито ніс і підборіддя та нижня частина обличчя жінки. Поза сумнівом, обличчя портретні. Обидва вони широкі, до певної міри незграбні, майже квадратні, з крупними різко висіченими рисами й глибоко посадженими очима. У чоловіка вираз обличчя вдало поєднується з рухом відкинутої назад голови. Все це надає йому патетичного вигляду. Порівняно коротке рівне волосся спадає на лоб. Голова жінки покрита плащем. На лобі у неї пов'язка, над якою можна розгледіти два ряди круглих кучерів. Зачіска чоловіка нагадує зачіски на римських портретах середини I ст. н. е., наприклад римлянина 50—70-х років з Флоренції з характерною зачіскою неронівсько-оттонівського часу⁴² або невідомого римлянина в Копенгагені⁴³. Можна згадати також портретну голову з афінської агори, яка раніше вважалася портретом Клавдія, але зараз віднесена Е. Гаррісом до часів Флавія⁴⁴. Проте неважко помітити, що зачіска чоловіка на херсонеському рельєфі, порівнюючи з усіма названими пам'ятниками, більш схематична, пасма крупніші і рівніші на кінцях. До певної міри це пояснюється ремісничим виконанням. Але основна причина, на наш погляд, полягає в тому, що херсонеський рельєф відноситься до значно пізнішого часу. Нагадаємо, що подібна зачіска зустрічається також в римській портретній скульптурі початку IV ст. н. е. Однією з найближчих аналогій може бути статуя магістра IV ст. н. е. в палаці Консерваторів⁴⁵. Можна нагадати також колосальну голову Костянтина⁴⁶ та голову невідомого римлянина костянтинівських часів з Мадріду, прототип якої належить до кінця I ст. н. е.⁴⁷ Трактовка волосся на херсонеському надгробному рельєфі відрізняється від названих пам'яток більшим узагальненням, що пояснюється ремісничим виконанням. В пізньоантичній портретній скульптурі знаходить аналогії не лише зачіска чоловіка на ложі, а й основні засоби зображення персонажів херсонеського рельєфу: квадратні пропорції облич, незграбні різко окреслені крупні форми, що створюють характерну для пізньої античності монументальність.

Порівнюючи з самими ранніми херсонеськими надгробними стелами (рис. 4; 5), ця стела дуже плоска, що свідчить проти датування її серединою або навіть другою половиною I ст. н. е. Вона менш рельєфна, ніж західнопонтійські надгробні стели II—III ст. н. е. Торс і голова чоловіка повернуті майже фронтально до глядача. Фігура жінки, що сидить в кріслі і повернута на три четверті вправо, зображена дуже ста-

⁴¹ Поза чоловіка, зокрема і жест руки з вінком, знаходить багато аналогій в північнопонтійських надгробних стелах. Наприклад: М. Мирчев. Гръцки епиграфически паметници..., стор. 5, № 10, рис. 10; стор. 9, №№ 18, 19, рис. 18, 19.

⁴² А.—В., № 73.

⁴³ А.—В., № 517.

⁴⁴ E. Garrison. Portrait Sculpture.—The Athenian Agora, I. Princeton. 1953. стор. 27—28, 17, табл. 12.

⁴⁵ А.—В., № 314.

⁴⁶ А.—В., № 891.

⁴⁷ А.—В., № 910.

тично з різко окресленими колінами. Зборки одягу детально прокреслені, чим відрізняються від інших стел, зокрема від стели Сотеріха. Але разом з тим зображені вони однаковими — не виділені крупніші й дрібніші, не підкреслені світотінню. Під одягом не відчувається тіло. В цьому відношенні рельєф відрізняється не лише від фрагмента надгробка зі сценою трапези (рис. 6), але й від фрагмента з розкопок 1941 (рис. 7). Всі ці деталі підтверджують дату рельєфу — IV ст. н. е.

Всі розглянуті вище мармурові надгробки по композиції, а в значенні мірі й по трактовці деталей, дуже близькі до надгробних стел західнопонтійських міст. Імовірніше, їх виконували за малоазійськими зразками. Все це створює певні труднощі у вирішенні питання про те, чи всі розглянуті вище херсонеські стелі місцевої роботи. Найвірогіднішою здається позитивна відповідь. Як показують численні дослідження надгробних рельєфів різних областей античного світу, особливо перших століть н. е., ці пам'ятники в переважній більшості виготовлялися на місці. Імпорти надгробних рельєфів — досить виняткове явище.

Крім цих загальних міркувань, на користь місцевого походження херсонеських стел зі сценою «трапези» свідчить портретність облич. Можна ставити питання про місцеві стилістичні риси на стелі Сотеріха (рис. 3) та, мабуть, на близькій до неї групі пам'яток II—III ст. н. е., до цього часу представлених лише фрагментами стелі зі сценою трапези (рис. 9) та фрагментом, знайденим у 1907 р. (рис. 10)⁴⁸.

Серед херсонеських надгробних рельєфів зі сценою «трапези» можна виділити невелику групу пам'яток, місцеве походження яких не викликає ніяких сумнівів. Вони виконані з одного й того ж матеріалу — мергелистого вапняку. До цієї групи відноситься уламок розміром $0,43 \times 0,33 \times 0,14$ м, знайдений у 1905 р. в південно-західному кутку монастирського скотного двору К. Косцюшко-Валюжаничем серед фрагментів, вибраних з кладки стіни карантинна, що був збудований тут з античних надгробків та архітектурних деталей⁴⁹ (рис. 12). Зберігся лівий верхній ріг надгробка, верхня частина якого і край обламані. Добре збереглася сидяча жіноча фігура, зображена в три чверті оберта вправо, у високо підперезаному хітоні і накинутому на голову плащі. Відсутні ступні ніг, трохи пошкоджене обличчя (збитий ніс). Позаду неї, біля лівого краю рельєфа, фігурка служниці з посудиною в руках. Ноги теж відбиті. Справа — незначні рештки фігури на ложі — ноги, кінець ложа, біля верхнього краю рельєфу бачимо вінок і пальці, що його тримають. Рельєф виділяється своєрідною орнаментальністю трактовки одягу жінки: складки її хітона на грудях утворюють два симетричні завитки, а нижче пояса спадають паралельними хвилястими лініями. Подібні засоби зображення одягу спостерігаються і на фрагменті, знайденому у 1901 р.⁵⁰ розміром $0,30 \times 0,28 \times 0,75$ м (рис. 13). Зберігся уламок лівої частини рельєфа. Верх і низ втрачені, обрамлення пошкоджене. Видно повернута на три чверті вправо сидяча жіноча фігура. Її голова й ступні ніг обламані, вона в високопідперезаному хітоні та плащі, який, мабуть, був накинутий на голову. Складки хітона значно крупніші, сумарніші й схематичніші, ніж на фрагменті (рис. 12), але рисунок їх на грудях і нижче пояса схожий так само, як і складки плаща нижче колін, що передані двома врізаними лініями. В правій руці, що лежить на колінах, жінка тримає якийсь предмет. Ззаду неї, біля лівого краю, фігурка служниці в підперезаному рукавному хітоні. В руках вона три-

⁴⁸ IOSPE, I, 459.

⁴⁹ К. К. Косцюшко-Валюжанич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., стор. 97. Косцюшко-Валюжанич помилково називав матеріал надгробка дуже твердим, схожим на мармур сірим вапняком. ХДМ., спр. № 14, арк. 33; стп. № 58, папка XI, фото № 21.

⁵⁰ К—W, № 180; Архів ХДМ, № 58, папка IV, фото № 30; папка X, фото № 20. В описі до цієї справи зазначеній лише рік знахідки — 1901. Інших свідчень щодо його походження в архіві Херсонеського музею нема.

має посудину⁵¹. Служниця зображена фронтально, широкі складки її хітона передані схематичними прямими лініями. Досить добре збереглося обличчя, мабуть, портретне: широкий овал, крупні, різко висічені риси. Цікаво зачісане волосся. Воно, мабуть, коротке і спадає на лоб прямими пасмами у вигляді чубка. Ця зачіска до певної міри нагадує стелу з портретним зображенням жінки в гостроверхому головному уборі, знайдену Косцюшком-Валюжаничем у 1904 р.⁵², а також місцеву надгробну стелу з пісковику, з рельєфним погруддям жінки, що була знай-

Рис. 12. Фрагмент надгробка зі сценою трапези (ХДМ, інв. № 4500).

Рис. 13. Фрагмент надгробка стели зі сценою трапези (ХДМ, інв. № 4802).

дена в насипу Херсонеського некрополя 1894 р.⁵³ В цілому фрагмент знайдений у 1901 р. (рис. 13), схематичний і примітивний за виконанням, ніж рельєф, знайдений у 1905 р. (рис. 12), але тотожність прийомів трактування складок жіночого одягу, а також одинаковий матеріал примушує вважати обидва фрагменти виробами однієї й тієї майстерні.

З того ж каменю зроблена й стела, фрагмент якої зберігається в Херсонеському музеї (рис. 14). На жаль, нема даних щодо його походження. Зберігся незначний і дуже пошкоджений уламок лівого краю надгробка з відбитим обрамленням (розмір $0,18 \times 0,17 \times 0,55$ м), на якому зображена повернута на три четверті оберта вправо стояча фігурка дівчини (очевидно служниця) з якоюсь посудиною в руках. Верхня частина голови та низ тулуба не збереглися. Звичайно, по такому незначному фрагменту не можна повністю реконструювати композицію рельєфа, проте поза дівчини майже точно повторює позу служниці на двох вище описаних стелах. Схожий і одяг — підперезаний хітон з рукавами. Говорити про характер трактування зборок майже неможливо через сильне пошкодження поверхні. Однак незважаючи на погану збереженість видно, що цей рельєф був пластичнішим, під одягом відчувається тіло. Обличчя і волосся, довгі пасма якого спадають до плечей, відрізняються більшою плавністю.

З того ж мергелистого вапняку зроблений фрагмент надгробка, знайдений у 1900 р. біля південно-східних стін Херсонеса⁵⁴ (рис. 15).

⁵¹ Кізерицький і Ватцінгер помилково вважають, що в неї в руках кошик.

⁵² К. К. Косцюшко-Валюжанич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г.— ИАК, вып. 20, СПб., 1906, стор. 93—94, рис. 42.

⁵³ К—W, № 766, 3; ОАК за 1894. СПб., 1896, стор. 76.

⁵⁴ К—W, № 176; К. К. Косцюшко-Валюжанич. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1900 г.— ИАК, вып. 2. СПб., 1902, стор. 31; ХДМ, спр. № 58, папка IV, фото № 30, папка XI, фото 21, спр. № 9, арк. 27.

Зберігся незначний уламок верхньої частини стели—ліва половина фронтону, край якого пошкоджений, а кути збиті (розмір $0,27 \times 0,23 \times 0,08$ м). Безпосередньо під фронтоном голова жінки, що повернута на три чверті вправо. На голову накинуто краї плаща. Мабуть, надгробок був не зовсім закінчений. Про це свідчать сліди гострого інструмента, що ясно помітні на поверхні фронтону—по всьому полю тимпана і нижньому карнизі. В тимпані круглий диск, на поверхні якого теж сліди обробки гострим інструментом. Очевидно, це незакінчений щит, патера, або розетка. Кізерицький та Ватцінгер відносять цей рельєф до групи надгробних рельєфів з зображенням сидячої жінки. Але подібні зображення з служ-

Рис. 14. Фрагмент надгробка, що зображує служницю (ХДМ, інв. № 8099).

Рис. 15. Фрагмент надгробка (ХДМ, інв. № 15402).

ницею не характерні для херсонеських надгробних стел. З другого боку, композиція рельєфу надгробка (рис. 13) реконструюється на основі дуже близької аналогії до фрагмента (рис. 12), сюжет якого не викликає сумніву. Можливо, що й фрагмент (рис. 15) належить до надгробка зі сценою «трапези», оскільки поворот голови жінки на три чверті оберта вправо і її місце в полі рельєфу — недалеко від лівого краю — відповідає положенню і позі сидячої жінки на надгробних стелах (рис. 12, 13). Стилістично фрагмент (рис. 15) стоїть найближче до фрагмента стели (рис. 14). Не виключено, що це уламки одного рельєфу. Голова жінки, можливо портрет, дана в живому повороті, обличчя зображене в легкому ракурсі і трохи асиметричне. Куточки вуст злегка підняті, що створює враження посмішки, внутрішній куточек лівого ока сильно заглиблений. Плащ, накинутий на голову, спускається, утворюючи зборки, яких немає на рельєфі надгробної стели зі сценою «трапези» (рис. 12). Таким чином, всі деталі свідчать про таку ж пластичну манеру, в якій виконана й фігурка служниці на фрагменті (рис. 14). Ці два фрагменти значно відрізняються в стилістичному відношенні від надгробних стел (рис. 12, 13). Мабуть, всі чотири фрагменти виконані різними майстрами. Можна навіть припустити, що рельєфи (рис. 12, 13) вийшли з однієї майстерні. Зображеній фрагмент (рис. 14) відрізняється за стилем. Можливо, він зроблений місцевою херсонеською майстернею, але виготовлений трохи раніше. Мабуть, він відноситься до давнішого періоду існування тієї ж майстерні, де виконані фрагменти стел (рис. 12; 13), ще в I ст. н. е. Пластичний характер їх виконання нагадує кращі з мармурових херсонеських надгробних стел, як, наприклад, фрагмент надгробка (рис. 6).

Умовні прийоми, що межують з орнаментальністю в трактовці деталей на рельєфах (рис. 12, 13), вказують на значно пізнішу дату, у всякому разі не старшу за II ст. н. е. Очевидно, ї ці два фрагменти

не зовсім одночасові, оскільки незважаючи на близькість окремих художніх прийомів, вони значно відрізняються за стилем: фрагмент (рис. 13) відрізняється більшим схематизмом і площинністю. Мабуть, його слід вважати найпізнішим з чотирьох фрагментів, можливо, близьким за часом до рельєфу Сотеріха (рис. 3).

Якщо припустити, що рельєф надгробка (рис. 13) відноситься до початку III ст. н. е., то фрагмент, представлений на рис. 12, можна приблизно датувати другою половиною або кінцем II ст. н. е. Значного розриву в часі між цими двома пам'ятками припустити не можна — проти нього виступає надто очевидний спадкоємний зв'язок між ними в стилі виконання окремих деталей. Ця спадкоємність дозволяє з великою мірою впевненості вважати їх виробами однієї майстерні.

Очевидно, в Херсонесі були також майстерні, що виготовляли надгробні рельєфи для більш заможних херсонеситів з привозного мармуру.

Фрагментарність більшості херсонесських надгробних стел і порівняння їх нечисленність не дають змоги точніше визначити окремі майстерні, що їх виготовляли, як це було, наприклад, недавно зроблене для надгробків Аквінкума, де належність надгробних рельєфів до однієї і тієї ж майстерні, що обслуговувала, як правило, певні групи населення, визначається на основі тотожності матеріалу, масштабів і стилю оформлення⁵⁵. Для встановлення всіх цих ознак потрібна набагато більша кількість добре збережених пам'яток, ніж ті, котрі знаходяться в нашому розпорядженні в Херсонесі.

А. П. ИВАНОВА

СЦЕНА «ЗАГРОБНОЙ ТРАПЕЗЫ» НА ХЕРСОНЕССКИХ НАДГРОБНЫХ РЕЛЬЕФАХ

Резюме

В статье опубликована группа херсонесских стел с изображением сцены «загробной трапезы». Тема «загробной трапезы», широко распространенная в античном мире, наиболее популярна и в херсонесском надгробном рельефе.

В трактовке этого сюжета существуют три основных направления:

1) толкование бытовое — как изображение семейного пиршества, без всякого отношения к заупокойному культу; 2) понимание «загробной трапезы» как изображения героизированного умершего, предающегося вечному пиршеству в загробном мире; 3) изображения геронизированного умершего, принимающего дары адорантов.

Автор полагает, что иконографическая схема композиции «загробной трапезы» возникла из религиозных представлений, связанных с культом героизированного умершего. Впоследствии эта схема постепенно обрастила бытовыми деталями.

Херсонесские рельефы выполнены из известняка и мрамора. Среди сюжетов на стелах преобладают изображения возлежащего мужчины, сидящей женщины, иногда двух возлежащих, одной или двух маленьких фигурок слуг. Лица умерших, в большинстве случаев портретны.

Херсонесские надгробия неравнозначны по выполнению — часть стел отличается живой пластической трактовкой. Они изготавливались преимущественно в местных мастерских. Сравнительно редки надгробия импортного происхождения.

Многие из херсонесских стел аналогичны боспорским (последние несколько богаче и разнообразнее херсонесских), западнопонтийским, малоазиатским.

Рельефы представляют значительный интерес для изучения идеологии — искусства, религии греков Северного Причерноморья, в частности Херсонеса.

⁵⁵ S. Burger Alice, Marbriers Collégiales à Aquincum, «Budapest Régisegei» (A Budapesti Történeti Múzeum Evkópnye), XIX. Budapest, 1959, стор. 25—26.

Т. М. ВИСОТСЬКА

ПИТАННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРИМУ ПОЧАТКУ НАШОЇ ЕРИ

На території південно-західного Криму відомо чимало курганів з впускними похованнями і ґрутових могильників перших століть нашої ери. Не всі з них опубліковані. Публікації ж розкопок окремих могильників в дореволюційних виданнях неповні.

Велику роботу по систематизації різночасових пам'яток південно-західного Криму виконав М. І. Рєпніков, але його рукопис не опублікований¹. На основі матеріалів М. І. Рєпнікова написана стаття Г. І. Мосберг². Проте автор розглядає лише поховання Бельбек II і наводить карту не завжди правильно класифікованих могильників. Публікації могильників Інкерманського, Чорноріченського та біля с. Завітне³ сприяють узагальненню зібраних фактів, введенню в науковий обіг неопублікованих матеріалів і доповненню архівними даними деяких попередніх публікацій. Крім того, ці факти дозволяють поставити питання про сарматизацію місцевого населення, про поступове стирання рис скіфської культури, про майнове розшарування, про пересування населення в III—IV ст. н. е. в нові райони півострова. Спробуємо висвітлити ці питання на матеріалі некрополів південно-західного Криму I—IV ст. н. е. (рис. 1). Район вивчення обмежується на півночі і сході долиною р. Альми, на заході — долиною моря, а на півдні — першим пасмом Кримських гір⁴. Могильники, відомі на цій території, поділені на дві групи: впускні поховання в курганах та ґрутові могильники.

Впускні поховання в курганах

Відомо декілька впускних поховань перших століть н. е. в насип більш ранніх курганів, досліджених в південно-західному Криму. На жаль, деякі з них не опубліковані, а іноді в публікаціях подано лише загальні відомості про поховання.

1. У 1895 р. на правому березі р. Качі (колишня економія Ревелюті, поблизу с. Краснозір'я) в кургані № 3 Ю. О. Кулаковським було відкрито три впускні поховання⁵. В одному з них небіжчик лежав головою на захід. Біля нього знайдені бронзова фібула, бронзове дзеркало, глиняний глечик.

¹ Н. И. Репников. Материалы к археологической карте юго-западного нагорья Крыма. Рукопись. Архів ІА АН СРСР.

² Г. И. Мосберг. К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма.—СА, т. VIII. М., 1946, стор. 113—119.

³ Є. В. Веймарн. Археологічні роботи в районі Інкермана.—АП, т. ХІІІ. К., 1963; В. П. Бабенчиков. Чорноріченський могильник, там же; Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е.—III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району.—Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 96—109.

⁴ В працю не включено могильники Харакса, радгоспу № 10 і Херсонесу.

⁵ ОАК за 1895 р. СПб., 1897, стор. 17—19; 117—120; Н. И. Репников. Вказ. праця, стор. 280—281.

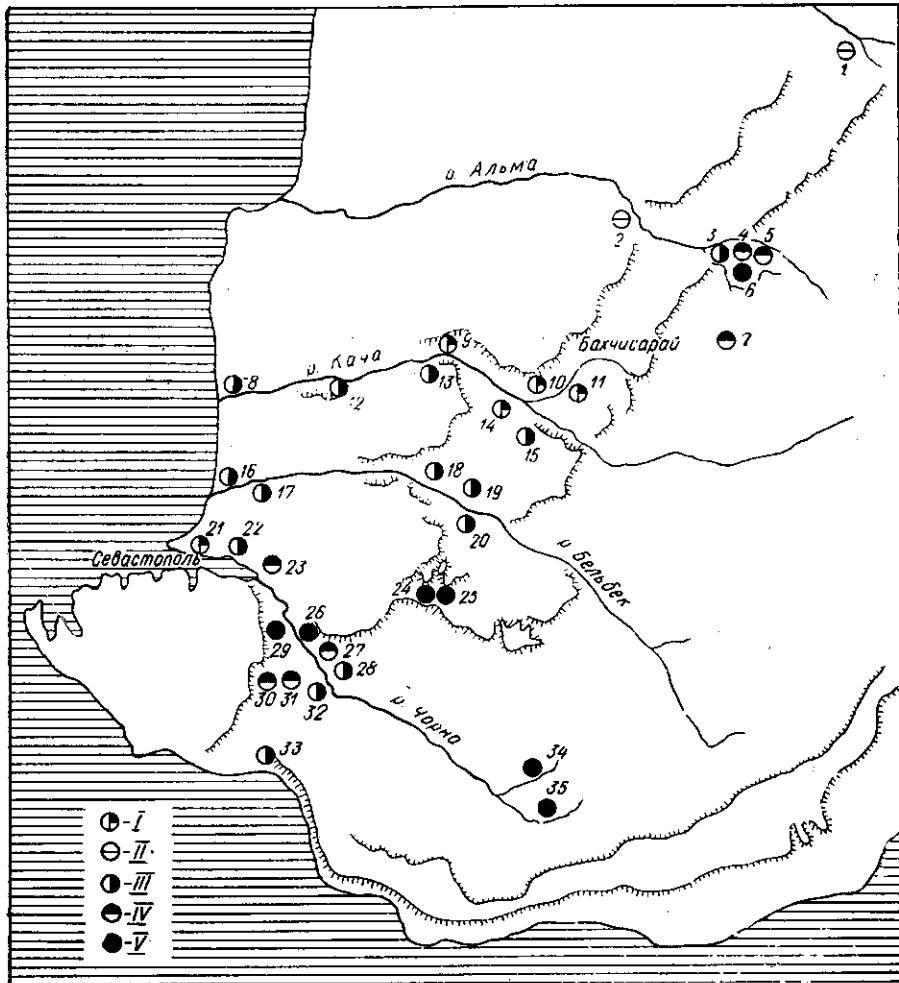

Рис. 1. Схема розміщення могильників перших століть н. е. в південно-західному Криму:
I — підкурганні могильники; II — ґрутові могильники I ст. до н. е. — III ст. н. е.; III — могильники II-III ст. н. е.; IV — могильники IV-V ст. н. е.; V — могильники (для цієї групи дана рання дата поховань). 1 — Неаполь Скіфський; 2 — с. Завітне; 3 — Озерне-1; 4 — с. Озерне-2; 5 — с. Озерне-3; 6 — Бахчисарайський; 7 — Мангуш; 8 — гирло р. Качі; 9 — поблизу с. Краснопілля; 10, 11 — поблизу Бахчисараю; 12 — с. Вишневе; 13 — Четкара; 14 — радгосп «Комінтерн»; 15 — Тіберіг; 16 — могильник Лепера; 17 — Бельбек I; 18 — Бельбек II; 19 — с. Танкове; 20 — Біюк-Каралез; 21 — Братьська могила поблизу Севастополя; 22 — Панайотова Балка; 23 — Інкерманський; 24 — Черкес-Кермен; 25 — Ески-Кермен; 26 — висота Сахарна голінка; 27 — радгосп № 10; 28 — могильник, відкритий О. Л. Бертьє-Делагардом; 29 — г. Сапун; 30, 31 — могильники біля Федохіних висот; 32 — Чорноріченський; 33 — Кефало-Вриси; 34 — с. Передове; 35 — Узен-Баш.

2. У 1904 р. в кургані⁶ поблизу м. Севастополя (рис. 2, 13) М. М. Печонкіним виявлено шість впускних поховань перших століть н. е.

Поховання, за виключенням одного, збереглись добре. В могилах стінки з одного боку були обкладені плитами (рис. 2, 13). Очевидно, всі поховання являли собою підбійні могили, форму яких не зміг визначити М. М. Печонкін⁷. Вхідна яма розміщувалася в східному боці. По-

⁶ Н. М. Печенкин. Раскопки в окрестностях Севастополя.—ИТУАК, № 38, 1905, стор. 34—37. Речі зберігаються в Ленінграді в Музей антропології та етнографії.

⁷ Н. М. Печенкин. О раскопках, произведенных летом на северной стороне Севастополя и р. Бельбек. ИТУАК № 38, СПб., 1905;—Архів ЛВІА, спр. ЙАК, № 161, 1904.

ховані лежали за сарматським звичаєм — головою на південь або південний схід, кисті рук на тазових кістках і, в одному випадку, під тазом. Інвентар поховань різноманітний: червонолакові миски (рис. 2, 1, 2), канфар (рис. 3, 4), кубок рубежу нашої ери з орнаментом по плічках, виконаним в техніці барбатину (рис. 3, 5), оригінальної форми червонолакова посудина (рис. 3, 1), чашечка з ручками (рис. 3, 2), глек

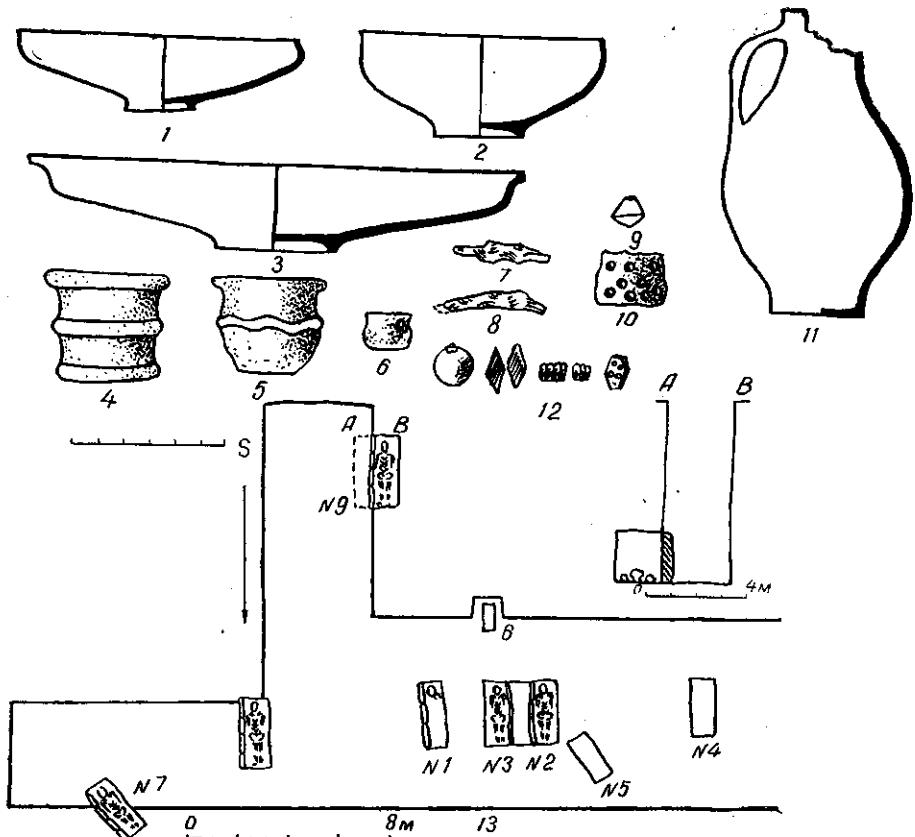

Рис. 2. Курган поблизу Севастополя. Речовий матеріал та схема розміщення поховань.

(рис. 2, 11), блюдо (рис. 2, 3), буролакові мисочки рубежу н. е. з прямыми бортами, по яких рідкою білою фарбою нанесено рослинний орнамент (рис. 3, 6, 7), гончарна посудина (рис. 3, 3). Крім того, знайдено декілька ліпних посудин: мініатюрна курильниця з отворами на тулубі (рис. 2, 10), мініатюрна посудина з ручкою (рис. 2, 6), ліпна курильниця своєрідної форми з хвилястим валиком (рис. 2, 5). Курильницю з подібним орнаментом знайдено в сарматському похованні на Харківщині⁸. Третя курильниця (рис. 2, 4) за формою близька до сарматських⁹. Крім того, в похованнях знайдено два залізних ножі (рис. 2, 7, 8), намисто з пасті, агату і скла (рис. 2, 12), глиняне пряслице (рис. 2, 9). Судячи із знахідок, поховання одночасні. Їх можна датувати рубежем н. е. — I ст. н. е.

⁸ Е. П. Трефильев. Археологическая экспедиция в Купянский уезд Харьковской губернии, летом 1901 г.— Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 137, рис. 19.

⁹ М. І. Вязьмітіна. Золота Балка. К., 1962, стор. 53, рис. 28, 1.

3. За 5 км на захід від Бахчисарая у 1896 р. Ю. О. Кулаковським був розкопаний курган, де в підбійній могилі, закладеній камінням¹⁰, виявилось впускне поховання.

4. У 1925 р. в околицях Бахчисарая, на території радгоспу «Комінтерн», проводилося дослідження частково зруйнованого кургану, в якому одне з поховань збереглося краще за інші. Небіжчик лежав у вузь-

Рис. 3. Кераміка з кургану поблизу м. Севастополя.

кій могильній ямі, у витягнутому положенні на спині, головою на південний схід, руки витягнуті вздовж тіла, ноги скрещені. Мабуть, похований був завернутий в кошму. Біля голови стояв червонолаковий глечик. На поясі була залізна пряжка, інкрустована золотим дротиком. Х. І. Кріс і Е. В. Веймарн датують поховання I—II ст. н. е. Крім того, в тому ж кургані виявилось ще чотири дуже зруйнованих поховання того ж часу. Судячи за обрядом і інвентарем (бронзове дзеркало суслівського типу в похованні № 3), їх можна вважати сарматськими.

5. За 3 км на південно-південний захід від Бахчисарая, на території колгоспу ім. Ілліча, у 1953 р. був зруйнований курган, де загинуло, очевидно, два впускних поховання перших століть н. е.¹¹ В музей на-

¹⁰ Х. И. Крис, Е. В. Веймарн. Курган эпохи бронзы близ Бахчисарая.—КСИИМК, вып. 71. М., 1958, стор. 65—71.

¹¹ Е. В. Веймарн. Отчет об эпизодических археологических работах в 1953 г. Архив Бахчисарайской археологической станции.

дійшли три червонолакові миски I—III ст. н. е. (рис. 4, 1, 2, 4), червонолаковий глек з ручкою (рис. 4, 5), буролаковий глек з орнаментом, виконаним білою фарбою по тулубу у вигляді штрихів і схематичних зображенень грон винограду (рис. 4, 3). Подібний за формою, але без орнаменту глек знайдено в Завітнянському некрополі у похованні II—III ст.¹² Тут же знайдений бронзовий браслет із зміїними голівками на кінцях (рис. 4, 6), три білих пастових намистини з чорним орнаментом (рис. 4, 7) та уламок флакону з так званого фінікійського скла. За аналогією ці поховання можна віднести до II—III ст. н. е.

Отже, перераховані впускні поховання в курганах датуються рубежем н. е. і першими століттями н. е. За обрядом їх можна вважати сарматськими. Про це свідчать: побудова підбійних могил, вхідні ями яких, за сарматським звичаєм, розміщені зі східного боку; небіжчик орієнтований головою на південь або південний захід, кисті рук покладені на тазові кістки. Поховання супроводжується типовим інвентарем: бронзові дзеркала, сарматські курильниці, підвіски з коралів.

Впускні поховання в курганах можна пояснити інфільтрацією сарматського етнічного елементу в місцеве середовище.

У більшості випадків сармати зазнавали асиміляції, хоча ми й спостерігаємо їх значний культурний вплив. Очевидно, цей процес не завжди проходив рівномірно. В окремих випадках сармати в Криму зберігають свої релігійні уявлення і властивий їм на широкій території (від Оренбурзьких степів до Дону) звичай поховання в курганах. Впускні сарматські поховання рубежу нашої ери свідчать про перший ранній етап проникнення сарматів на півострів.

Грунтові могильники

1. Бельбек I. У 1903—1904 рр. М. М. Печонкіним, поблизу (4, 5 км) дельти р. Бельбек, на схилах Мекензієвих гір було розкопано 22 могильники¹³.

За обрядом поховання можна поділити на три групи: першу,— найбільш численну, становлять 16 могил у вигляді вузьких, прямокутних ям, трохи звужених в ногах або ж з паралельними стінками. Західна та східна сторони ями обкладені кам'яними плитами, такі ж плити пerekривають могильну яму зверху (рис. 5, 1а, б, в, г, д). Дно могили посипане піском, в одному випадку — вугіллям. Така форма могильних

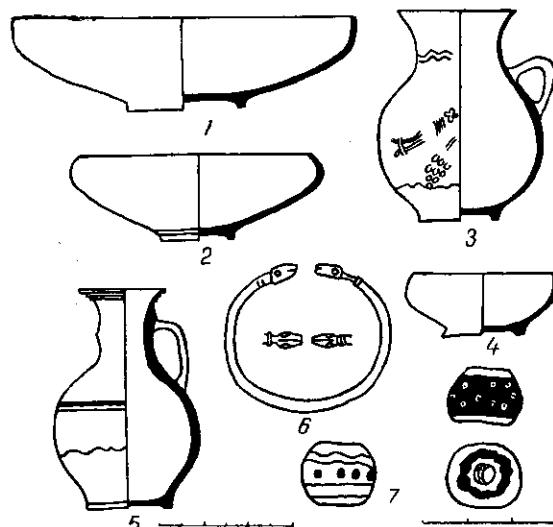

Рис. 4. Знахідки з поховання поблизу м. Бахчисарая.

¹² В. П. Шилов. Калиновский курганный могильник.— МИА, № 60. М., 1959, стор. 492.

¹³ Н. М. Печенкин. Вказ. праця, стор. 31; його ж. О раскопках, произведенных летом на северной стороне Севастополя. Архів ЛВІА.

ям поширені в II—IV ст. н. е. у сарматів Поволжя, Прикубання¹⁴ та Північного Кавказу¹⁵. Обкладення могильної ями кам'яними плитами всередині не характерне для сарматів, але досить поширене в античних похованнях¹⁶.

Могили майже всі пограбовані, і визначити положення поховань в більшості випадків неможливо. Кістяки, які збереглись, витягнуті і орієнтовані головою на південь. Друга група — могили з трупоспаленням.

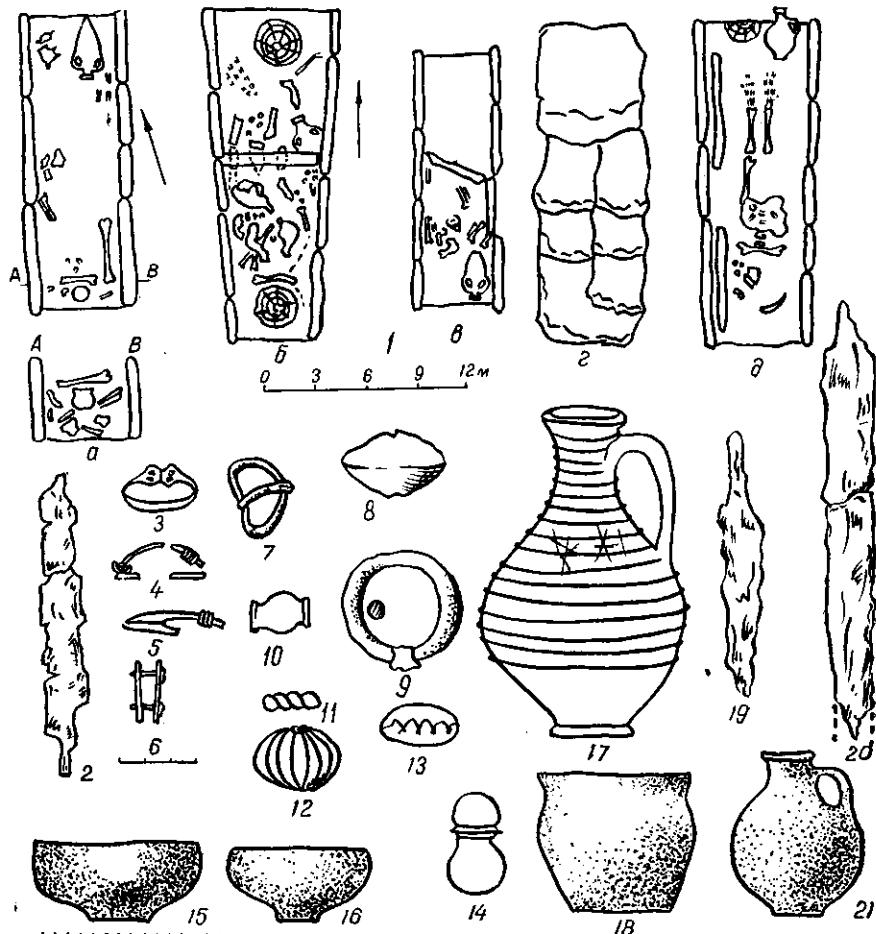

Рис. 5. Могильник Бельбек I. Плани поховань та інвентар.

Третя група складається з двох могил, завалених камінням. Небіжчики були поховані, як вказує М. М. Печонкін, в сидячому положенні, ногами на південь. Поховальний інвентар різноманітний: світлоглинняні вузькогорлі амфори II—III ст. н. е. (рис. 5, 1 а); червонолакові миски (рис. 5, 15, 16) II—III ст. н. е.; великий червонолаковий глек (рис. 5, 17) з ребристою поверхнею з графіті грецькими буквами, подряпаними на його тулубі. Аналогічні глеки, але меншого розміру (очевидно, херсонеського виробництва), відомі в могильнику біля с. Завітне. Ліпна

¹⁴ К. Ф. Смирнов. О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана.— КСИИМК, вып. 37, М., 1951, стор. 155.

¹⁵ К. Ф. Смирнов. Археологические исследования в районе с. Тарки.— МИА, № 23. М., 1951, стор. 257.

¹⁶ Е. Г. Кастаян. Грунтовые некрополи Боспорских городов.— МИА № 69. М., 1959, стор. 264—265.

миска і горщик (рис. 5, 18, 21) близькі за формою до сарматських виробів — II—IV ст. н. е. з Нижнього Поволжя¹⁷.

Серед металевих виробів — уламки залізних ножів (рис. 5, 2), мечів (рис. 5, 20). Аналогії їм відомі з пізньосарматського поховання в Біс-Оба в Південному Приураллі¹⁸. В одному з поховань знайдено залізний кинджал (рис. 5, 19) та залишки залізних умбонів від щитів. В двох могилах виявлені залізні вудила, бронзові пряжки, кільця, скріпки (рис. 5, 6, 7, 9), уламки фібул (рис. 5, 4, 5), бронзовий перстень (рис. 5, 3). Багато бус із пасті, агату і янтарю (рис. 5, 10—14), глянєне пряслице (рис. 5, 8), уламки скляніх посудин. Крім того, були знайдені й монети: дві — Гордіана III (238—244 рр.) і одна — Деція Траяна (249—251 рр.).

За інвентарем та монетами могильник можна датувати II—III ст. н. е.

Змішаність похованального обряду свідчить про різні культурні традиції. Трупоспалення, очевидно, наслідок античних впливів; з скіфським обрядом пов'язані могили, захаращені камінням. Такий ритуал відомий в некрополі Неаполя Скіфського¹⁹, в могильнику біля с. Завітне²⁰. В інших могилах поховання здійснені за сарматським звичаєм: покладення у вузькій ямі головою на південний захід, підсипка із вугілля.

2. Бельбек II. Під час розвідкових робіт 1937, 1938 і 1961 років на правому березі р. Бельбек у с. Нижні Кералези (колгосп «Україна» Бахчисарайського району) М. І. Репніковим, Е. В. Веймарном, а потім Н. О. Богдановою і І. І. Гущиною було відкрито десять могил²¹.

Всі поховання, за виключенням одного зруйнованого і одного пограбованого, виявилися цілими. Виявлено три типи похованальних споруд: ґрунтові ями, засипані камінням і без нього; підбійна могила (1); склеп (1). Поховані лежали витягнутими, головами на південний захід і північний схід. Один з черепів деформований.

Інвентар поховань бідний: бронзове дзеркало з петелькою для підвішування, червонолакові посудини, декілька світлоглиняних амфор II—III ст. н. е., бронзовий ключик, уламок бронзової фібули, бронзовий перстень, бронзові обкладки шкатулки, дзеркала, підвіски, намисто. За інвентарем могильник можна датувати II—III ст. н. е.

Ряд рис споріднює цей некрополь з сарматськими похованнями: покладення небіжчика головою на південний захід, деформація черепа, сарматське дзеркало з підвіскою²². Засипка могильної ями камінням свідчить про традиції скіфського похованального ритуалу.

Отже, і цей могильник відбиває проникнення сарматського етнічного елементу в місцеве середовище.

Могильник біля с. Завітне. За 400 м на південний захід від городища Алма-Кермен знаходиться некрополь, що належить городищу²³. Більша частина поховань датується II ст. н. е.— часом найбільш інтенсивного життя городища, хоча некрополь виник в I ст. до н. е.

Н. О. Богданова визначила в могильнику різні типи похованальних споруд; 1) ґрунтові і засипані землею, щільно забиті доверху камін-

¹⁷ В. П. Шилов. Вказ. праця, стор. 505, рис. 63, 9.

¹⁸ К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения южного Приуралья.— КСИИМК, вып. 22. М., 1948, стор. 86, рис. 30.

¹⁹ В. П. Бабенчиков. Некрополь Неаполя Скіфского.— История и археология древнего Крыма. К., 1957, стор. 121; Э. А. Симонович. Итоги новых работ на могильнике Неаполя Скіфского в Крыму.— Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ. Одесса, 1963, стор. 34.

²⁰ Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е.— III ст. н. е..., стор. 97.

²¹ Н. И. Репников. Вказ. праця, стор. 246 (6); Е. В. Веймарн. Отчет о раскопках за 1938 р. Архів ПІМК АН СРСР; Г. И. Мосберг. Вказ. праця; Н. А. Богданова, И. И. Гущина. Раскопки могильников первых веков н. е. в юго-западном Крыму.— СА, № 1. М., 1964.

²² Г. И. Мосберг. Вказ. праця, стор. 115, рис. 2.

²³ Н. О. Богданова, И. И. Гущина. Вказ. праця, стор. 325—328.

ням ями; 2) могили з заплечками; 3) підбійні могили; 4) плитові могили; 5) склепи. Переважають ґрутові ями. Вони становлять 60% від загальної кількості могил. В двох випадках зустрілись поховання дітей в амфорах.

У жодному могильнику серед відомих в південно-західному Криму немає такої різноманітності поховальних споруд, що, очевидно, пояснюється етнічною неоднорідністю населення цього району. В порівнянні з іншими могильниками південно-західного Криму некрополь біля с. Завітне містить значно більше елементів пізньоскіфської культури. Останнє відбилося в звичаї засипати ями камінням або споруджувати насип над могилами. Багато рис поховального обряду споріднюють могильник біля с. Завітне з некрополем Неаполя Скіфського, а саме: наявність підбійних могил, ґрутових ям, забитих камінням, покладення похованих головою на захід. Чимало спільногоміжними є і в інвентарі: браслети з спірально обвитими кінцями, браслети із зміїними голівками, кільця з шищечками, дзеркала-підвіски, намисто, прясла, сережки, посуд та ін.

Цю спільність некрополів, нам здається, можна пояснити тим, що обидва вони відносяться, в основному, до II ст. н. е., тобто до часу, коли сарматизація місцевого населення ще не зовсім згладила риси пізньоскіфської культури. Як бачимо нижче, Чорноріченський могильник II—V ст. н. е. відтворює процес дальшої втрати елементів скіфської культури і появи нових рис сарматизації.

В деяких похованнях могильника біля с. Завітне кістяки лежали в скорченому положенні на правому боці. Можливо, цей обряд зв'язаний з таврським поховальним звичаєм, хоч скорочене положення покійника відомо і в пізньосарматських курганах Нижнього Поволжя²⁴.

Генетично зв'язувати плитові могили з таврськими кам'яними ящицями, як це роблять П. М. Шульц і Н. О. Богданова,— невірно²⁵. Як ми вказували вище, обкладення могил камінням всередині — наслідок античних традицій. В некрополі зустрінуто плитові могили, що звужуються в ногах, подібно до ям могильника Бельбек I.

Ряд поховань могильника біля с. Завітне відображує змішаність обряду. Наприклад, в ґрутовій ямі № 8 небіжчик лежав скорченим на правому боці, орієнтований головою на південний схід, але в той же час поблизу нього була знайдена сарматська курильниця. Орієнтація в некрополі, в основному, стійка: 60% похованих покладені головою на південний захід — положення досить поширене в сарматських похованнях ранньої та середньої доби²⁶, як і південна і південно-східна орієнтації.

Найбільш виразні елементи сарматської культури помічаються в II ст. н. е. Це, напевне, слід зв'язувати з проникненням в Північне Причорномор'я нової хвилі сарматів. В Криму збільшується населення, виникає ряд нових городищ, селищ і зв'язаних з ними могильників. Все це відбувається і на культурі місцевого населення. В некрополі біля с. Завітне виявлено ряд особливостей: поховання в колодах, небіжчики, обгорнуті в кошму, кістяки з схрещеними ногами, підсипка з вугілля та крейди. Серед інвентаря зустрінуто мечі з кільцевим навершям, бронзові підвіски, сарматські дзеркальця, ліпні курильниці. На вплив античності вказують поховання немовлят в амфорах²⁷, значна кількість червонолакового, буролакового посуду, амфор і ювелірних виробів, привезених з Херсонесу. Багатий і різноманітний інвентар похо-

²⁴ И. В. Синицын. Древние памятники в низовьях Еруслана.— МИА, № 78. М., 1960, стор. 59—60.

²⁵ Н. П. Шульц. Отчеты об археологических исследованиях в Евпаторийском районе в РСФСР в 1934—36 гг.— Археологические исследования в РСФСР за 1934—36 гг. М., 1941, стор. 274; Н. О. Богданова. Могильник I ст. до н. е.—III ст. н. е..., стор. 106.

²⁶ В. П. Шилов. Вказ. праця, стор. 458.

²⁷ Д. Б. Шелов. Некрополь Танаиса.— МИА, № 98. М., 1961, стор. 88.

вань виділяється характерною рисою: лише у чотирьох похованнях із 250 знайдено мечі, що свідчить про мирний характер населення. Другою відзначою могильника є кам'яні стелі з антропоморфними зображеннями²⁸, що може свідчити про належність похованих до видатних осіб, а також про соціальну деференціацію. Останнє яскраво підтверджується багатим інвентарем в окремих похованнях, зокрема західками золотих виробів: сережок, нагубників, наочників, підвісок, бляшок тощо.

Чорноріченський могильник²⁹. Тут розкопано 38 підбійних могил, сім склепів, сім грунтових ям, 33 трупоспалення в урнах. Така різноманітність похованального обряду вказує на неоднорідність населення, якому належав некрополь. Деякі підбійні могили датуються I—II ст. н. е. (№ 67—68), проте більшість з них відноситься до II—III ст., тоді як склепи виникають на рубежі III—IV ст. (№ 6, 40, 53) і існують в V ст. н. е.

Склеп № 64 найпізніший в могильнику. Дата його визначається інвентарем, на жаль, розграбованим. Збереглись лише амфора IV—V ст³⁰, бронзова пряжка, аналогії якій відомі в пізньосарматських похованнях Поволжя, Боспору; а також срібна пряжка з прямокутним щитком, орнаментованим рослинним візерунком. Останні з'являються в Причорномор'ї у V ст. н. е. і поширяються в Криму в ранньому середньовіччі³¹.

На те, що в склепах ховали багатих осіб, вказує значна кількість цінних речей. Наприклад, в склепі № 6 була похована жінка з великою кількістю речей, серед яких — перстень з сердоліковою гемою, золоті сережки, наочники. Тут же знайдено і бронзове дзеркальце з петелькою для підвішування. Як відомо, такі дзеркала досить поширені в сарматських похованнях Нижнього Дніпра, Дону і Кубані та Нижнього Поволжя³². В похованні зустрінута бронзова ойнохоя з залізною ручкою і свинцевими ніжками; цей тип рідко зустрічається в Причорномор'ї³³. Така посудина знайдена ще в могильнику Хараксу разом з чотирма монетами: Фофорса (286—297 рр.), Гордіана III Антоніана (238—244 рр.) і Максиміана (286—305 рр.)³⁴. Склеп № 6, судячи за аналогіями, можна датувати III — початком IV ст.

Деякі підбійні могили виділяються багатством інвентаря (№ 35), що свідчить про широкі торгові зв'язки місцевого населення: глиняний посуд черняхівського типу вказує на зв'язки з Придніпров'ям; фібули з емаллю на зв'язок з Ольвією та Кавказом³⁵. В тому ж могильнику поховання в простих прямокутних або овальних ямах були без речей. Очевидно, так ховали слуг або рабів.

Трупоспалення в урнах і амфорах супроводжувались невеликою кількістю речей.

Населення району, певно, займалось, в основному, мирною працею, оскільки зброя в могилах зустрічається дуже рідко: один меч, два на-

²⁸ Н. А. Богданова. Две стелы из могильника у с. Заветное в Крыму.—СА, № 2, М., 1961, стор. 249—252.

²⁹ В. П. Бабенчиков. Чорноріченський могильник, стор. 90—123.

³⁰ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.—МИА, № 83, М., 1960, табл. XXXVIII, рис. 95.

³¹ А. А. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес.—МИА, № 63, М., 1959, стор. 267, рис. 134; В. В. Кропоткин. Могильник Суук-Су.—СА, № 1, М., 1959, рис. 2.

³² А. Н. Хазанов. Генезис сарматских бронзовых зеркал.—СА, № 4, М., 1963, стор. 66.

³³ А. И. Мелюкова. Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты.—СА, № 1, М., 1962, стор. 200.

³⁴ В. Д. Блаватский. Раскопки Харакса в 1931, 1932 и 1935 гг.—ВДИ, № 2/3, М., 1938, стор. 327.

³⁵ А. И. Фурманська. Фібули з розкопок Ольвії.—Археологія, т. VIII. К., 1953, стор. 87, табл. VI, 2, 8.

конечники списів, один кинджал. Лише в похованні № 56 і в склепі № 77 були поховані, очевидно, воїни-вершники: там знайдені вудила, післяї, пряжки від вуздечкового набору.

В могильнику спостерігається змішаність обряду. В двох випадках (поховання № 72 і 63) небіжчики лежали скорченими на правому боці з переважною південно-східною орієнтацією, але зустрічається і західна (поховання № 29 і 32).

Виділити інвентар, характерний для скіфів, неможливо, оскільки, дякуючи нівелюючому рубанку римської культури в перших століттях нашої ери, масовий матеріал стирає етнічні межі. Один і той же червонолаковий посуд, амфори, фібули, браслети і персні зустрічаються в різноманітних похованнях півдня нашої країни. Виключенням є лише ліпна кераміка, яка довго зберігає свої етнокультурні ознаки, а також окремі речі, властиві тій чи іншій культурі (наприклад, сарматські бронзові підвіски, дзеркальця).

Більшість померлих Чорноріченського могильника поховано за сарматським звичаєм. Поховані витягнуті на спині, одна або обидві руки лежать на стегні чи на тазових кістках (поховання № 35, 45, 86, 87), ноги подекуди скрещені (поховання № 36, 59, 74). Зустрічається підсипка з вугілля (поховання № 3), обгортання похованого в кошму (поховання № 58). Є поховання в дерев'яних колодах. За формуєю колоди Чорноріченського могильника близькі до сарматських колод Нижнього Поволжя³⁶. Все це свідчить про значне посилення сарматизації місцевої культури і проникнення в ці райони сарматського етнічного елементу. Наприклад, в одній з підбійних могил був знайдений деформований череп. Відомо, що у сарматів Нижнього Поволжя у II—IV ст. н. е.³⁷ досить поширенна деформація черепів.

Сарматизація яскраво проявляється в наявності бронзових дзеркал (склеп № 6), сарматської кераміки з зооморфними ручками (склеп № 40), пряжки з сарматським знаком (поховання № 69), кольця і підвісок з шишечками тощо. В окремих випадках в одній і тій же могилі простежуються повторні поховання, виконані за різними обрядами. Наприклад, в підбійній могилі № 59 похованій, очевидно, обгорнутий в кошму, витягнутий, із скрещеними ногами, орієнтований головою на північний схід. В цій же могилі було повторне поховання — трупоспалення в урні. Урною в даному випадку була ліпна посудина з сірої глини, аналогії якій відомі в сарматських похованнях Поволжя³⁸.

Наявність трупоспалень в Чорноріченському могильнику, на наш погляд, не дає підстави твердити, як вважає В. П. Бабенчиков, про проникнення сюди слов'ян в перші століття нашої ери. Тим більше, що ліпні урни близькі до сарматського посуду. Так, урна з поховання № 88 має аналогії в сарматських похованнях Південного Приуралля і Нижнього Поволжя³⁹, аналогії має і урна з поховання № 21.

Заслуговує на увагу орієнтація поховань могильника; 81% похованих лежали головою на північний схід. Подібна орієнтація відома в античних некрополях Ольвії і Херсонесу⁴⁰. Це явище, як і обряд трупоспалення, слід пояснити близькістю Херсонесу і впливом античного світу.

Закінчуячи опис Чорноріченського могильника, слід сказати, що він розкопаний далеко не повністю. Досліджено, приблизно, 1/10 його

³⁶ В. П. Бабенчиков. Вкaz. праця, табл. III, рис. 15; И. В. Синицын. Вкaz. праця, стор. 42, рис. 14.

³⁷ В. П. Шилов. Вкaz. праця, стор. 492.

³⁸ М. П. Арамова. Сарматська культура II в. до н. е.—I в. н. е.—СА, № 1. М., 1959, рис. 10; И. В. Синицын. Археологические исследования Заволжского отряда.—МИА, № 60. М., 1959 г., стор. 109, рис. 34, 2.

³⁹ К. Ф. Смирнов. Быковские курганы — МИА, № 78. М., 1960, стор. 214, рис. 17, 15.

⁴⁰ Д. Б. Шелов. Вкaz. праця, стор. 92.

частини. Дальші розкопки могли б значно доповнити наші відомості про цей район.

Інкерманський могильник. Матеріал Інкерманського могильника опублікований⁴¹, тому ми зупинимось лише на загальних питаннях. Поховальні споруди Інкерманського могильника різні: підбійні могили, ґрутові ями і земляні склепи. Підбійні могили становлять більшість (26 із 50 поховальних споруд). Вони являють собою вузьку (0,6—0,7 м), звичайно глибоку (від 1,5 до 3 м) вхідну яму, орієнтовану на південний схід або на південний захід, перекриту кам'яними плитами. За формою такі могили наближаються до сарматських підбійних могил Нижнього Поволжя (рис. 6, 4).

Другий тип поховальних споруд репрезентований ґрутовими могилами двох форм: вузькі, іноді звужені до ніг ями ($1,9 \times 0,5$ м) поширені у сарматів Поволжя II—IV ст. н. е. та ями з заплечками, перекриті зверху кам'яними плитами. Останні характерні для сарматських поховань Приуралля та Нижнього Поволжя⁴² і досить поширені в античних некрополях Північного Причорномор'я.

В Інкерманському некрополі такі ж або з прямими стінками ями розширені до дна і набувають в поперечному розрізі грушовидної форми.

Земляні склепи Інкерманського могильника мало чим відрізняються від склепів Есکі-Кермена⁴³ і ранніх склепів Баклинського могильника біля с. Скалисте (рис. 6, 5, 6). Вони, звичайно, глибокі і мають довгий дромос.

Більшість похованих в могильнику орієнтовано головами на схід. Це положення не характерне для пізніх сарматів, але воно, поряд з північно-східною орієнтацією, панує в античних некрополях Північного Причорномор'я⁴⁴. Крім того, в шістьох випадках поховані лежали головами на північ, а в чотирьох — на північний захід, в двох — на південь. Така орієнтація типова для пізніх сарматів. В підбійній могилі № 16 (1941 р.) похований лежав головою на захід. Випадків трупоспалення в могильнику не засвідчено. Поховані, як правило, витягнуті, в деяких випадках (підбійна могила № 14, ґрутова № 18 і № 44, склеп № 1 — 1941 р.) скорчені на правому боці. В склепі № 1 один кістяк лежав на лівому боці витягнутим, другий — на спині із скорченими ногами, третій — на правому боці із скорченими ногами, четвертий — витягнутий на спині. Серед поховального інвентаря велика кількість зброї. За виключенням окремих поховань, біля кожного кістяка знаходились меч, кинджал, один або декілька ножів. Наприклад, в склепі № 25 виявлено уламки меча і п'ятирізних ножів. Як вірно вказує Е. В. Веймарн, мечі з цього могильника аналогічні сарматським південного Приуралля і Боспору.

Червонояловий посуд могильника близький посуду Херсонеса і Боспору. Нечисленний ліпний посуд подібний до сарматського посуду II—III ст. Північного Кавказу⁴⁵ та кераміки ранніх склепів Баклинського могильника. Пряжки невеликих розмірів із круглого в розрізі дроту з прямокутним або овальним щитком, інколи без нього, а також залізні прямокутні пряжки III—IV ст. н. е. знаходять широкі аналогії в Північному Причорномор'ї та за його межами. Фібули з підв'язаною

⁴¹ Е. В. Веймарн. Інкерманський могильник.— АП, т. XIII. К., 1963, стор. 15—42; його ж. Раскопки Інкерманского могильника в 1948 г.— История и археология древнего Крыма. К., 1957, стор. 219—237.

⁴² К. Ф. Смирнов. Курганы у с. Иловатовка и Политотдельское.— МИА, 60. М., 1959, стор. 318.

⁴³ Н. И. Репников. Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928—1929 гг.— ИГАИМК, т. XII, вип. 1—8. М., 1932, стор. 161, рис. 30, 31.

⁴⁴ Д. Б. Шелов. Вказ. праця, стор. 92.

⁴⁵ Е. И. Кручинов. Новый памятник древней культуры Дагестана.— МИА, 23. М., 1951, стор. 218, рис. 9. 1.

ніжкою, уламки бронзових дзеркал, амфори та монети дозволяють датувати могильник III—IV ст. н. е.

Слід ще раз підкреслити велику кількість мечів і кинджалів в могильнику. Жодний некрополь перших століть нашої ери в південно-західному Криму не дає їх в такій кількості. Очевидно, що збільшення

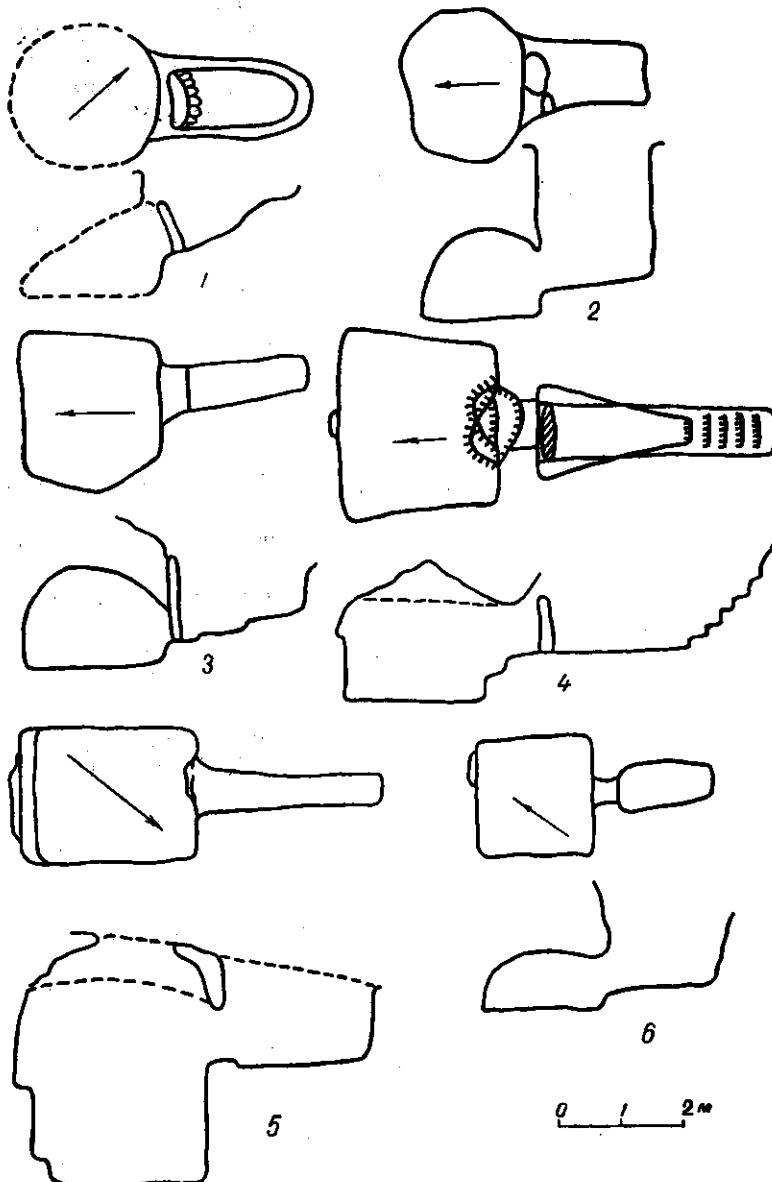

Рис. 6. Форми склепів.

1 — Неаполь Скіфський (склеп № 17); 2 — Золота Балка (склеп № 18); 3 — Чорноріченський (склеп № 77); 4 — Інкерманський (склеп № 10); 5 — Баклинський (склеп № 495); 6 — Ески-Кермен (склеп № 50).

зброї в могилах пов'язується з вторгненням готських і гуннських племен IV ст. Із середовища місцевого населення, в поселеннях, розміщених, очевидно, вздовж торгових шляхів чи у важливих стратегічних пунктах, цього часу могла виділитись військова дружина. Можливо, з одним із таких поселень був пов'язаний Інкерманський могильник. В цьому некрополі спостерігається також майнова та соціальна дифе-

ренціація. В порівнянні з підбійними могилами, склепи відрізняються великою кількістю та кращою якістю інвентаря.

Окрім перерахованих могильників і впускних поховань, в південно-західному Криму відомі окремі поховання перших століть н. е. Деякі з них згадуються в літературі, інші — не опубліковані. Ці випадкові поховання відкриті в долинах Альми, Каці, Бельбека, а також в Інкерманській долині. На сьогодні нам відомо 10 таких поховань. Крім того,

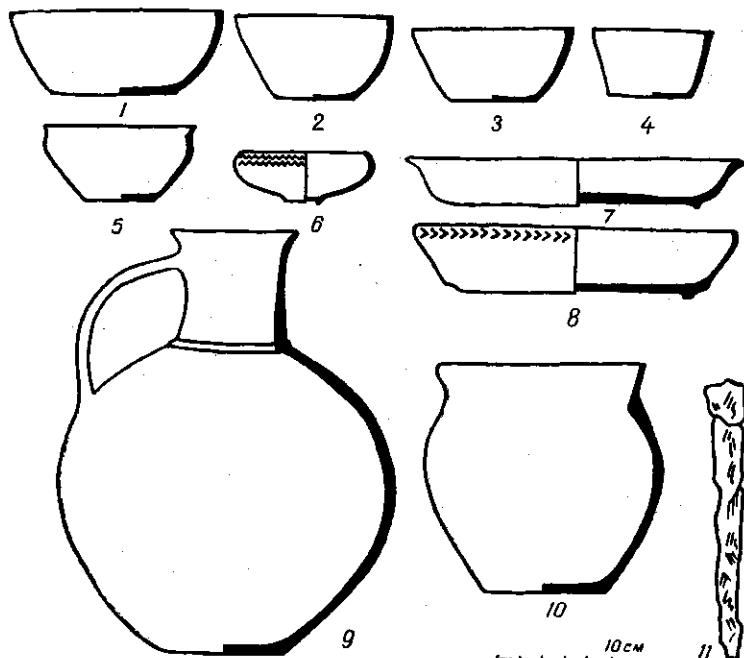

Рис. 7. Знахідки з поховання біля с. Мангуш.

Г. І. Мосберг виявлені могильники поблизу с. Четкари на Каці та Біюк-Каралез на Бельбеці⁴⁶. З 10 згаданих поховань розглянемо знахідки біля с. Мангуш⁴⁷. Тут, у 1912 р., під час оранки було відкрито могильник. На жаль, відомостей про характер і кількість відкритих поховань споруд не збереглось. Речі з поховань, 15 різноманітних посудин, два уламки залізних мечів, уламок залізного ножа, дві невеликі залізних сокирки і фрагмент бронзової шийної гравін⁴⁸, потрапили до Таврійської Вченої комісії.

П'ять ліпних глибоких підлощених мисок із сірої глини (рис. 7, 1—5) мають досить поширену форму. Два лощених горщечки приземкуватої форми (рис. 8, 1, 2) близькі до знайдених в Фанагорії⁴⁹, форма третього горщика (рис. 7, 10) широко відома з сарматських поховань. Цікавий підлощений глек із сірої глини з циліндричною шийкою і валиком на переході до плічок. Квадратна в розрізі ручка має ледве передані відростки — стилізовані лапи (рис. 8, 3). Глечики з ручками у вигляді стилізованих звірячих лап відомі в сарматських

⁴⁶ Г. І. Мосберг згадує цілий ряд могильників, відомості про які зовсім туманні.

⁴⁷ ІТУАК, вып. 49. Сімферополь, 1913, стор. 271; Н. И. Репников. Вказ. праця, стор. 377; Г. И. Мосберг. Вказ. праця, карта, рис. 4.

⁴⁸ Зберігаються в Сімферопольському краєзнавчому музеї; загублено посудину, ніж і сокирку.

⁴⁹ И. Т. Кругликова. Фанагорийская местная керамика из грубой глины.— МИА, № 19. М., 1951, стор. 33, рис. 6—8.

похованнях⁵⁰. Йому аналогічні глечики з Баклинського могильника, розташованого в долині р. Бодрака.

Ліпний посуд подібного профілю рідко зустрічається в Криму. Посудина близької форми виявлена в могильнику I—II ст. біля с. Озерне.

Серед ліпного посуду Мангушського могильника є одна велика посудина (рис. 7, 9) з кулястим тулубом і високою циліндричною шийкою з невеликим розтрубом. Подібні посудини є в сарматських

Рис. 8. Знахідки з поховання біля с. Мангуш.

похованнях Нижнього Поволжя⁵¹. Більш близькі аналогії відомі з сарматських поховань Північного Кавказу⁵². Крім ліпного посуду, в Мангушському могильнику знайдено червоноолакову миску з насічками на зовнішній поверхні, виконаними зубчастим штампом (рис. 7, 6) і три червоноолакових блюда (рис. 7, 7, 8). Цей посуд має багато аналогій серед червоноолакової кераміки III—IV ст. н. е.⁵³ Крім того, знайдено: уламки двох дволезивих мечів (рис. 7, 11), фрагмент бронзової гривни, зробленої з квадратного, в розрізі дроту (рис. 8, 5), невелика сокирка (рис. 8, 4), що має аналогію в могильнику з Хараксу, де подібна сокирка знайдена разом з монетами Максиміана (286—305 рр.) та Костянтина I (305—337 рр.)⁵⁴.

⁵⁰ Н. В. Анфимов. Земляные склепы сарматского времени в грунтовых могильниках Прикубанья.—КСИИМК, вып. 16. М., 1947, рис. 53.

⁵¹ И. В. Синицын. Вказ. праця, стор. 38, рис. 139, 2.

⁵² К. Ф. Смирнов. Новые данные по сарматской культуре Северного Кавказа.—КСИИМК, вып. 32. М., 1950, рис. 35, 10.

⁵³ Т. Н. Книпович. Красноолаковая керамика первых веков н. э.—МИА, № 25. М., 1952, стор. 319, рис. 12, 1.

⁵⁴ Д. Б. Блаватский. Харакс.—МИА, № 19. М., 1951, стор. 268, рис. 10, 4.

Розглянуті знахідки дозволяють датувати могильник біля с. Мангуш III — початком IV ст. н. е. Наявність серед інвентаря мечів і бойових сокирок дає можливість припустити, що в одній чи двох могилах були поховані воїни. Знахідки предметів озброєння вказують на тотожність могильника з Інкерманським некрополем. Очевидно, в III—IV ст. населення річкових долин змушене було взятись за зброю.

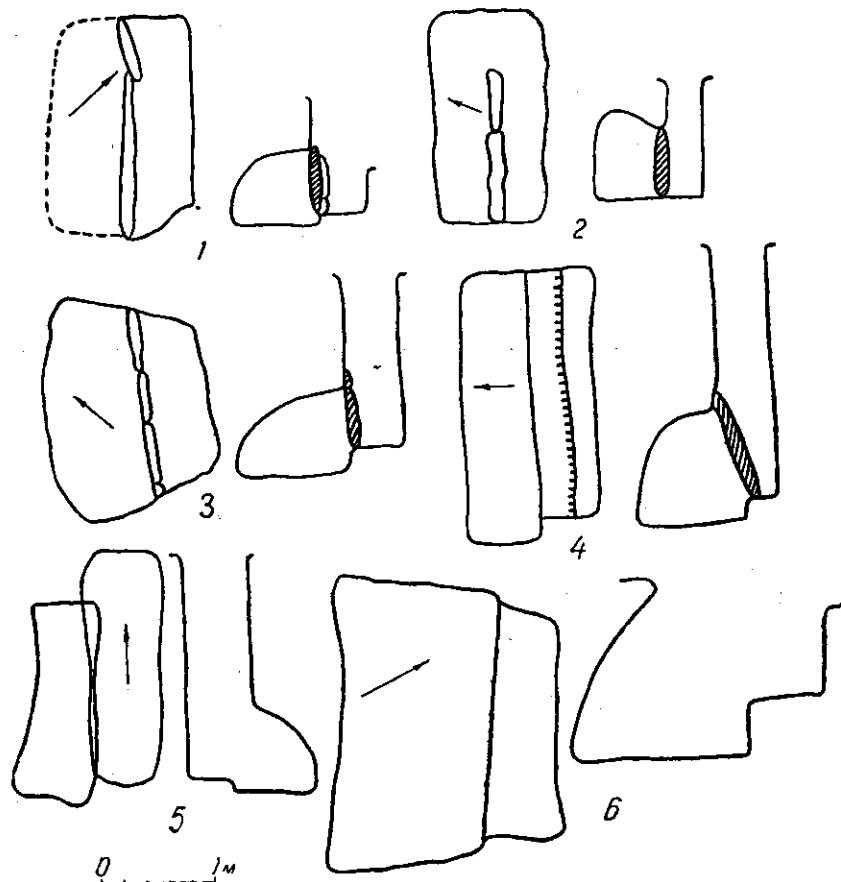

Рис. 9. Форми підбійних могил:
1 — Неаполь Скіфський; 2 — с. Завітне; 3 — Чорноріченський; 4 — Інкерманський;
5 — Нижнє Поволжя; 6 — Бакла.

Таким чином, ми розглянули ряд могильників I—IV ст. н. е. Їх матеріал яскраво характеризує послідовність розвитку релігійних уявлень і зв'язаних з ними похованельних обрядів: скіфський ритуал — за-сипка могильної ями камінням, колективні поховання — поступово змінюються сарматськими, яким властиві обгортання покійників у кошму, схрещення ніг, поява деформованих черепів. Курганні поховання змінюються грунтовими могильниками з різними типами похованельних споруд. Основною формою похованельної споруди в перші століття н. е. стає підбійна могила з вузькою вхідною ямою (рис. 9, 1—5).

Особливою глибиною вхідних ям виділяються підбійні могили Інкерманського некрополя (рис. 9, 4), що наближує їх до сарматських підбійних могил Нижнього Поволжя. Підбійні могили з'являються в Криму, очевидно, в зв'язку з проникненням сарматів в I ст. н. е. і існують тут до VIII ст., хоча форма їх трохи змінюється (рис. 9, 6).

Склепи з'являються значно пізніше, не раніше III ст. н. е., причому їх небагато. Наприклад, в могильнику біля с. Завітне на 250 могил є

всього лише один склеп, датований IV ст. н. е. Виключенням є Неаполь Скіфський, де більшість поховань в скленах. Вони існують там одночасно з іншими похованальними спорудами⁵⁵. Це пояснюється традицією у скіфів ховати в камерах, звичаєм робити колективні поховання, а також і тим, що в Скіфській державі у ранні часи з'являється привілейована верхівка суспільства. В Криму, так як і на Кубані⁵⁶ і Нижньому Дніпрі⁵⁷, в скленах ховали завжди знатних представників суспільства.

Форма розглянутих скlepів (рис. 6, 3—6) відрізняється від круглих і овальних в плані скіфських склепів Золотої Балки⁵⁸ (рис. 6, 2), склепів поблизу м. Миколаєва⁵⁹ і деяких ранніх земляних склепів Неаполя Скіфського (рис. 6, 1).

Могили, облямовані плитами, представлені в некрополях поблизу с. Завітне і Бельбек I, причому, в останньому становлять більшість. Як вже зазначалось, походження таких могил слід лов'язувати з сарматами, а облямування могильних ям плитами всередині пояснюється, в даному випадку, античними традиціями. Слід зазначити, що ані ям подібної форми, ані ям, облямованих всередині плитами не відомо в сарматських похованнях Нижнього Дніпра. В той же час такі похованальні споруди є на Північному Кавказі. Можливо, в цьому слід вбачати проникнення в Крим якоїсь групи сарматів саме з Північного Кавказу. Сармати проникали до Криму, очевидно, двома шляхами: з причорноморських степів Нижнього Дніпра через Перекопський перешайок та з Дону і Кубані через Боспор. Це підтверджується і даними антропології: в краніологічному матеріалі спостерігається спільність і з Нижнім і Середнім Дніпром, і з Північним Кавказом⁶⁰.

По письмовим джерелам сармати вперше з'являються в Криму на рубежі III—II ст. до н. е. Про них розповідає відома новела про царицю Амагу, що виступила на стороні херсонесців проти Скіфії⁶¹ та місце в декреті на честь Діофанта (кінець II ст. до н. е.), де сарматів називають союзниками скіфів⁶².

При складанні договору (179 р. до н. е.) між Понтійським царем Фарнаком I і Херсонесом посередником був сарматський цар Гатал⁶³. Більш пізнє джерело — напис з Херсонесу, що відноситься, очевидно, до I ст. н. е., повідомляє про напад на Херсонес царя, очевидно, скіфського, який виступив разом з савроматами та іншими союзниками⁶⁴. Другий же напис II ст. н. е.⁶⁵ згадує сарматських вождів.

Виходячи з цих даних, можна вважати, що на рубежі III—II ст. до н. е. сармати були близькими сусідами кримських скіфів, могли відігравати політичну роль в скіфській державі і поступово проникали в скіфське середовище. До рубежу нашої ери відносяться підкурганні сарматські поховання (на околиці Севастополя і впускні поховання біля

⁵⁵ Э. А. Сымонович. Вказ. праця, стор. 35.

⁵⁶ Н. В. Анфимов. Вказ. праця, стор. 157.

⁵⁷ M. Ebert. Ausgrabungen bei dem Gorodok Nikolajewka am Dnjepr.—Prähistorische Zeitschrift, Bd. V. Berlin, 1913.

⁵⁸ А. В. Добровольський. Розкопки ділянок АІГ та могильника Золотобалкінського поселення рубежу н. е. в 1951 і 1952 рр.—АП, т. IX, К., 1960, стор. 155, рис. 7.

⁵⁹ M. Ebert. Вказ. праця, рис. 99.

⁶⁰ К. Ф. Соколова. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини.—АП, т. XIII. К., 1963, стор. 126, 127. Можливо, про проникнення сарматів з Боспору свідчить могильник з сарматськими речами, відкритий розкопками у 1957 р. в районі Нейзаца (нині с. Красногірське Білогірського району). Матеріал не опубліковано, речі знаходяться в фондах відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

⁶¹ Полиэн. VIII, 56, I, стор. 568.

⁶² IOSPE, I², 352.

⁶³ IOSPE, I², 402.

⁶⁴ IOSPE, I², 369; А. И. Тюменев. Херсонесские этюды, IV.—ВДИ, № 2. М., 1950, стор. 56.

⁶⁵ IOSPE, I², 54.

колгоспу «Комінтерн»), які археологічно підтверджують перший ранній період проникнення сарматів в південно-західний Крим.

В II ст. н. е. в Криму різко збільшується населення. З'являються нові городища, селища і могильники. Могильники і поселення елліністичного часу на розглянутій території нам невідомі, за виключенням городища Усть-Альминського і Альма-Кермена, в той же час більшість поховань, перерахованих некрополів, датується II—III ст. н. е. Сарматський елемент в обряді поховання починає переважати: більшість похованих орієнтовано головою на південний схід або південний захід, з'являються деформовані черепи (Бельбек II, Інкерманський, Тібертинський могильники). Цими рисами визначається другий період.

Третій період характеризується проникненням в Північне Причорномор'я у IV—V ст. н. е. сармато-алан. У цей час з'являються речі поліхромного стилю. Змішаність поховальних обрядів в перших століттях нашої ери свідчить про неоднорідність населення півострова.

Таким чином, пізньоскіфська культура в Криму являє собою конгломерат етнокультурних елементів, в якому, починаючи з II ст. н. е., все більшу роль відіграє сарматський елемент. Сильна сарматизація відбувається, головним чином, за рахунок збільшення чисельності сарматів в складі населення. В протилежність готам, що не донесли до Північного Причорномор'я своєї культури, сармати мали значний вплив на скіфів, особливо там, де античні традиції не були сильними. Вони не знищували рис місцевої, більш високої культури, а збагачували її новими елементами. На прикладі могильників біля с. Завітного, Бельбек I, Чорноріченського і Інкерманського, ми бачимо, що риси скіфського і таврського поховальних обрядів продовжують існувати: в ранніх некрополях вони виступають інтенсивніше, в пізніх — менше.

Підводячи висновок розглянутому, слід підкреслити складність політичних обставин в III—IV ст. н. е., пов'язаних з пересуванням, очевидно, під натиском готів і гуннів, землеробського населення річкових долин із передгір'їв в гірські райони півострова, де в III—IV ст. виникає ряд поселень і могильників, таких як Сахарна Голівка, Узень-Баш, Черес-Кермен. Крім того, очевидно, частина населення Криму переселилась в західні райони Причорномор'я, на Дунай, де в III—IV ст. н. е. спостерігається значний приплів сарматського населення⁶⁶.

Т. Н. ВЫСОТСКАЯ

ВОПРОСЫ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ ЮГО-ЗАПАДНОГО КРЫМА НАЧАЛА НАШЕЙ ЭРЫ

Резюме

В юго-западном Крыму известно довольно много курганов с впускными погребениями и грунтовых могильников первых веков нашей эры. Их материал характеризует последовательное развитие погребального обряда: на смену подкурганным захоронениям приходят грунтовые могильники с различными типами погребальных сооружений. Основной формой погребального сооружения становится подбойная могила с узкой входной ямой. Склепов немного и они появляются не ранее III в. н. э. Могилы, облицованные плитами, представлены в некрополях у с. Заветное и Бельбек I.

Большинство погребений, рассмотренных могильников, относятся ко II—III вв. н. э. В это время в обряде погребений начинает преобладать сарматский элемент. Большинство погребенных лежат по сарматскому обычая головой на юго-восток и юго-запад, появляются деформированные черепа, колоды, подсыпки из угля и мела. Материал могильников позволяет проследить различные этапы проникновения сарматов в Крым. В III—IV вв. н. э. население из степей и предгорий передвигается в горные районы полуострова, в места малодоступные кочевникам.

⁶⁶ Петре Аурелиан. Культура Черняхов.— Сынтане де Муреш в Малой Скифии. Dacia, VI. Bucureşti, 1962, стор. 254.

І. С. ВИНОКУР

ДЕЯКІ ЯЗИЧНИЦЬКІ СИМВОЛИ В ОРНАМЕНТИЦІ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Питання історії та культури черняхівських племен першої половини I тисячоліття н. е. вже давно привертає увагу дослідників. Яскраве історичне явище, яким є пам'ятки цієї культури, розглядалося в різних аспектах. Археологи на основі вивчення поселень і могильників черняхівських племен, шляхом зіставлення їх з пам'ятками попередньої і наступної історичних епох намагалися з'ясувати генезис черняхівської культури, її хронологічне побутування та історичну роль для долі населення Південно-Східної Європи.

Неважаючи на різні точки зору вчених щодо хронологічної та етнічної інтерпретації черняхівської культури¹, в археологічній науці вже більш-менш опрацьовані питання соціально-економічного розвитку носіїв черняхівської культури. З'ясовано, що носіями черняхівської культури було осіле землеробське населення Дністро-Дніпровського межиріччя² першої половини I тисячоліття н. е. Племена черняхівської культури знали залізоробне, гончарне та ювелірне виробництва. Рівень розвитку їхньої матеріальної культури був досить високим.

Що ж до духовної культури черняхівців, то це питання тільки починає досліджуватися археологами³. Його можна вивчити при врахуванні цілого ряду специфічних моментів, які відбили характер формування ідеологічних уявлень у носіїв вказаної культури. В цій статті маемо намір розглянути деякі види орнаментики у черняхівській культурі під кутом зору визначення наявної тут язичницької символіки землеробських лісостепових племен першої половини I тисячоліття н. е.

Система черняхівського орнаменту дозволяє, на наш погляд, виділити його головні символічні елементи. Адже, як з'ясовано, давні художні візерунки, крім чисто орнаментальних мотивів, завжди несуть на собі і певне символічне, магічне навантаження⁴. Навіть тоді, коли вказані символи вже переоформилися, стилізувалися, все ж вдається простежити їх давній зміст і форму. Але в орнаментах черняхівської культури, крім стилізованих і відповідно уніфікованих рис, є й такі, в яких зовсім не важко побачити давні язичницькі символи. Такі сим-

¹ Л. А. Голубева. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян.—СА. М., 1957, № 4.

² Межиріччя Дністра—Дніпра є основним районом поширення черняхівських пам'яток. Деякі місце займають ці пам'ятки на лівобережжі Дніпра. Старожитності, подібні черняхівським, відомі за Дунаєм і у Центральній Європі.

³ Б. А. Рыбаков. Календарь IV в. из земли полян.—СА. М., 1962, № 4, стор. 66—90; Э. А. Симонович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху.—СА. М., 1963, № 1, стор. 49—61; І. С. Винокур. Матеріальна і духовна культура населення Середнього Подністров'я в першій половині I тисячоліття н. е. Кам'янець-Подільський, 1966, стор. 17—40.

⁴ Э. А. Симонович. Орнаментация черняховской керамики.—МИА, № 116. М., 1964, стор. 340—345.

воли у вказаних орнаментах черняхівської культури виступають досить явно і чітко. Нижче подаємо їхню характеристику.

Хрест — давній магічний символ, відомий у багатьох народів ще в кам'яному і бронзовому віці. Цей символ був своєрідною імітацією знаряддя для здобування вогню. Земний вогонь в уяві стародавніх людей поєднувався з вогнем небесним — сонцем. Ось чому зображення хреста символізувало відповідне поєднання ідеї про вогонь на землі і на небі. Це першіна емблема вічного вогню — сонця.

Хрестоподібні зображення широко побутували в орнаментиці черняхівського посуду. Хрестоподібні знаки, які складають в зображеннях сітку, сітчасту лінію, зустрічаються на плічках багатьох черняхівських мисок, глеків та триручних ваз. Ці лінії наносились різною технікою, але переважно при допомозі лощіння. Символічне значення орнаментальної сітки на черняхівському посуді полягає в тому, що це своєрідна система хрестоподібних зображень. Правда, Е. О. Симонович пов'язує сітчасту орнаментацію на черняхівському посуді як похідну від зигзагоподібної чи хвилястої лінії⁵. Але нам здається, що хвилястий орнамент в черняхівських матеріалах чітко відділяється від хрестоподібних зображень. В цьому зв'язку цікавим є чергування зигзагоподібної лінії та хреста в орнаменті на уламку посудини з Луки-Врублівецької (рис. 1, 9). Зигзагоподібні, хвилясті лінії — символ води, зображення ж хреста — вогню.

Цікаво, що серед черняхівського посуду є не лише стилізовані хрестоподібні зображення, які становлять відповідну систему орнаменту (рис. 1, 7, 8), а й такі зразки, на яких зображення хреста нанесено навмисно, з підкресленням. Це, наприклад, зразки посуду з Могильного, Коровинців, Кіївщини та Індепенденти (Румунія)⁶ (рис. 1, 1, 2, 3, 5). Своєрідно нанесені хрестоподібні підкреслені зображення на триручній вазі з Черняхова (рис. 1, 6). Знаки на цьому посуді мали чисто магічне значення, що передають язичницькі ідеї про єдність небесного і земного вогню. Хрестоподібні зображення зустрічаються не лише в орнаменті посуду, а й на фібулах та пряжках (рис. 1, 4). Є хрестоподібні знаки і на спеціальних ритуальних предметах черняхівців — глиняних «хлібцях». Ці глиняні «хлібці» вживались, очевидно, в ритуальних цілях як імітація натурального печеної хліба⁷.

Варто відзначити, що традиція нанесення хрестоподібних зображень на керамічні вироби простежується і на матеріалах наступної епохи VI—VIII ст. н. е. Так, на глиняних сковорідках ранньослов'янських пам'яток подекуди відомі хрестоподібні знаки⁸. Отже, ми спостерігаємо стійку традицію нанесення спеціальних магічних хрестоподібних знаків на посуді та інших речах, зафіковану серед археологічного матеріалу. Більше того, цей ритуальний мотив продовжує своє існування і в часи давньої Русі IX—XIII ст.⁹ Він має своєрідне завершення в етнографічних матеріалах російського, українського і білоруського народів XIX — початку XX ст.¹⁰

Коло — як символічний орнаментальний мотив широко побутував в черняхівській культурі. Він представлений у вигляді циркульного орнаменту в різноманітних формах керамічного посуду, а також у виробах з кістки, бронзи тощо. Маючи певне поширення в орнаментиці

⁵ Э. А. Симонович. Орнаментация черняховской керамики, стор. 343.

⁶ B. Mitrea, C. Preda. Necropole în secolul al IV-lea e. p. în Muntenia. Bucureşti, 1966, стор. 289.

⁷ И. С. Винокур. Волынские «хлебцы». — Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1958 год. Черновцы, 1960, стор. 109—111.

⁸ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа. — МИА, № 104. М.—Л., 1961, стор. 239, рис. 103, 8.

⁹ В. П. Даркевич. Символы небесных светил в орнаменте древней Руси. — СА. М., 1960, № 4, стор. 58—59.

¹⁰ Там же.

різноманітного керамічного посуду, цей мотив, як вірно зазначає Е. О. Симонович¹¹, вживається при орнаментації керамічних кубків. Цікаво, що окремі солярні елементи із стилізованих орнаментальних ліній пов'язуються, як правило, із звичайним побутовим посудом, а

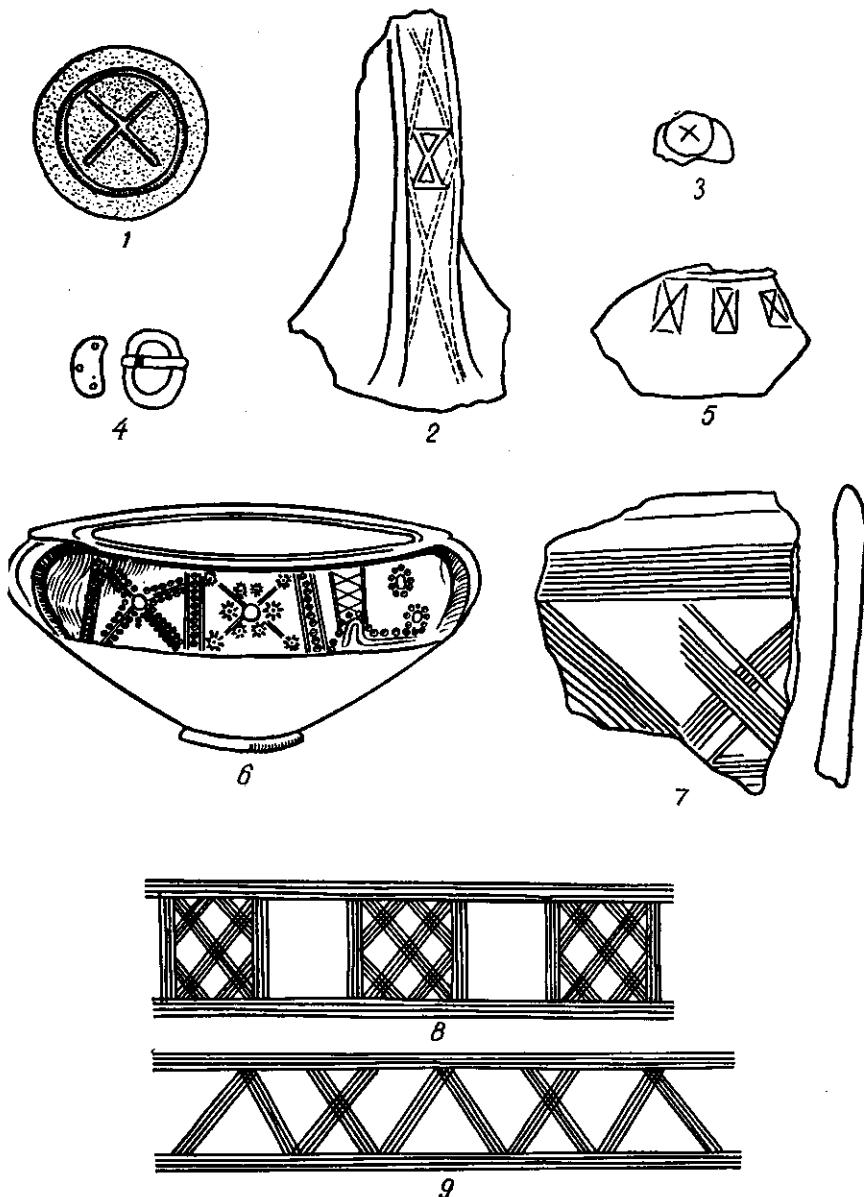

Рис. 1. Хрестоподібні зображення в орнаменті:
1 — Могильно; 2 — Коровинці; 3 — Київщина; 4 — Ружичанка (розкопки автора); 5 — Індепендента, Румунія (за Б. Мітреа, К. Преда); 6 — Черняхів (?); 7, 9 — Лука-Врублівецька;
8 — Вороновиці (за Е. О. Симоновичем).

спеціфічні, у збільшенному вигляді, солярні знаки майже завжди наносились на поверхню кубків. Останні призначалися для відповідного ритуального обряду¹², що підтверджує знаходження їх у похованнях

¹¹ Э. А. Симонович. Орнаментация черняховской керамики, стор. 342.

¹² В. П. Петров. Черняховский могильник.—МИА, № 116. М., 1965, стор. 96—99; В. К. Гончаров, Е. В. Махно. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького. Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 131—137.

комплексах. Подібний обряд простежений нами разом з М. І. Острівським при дослідженні Раковецького могильника¹³. Всі керамічні кубки тут були знайдені поставленими догори дном у триручних вазах, перекритих іншими мисками. Подібне простежувалось і при розкопках інших черняхівських могильників. Сам факт знаходження кубків у триручних вазах знамений.

Адже триручні вази (чаші) — речі безпосереднього ритуального призначення. Б. О. Рыбаков зазначає, що вони не могли використовуватися в господарстві, а служили виключно для проведення магічних ритуалів¹⁴. Отже, поряд із стилізованим орнаментом з цілою серією солярних знаків серед черняхівського посуду є й окремий посуд (головним чином кубки), який мав безпосереднє ритуальне призначення. Саме тому їх поверхню вкривають відповідні системи солярних знаків.

Яскравим прикладом таких керамічних виробів може бути кубок із поховання № 4 (рис. 2, 1, 2) Раковецького могильника. Цей кубок з округлим тулубом і ледве виділеним денцем має чудову чорну лощену поверхню. Символічний орнамент кубка складається з двох паралельних смуг, в яких є по чотири відмінних зображення солярних знаків. Між ними розміщені з різною кількістю в кожному ряду дугасті та спіральні лінії. Самі солярні символи зображені так, інакше вони знаходяться в коронах, сплетених з колосся злакових. Ця своєрідна манера зображення наче підкреслює рух сонця по небу і зв'язок його з сільськогосподарськими злаковими культурами.

Солярні знаки широко представлені не лише в орнаментії черняхівського посуду (рис. 3, 9, 10, 12—14), а й у виробах з кістки та металу. Кістяні гребені з багатьох черняхівських могильників нерідко вкриті цілою серією солярних символів; хоча на більшості кістяних гребенів солярна орнаментація подана в уніфікованому, стилізованому вигляді, все ж на деяких можна вбачати цілком виражений конкретний магічний зміст. Йдеться про зображення на декотрих гребенях 12-ти солярних знаків, відповідних кількості місяців в році. До них слід

Рис. 2. Орнаменти на кубках з Раковецького могильника:

1, 2 — кубок з поховання № 4 (розкопки автора і М. І. Острівського); 3, 4 — кубок з поховання № 15 (розкопки автора).

¹³ И. С. Винокур, М. И. Островский. Раскопки Раковецкого могильника в 1962 г.—КСИА, вып. 102. М., 1964, стор. 64—70.

¹⁴ Б. А. Рыбаков. Календарь IV в. из земли полян, стор. 67.

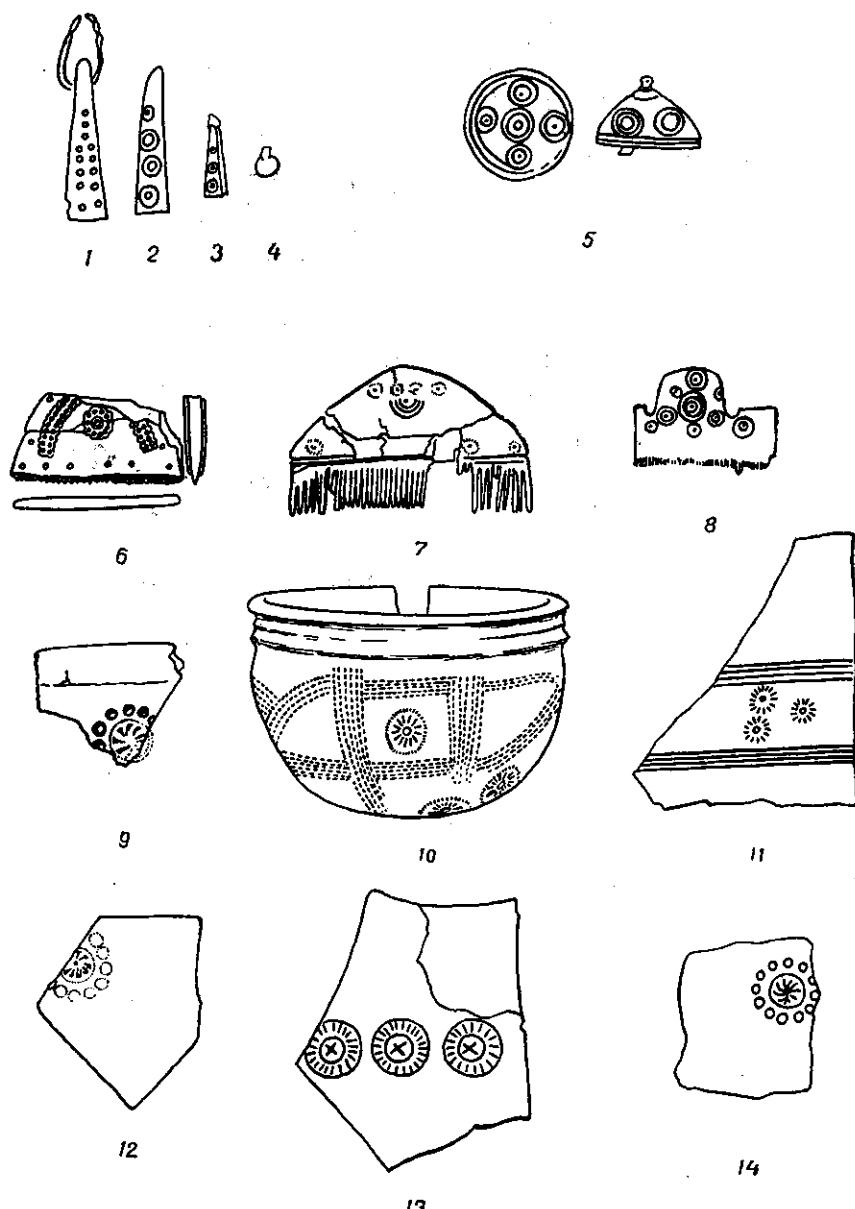

Рис. 3. Зображення кола в орнаменті:

1 — Новоолександровка (за А. Т. Брайчевською); 2, 5 — Ружичанка (розкопки автора);
3, 4, 10, 11 — Черняхів; 6 — Маслово (за В. П. Петровим); 7 — Горка-Полонка (за
М. Ю. Брайчевським); 8 — Ізворул; 9, 12, 14 — Олтені, Румунія (за Б. Мітреа, К. Преда);
13 — Незвисько (за Г. І. Смирновою).

віднести зразки черняхівських кістяних гребенів, у орнаментці яких подано центральні (збільшенні, виділені) солярні знаки, що знаходяться в оточенні менших за масштабами, але подібних небесних символів (рис. 3, 6—8).

Відповідну солярну символіку простежуємо і на піраміdalних кістяних підвісках які, очевидно, мали чисто магічні функції¹⁵. Цікаво, що кількість солярних знаків на деяких з вказаних підвісок дорівнює 12-и. Отже, тут простежується те ж саме зображення 12-и місяців.

¹⁵ Э. А. Симонович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху, стор. 58—59.

Але є й відхилення у кількості солярних знаків на вказаних кістяних піраміdalних підвісках (рис. 3, 1—3). Піраміdalні підвіски з солярними символами, як правило, з отворами у верхній частині, в які вставлені залізні або бронзові кільця для носіння. Крім того, знаходження цих предметів у черняхівських похованнях разом з раковинами дозволяє припустити іхне спеціальне ритуальне призначення. Можливо, піраміdalні підвіски з солярними знаками людина носила при собі і надавала їм значення сонячного божества, покровителя землероба.

Солярне смислове походження мають і окремі черняхівські ювелірні прикраси. Це, насамперед, срібна підвіска з Черняхівського могильника¹⁶, колоколоподібна підвіска з солярними знаками з Ружичанського некрополя (рис. 3, 4, 5) і т. п. Слід відзначити, що колоколоподібні підвіски, знайдені в деяких черняхівських похованнях, можуть мати відношення і до ритуальної традиції — «відганяти від померлого злих духів».

До цієї ж категорії символічних прикрас належать і скроневі бронзові підвіски, на які нанизано по дві чи по три круглих намистини, очевидно, зв'язаних з солярними знаками¹⁷.

Таким чином, головні перелічені типи солярної символіки вказують, що цей мотив був надзвичайно поширенний у черняхівських племен першої половини I тисячоліття н. е. Підтвердженням цього може бути солярний символ на конічній стелі жертвовника з антропоморфним ідолом в Ставчанах, що вказує на обожнення центрального, серед інших, сонячного божества¹⁸.

Солярна символіка у орнаментиці має продовження серед матеріалів давньої Русі¹⁹, а також знаходить чимало паралелей в етнографії²⁰.

Рослинні символи — взаємозв'язані з солярними знаками. В орнаментиці черняхівської культури рослинні зображення, як і соляні, виступають або в уніфікованому, стилізованому вигляді (зокрема, на посуді масового ужитку), або з навмисним підкресленням у ритуальних цілях. В останньому і простежується прямий зв'язок між солярними та рослинними символами.

Щоб переконатися в цьому, досить звернутися до деяких зразків посуду, де навмисне підкреслено зв'язок солярних і рослинних знаків. На уламку посуду з Ракобут видно (рис. 4, 2) чергування солярного знака з рослинним. Така ж символіка відбита на уламку черняхівського посуду з с. Овчарні радгоспу Придніпровського (рис. 4, 1). Нарешті, можна вказати на чергування солярних і рослинних символів на уламках черняхівського посуду з Браги²¹. В даному випадку йдеться про комплекс солярних символів із зображенням насіння — зародків майбутніх рослин (рис. 4, 5). Ця ідея особливо характерна для осілого землеробського населення, коли зв'язок сонячного тепла із визріванням насіння виступає надзвичайно рельєфно.

Слід відзначити, що рослинні сюжети вкривають як поверхню окремих ритуальних керамічних кубків (рис. 4, 4), так і інший посуд (рис. 4, 3). Про зв'язок солярних знаків з родючістю ґрунту свідчить малюнок на уламку черняхівської посудини з Черепина на Середньому Дніпрі. На ньому зображено коня, який, очевидно, йде в упряжі і

¹⁵ В. П. Петров. Черняховский могильник, стор. 112, рис. 14, 9.

¹⁷ Г. Б. Федоров. Малаештский могильник.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 288, рис. 14, 1, 2, 3, 4.

¹⁸ И. С. Винокур, Г. Н. Хотюн. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье.—СА. М., 1964, № 4, стор. 210—214.

¹⁹ В. П. Даркевич. Символы небесных светил в орнаменте древней Руси, стор. 60—63.

²⁰ Там же, стор. 64—66.

²¹ Збір Б. М. Кушніра.

тягне плуг²². У верхній частині цього фрагмента, над зображенням коня, є хвилясті лінії — символи води, а в нижній — солярний знак (рис. 5, 1). В цьому фрагменті втілена ідея про родючість ґрунту.

Цікавий сюжет відбито на глекові з черняхівського поховання в Гнатках Хмельницької області²³ (рис. 4, 6, 7). По тулубу посудини

Рис. 4. Рослинні символи в орнаменті:
1 — вівчарня радгоспу Придніпровського; 2 — Ракобуты (за В. Д. Бараном); 3 — Лука-Врублівецька (за Е. О. Симоновичем); 4 — Черняхів (за В. П. Петровим); 5 — Бранча (збір Б. М. Кушніра); 6, 7 — Гнатки (збір М. І. Ягодзинського).

нанесено магічний візерунок із двох смуг. У верхній смузі спеціальним штампом нанесено сім рослинних символів (очевидно, колосків злакових) і між ними шість солярних знаків. В нижній ще шість солярних знаків, які, до речі, подані точно під верхніми солярними символами. Крім того, у чергуванні з солярними знаками зображено сім інших

²² М. Ю. Брайчевський. Зображення коня з с. Черепин в Середньому Поросся. — Археологія, т. XII. К., 1961, стор. 183—184.

²³ Збір М. І. Ягодзинського під час дослідження зруйнованого черняхівського поховання.

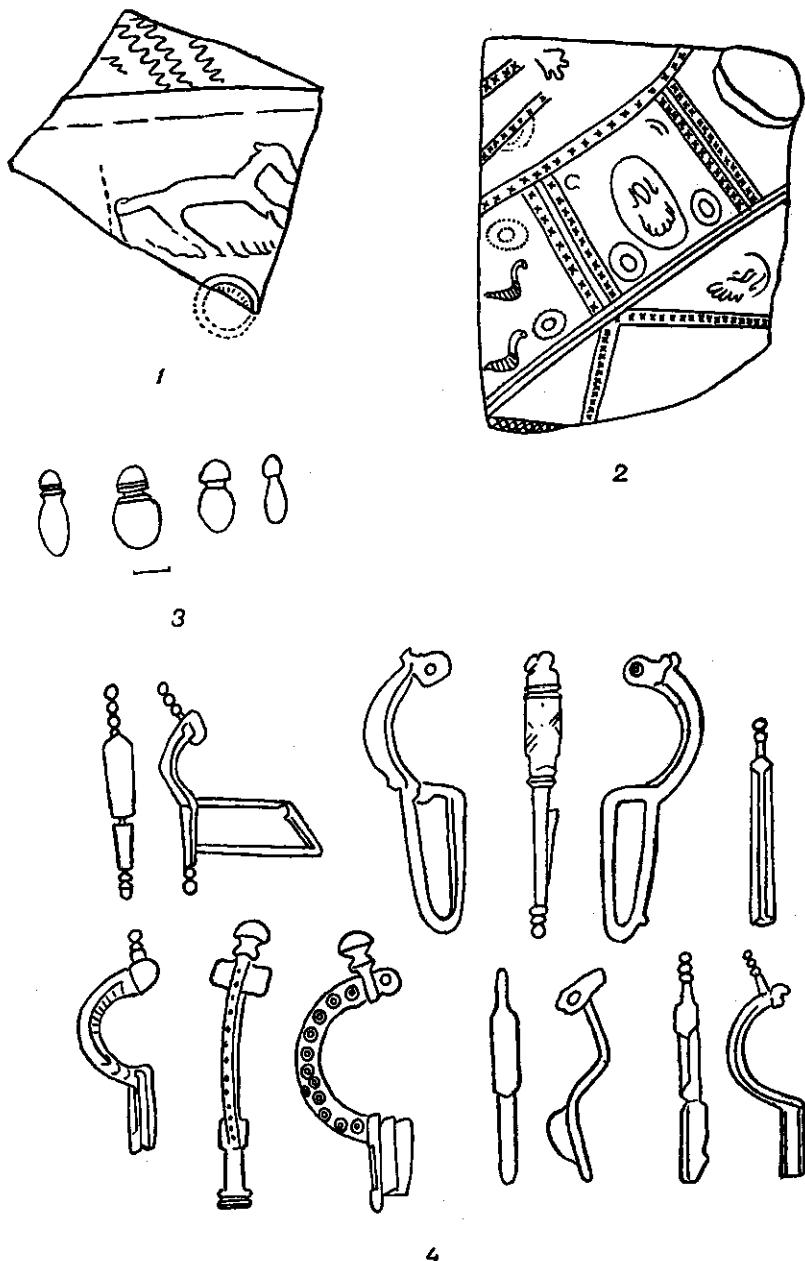

Рис. 5. Орнаменти:
1 — Черепин (за М. Ю. Брайчевським); 2 — Фалешти, Молдавія (за Г. Б. Федоровим); 3 — Рипнів II (за В. Д. Бараном); 4 — Ружичанка (розкопки автора).

знаків — кружечків з сіткою. Тут знову відбито ідею про взаємозв'язок сонця й рослинності.

Місячні і зоряні знаки. Поряд із солярними знаками в орнаментіці черняхівської культури представлені символи інших небесних світил. Зокрема, простежуються орнаментальні мотиви, зв'язані з зображенням місяця, зірок і т. п. Тут знову виступають стилізовані малюнки у масовому матеріалі і підкреслено магічні — на окремих специфічно ритуальних речах. На уламках черняхівського посуду зустрічаються орнаментальні мотиви у вигляді зображень зоряних знаків (рис. 3, 11, 2, 3, 4) та місячних символів (рис. 6, 1, 4, 5, 6).

Є її спеціальні ритуальні речі. До них, зокрема, належить кубок з символічним магічним орнаментом із поховання № 15 Раковецького могильника. Кубок знаходився в триуручій сакральній вазі (чаші) і був перекритий мискою²⁴. Зовнішня поверхня кубка (рис. 2, 3, 4) на відміну від «солярного», тъмяно-чорна. Орнамент складається з двох ярусів. У верхньому — чотирнадцять зоряних знаків, останній з додатковою короною. Це, очевидно, знак розмежування, місце, звідки треба починати читати магічний зміст малюнка. В нижньому — зображеність схожих знаків. Крім того, в орнаменті є хвиляста лінія, а про-

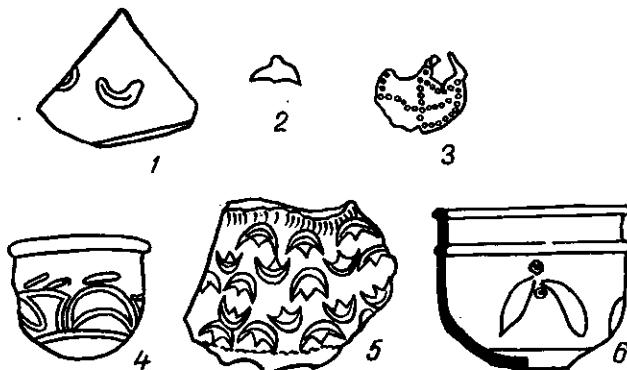

Рис. 6. Місячні знаки в орнаменті:

1 — Вікниця Великі (за М. Ю. Смішко); 2 — Черняхів (за В. П. Петровим); 3 — Рипнів (за В. Д. Бараном); 4 — Шпантов; 5 — Незвісько (за Г. І. Смирновою); 6 — Алте Некрополь, Румунія (за Б. Мітреа, К. Преда).

стір, утворений цією лінією, вкритий насічкою прямокутної форми. Додатковими в символічному орнаменті цього кубка є відбитки, нанесені трикутним штампом. В одному ярусі їх — 24, а в другому — 38 (по 19 зверху і знизу).

Якщо «солярний» кубок, як ми вважаємо, зображує бліскуче, осяяне сонцем денне небо, то кубок з поховання № 15 Раковецького могильника втілював, очевидно, ідею нічного неба. Саме тому його поверхня тъмяна. окремі елементи орнаменту читаються таким чином. 13 зірчастих знаків у верхньому ярусі малюнка могли відповісти місячному року, який, на відміну від сонячного, складається з 13 місяців²⁵. А 24 трикутних відбитки могли відповісти півмісяцям сонячного року. Ідея відповідності 13-и місячних місяців — 12-и сонячним і знайшла, мабуть, своє втілення в магічному малюнку «нічного» кубка з Раковця.

Місячні символи зображені не тільки в керамічних орнаментальних мотивах (рис. 6, 1, 4—6). Вони присутні і на ювелірних виробах черняхівських племен. Це, наприклад, срібна підвіска-лунниця з Черняхівського могильника (рис. 6, 2) і виготовлена дещо в іншому стилі бронзова підвіска-лунниця з поселення в Рипневі (рис. 6, 3). Місячна символіка має дальнє продовження в матеріалах VI—VII ст. н. е., а також у старожитностях давньої Русі IX—XIII ст.²⁶

Деякі інші язичницькі символи. До них можна віднести зооморфні та антропоморфні зображення. До перших належить серія бронзових фібул з дуже стилізованим зображенням птахів. Такі фібули

²⁴ Зазначимо, що в похованні № 15 кістки лежали без всякого анатомічного порядку.

²⁵ А. Афанасьев. Поэтические воззрения славян на природу, т. I. М., 1866, стор. 72.

²⁶ В. П. Петров. Стецовка, поселение третьей четверти 1 тысячелетия н. э.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 227, рис. 10, 4; В. П. Даркевич. Вказ. праця, стор 60—61.

нерідко зустрічаються на черняхівських пам'ятках Подністров'я (рис. 5, 4). Можливо, що таке зображення птахів мало не лише орнаментальне, а й магічне значення. Подібні зображення репрезентовані не тільки в старожитностях Дністро-Дніпровського межиріччя. Вони відомі на рубежі і в перші століття н. е. в Центральній Європі²⁷, а також у Причорномор'ї²⁸. Фібули-птахи — це, очевидно, продовження давньої язичницької ідеї про тотемних тварин, птахів тощо.

Певне місце серед язичницьких символів займали антропоморфні зображення. З'явившись на Південному Сході Європи разом з іншими елементами землеробського побуту ще в епоху енеоліту²⁹, антропоморфні зображення продовжували побутувати тут і в наступні історичні періоди. Дослідженнями останніх років встановлено, що кам'яні антропоморфні язичницькі ідоли Середнього Подністров'я (прототипи відомого Збрузького Святона) були зв'язані з черняхівськими поселеннями³⁰.

Антропоморфізм у обожненні різноманітних сил природи, не міг не відбитися на орнаментальних мотивах, втілених в різноманітному матеріалі. Це, зокрема, стосується і деяких ювелірних прикрас — намистин з сердоліку, янтаря тощо. В черняхівській культурі намистини представлені з різного матеріалу і самих різноманітних форм. Зокрема, зупинимося на так званих «грибовидних». Вони здебільшого виготовлялись з янтаря, сердоліку і т. п. Детальне ознайомлення з цими виробами дозволило дійти висновку, що вказані прикраси не «грибовидні», а антропоморфні³¹. Розглядаючи декілька зразків таких намистин (рис. 5, 3) з Ружичанського могильника³² можна дійсно побачити схематизовані людські постаті. Тут чітко розчленовано голову і тулуб. Скляна намистина з черняхівського могильника в Рижовці³³ приблизно такої ж форми. Антропоморфізм у язичницькій релігії черняхівських племен, чітко представлений кам'яними ідолами, знайшов, очевидно, відповідне втілення у формах деяких прикрас. Зменшена, мініатюрна форма антропоморфного божества у вигляді намистини могла, зокрема, служити своєрідним амулетом-оберегом.

Антропоморфні зображення, простежені на деяких матеріалах черняхівської культури, згодом поширяються в старожитностях VI—VII ст. — в прикрасах, так званих комплексів пальчастих та антропоморфних фібул³⁴.

Розглянувши основні символічні елементи орнаменту в черняхівській культурі, коротко зупинимося на їх походженні.

Язичницька символіка своєю семантикою сягає далеко вглиб віков і має давні місцеві традиції. В цьому не важко переконатися коли зіставити язичницьку символіку в орнаментах черняхівської і трипільської культур. Порушуючи це питання, ми далекі від думки про якісь прямі генетичні зв'язки язичницької символіки черняхівських племен з відповідними уявленнями трипільців. Таке зіставлення вказаних культур, хоч і віддалених в часі на 2,5—3 тис. років, цілком правомірне, якщо брати до уваги надзвичайно близькі моменти господарської діяльності трипільців і черняхівців. І ті, і інші були землероба-

²⁷ J. Filip. Keltové ve střední Evropě. Praha, 1956.

²⁸ Д. Б. Шелов. Некрополь Тананса. — МИА, № 98. М., табл. 47, 4.

²⁹ С. Н. Бибиков. Раннетрипольське поселеніе Лука-Брублевецька на Днестре. — МИА, № 38. М.—Л., 1953, стор. 193—275.

³⁰ В. И. Довженок. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье. — КСИИМК, вып. XLVIII. М., 1952; М. Ю. Брайчевский. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре. — КСИИМК, вып. 52, 1953; И. С. Винокур, Г. Н. Хотюн. Вказ. праця.

³¹ Висловлюю подяку М. Ю. Брайчевському за звернення уваги на цю обставину.

³² Розкопки автора 1964—1965 рр. Матеріал не опублікований.

³³ Г. Е. Храбан. Черняховские памятники в Уманском районе Черкасской обл. — МИА, № 116. М., 1964, стор. 261, рис. 2, 5.

³⁴ Б. А. Рыбаков. Древние руссы. — СА, XVII. М., 1953.

ми. І хоч в землеробському господарстві того часу відбулося ряд значних змін, пов'язаних з іх конкретно-історичним розвитком, землеробські традиції і язичницькі вірування, відповідно втілені в орнамен-

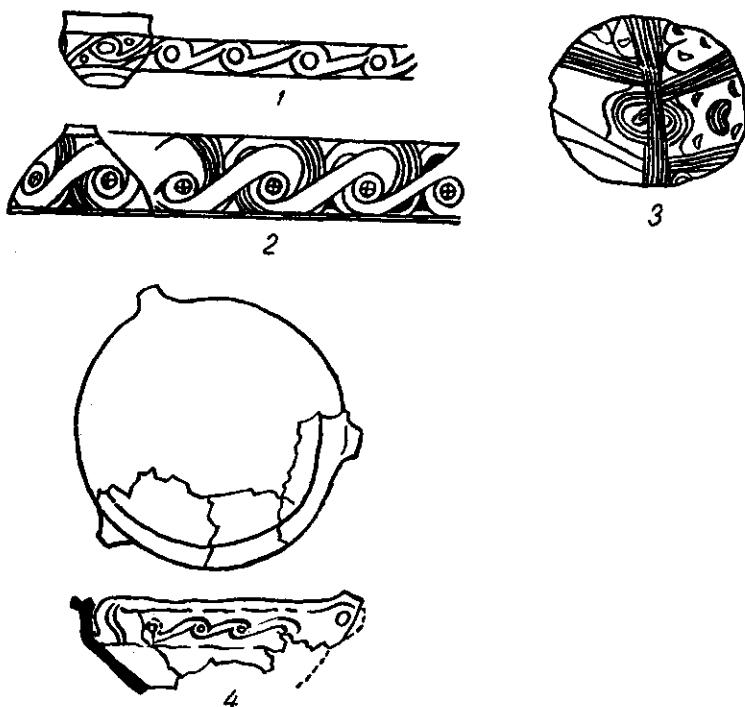

Рис. 7. Орнаменти в пам'ятках трипільської та черняхівської культур:

1 — Ленківці; 2 — Петрени; 3 — Кошиловці (за Б. О. Рибаковим); 4 — Олтені, Румунія (за Б. Мітреа, К. Преда)

тальних мотивах, збереглися і в часи черняхівської культури. Більшого, окрім напрямки язичницької символіки в орнаментах черняхівців перегукуються з відповідними сюжетами даліших попередників — трипільців.

Це особливо помітно при розгляді спадкоємності символіки небесних світил. І трипільці, і черняхівці обожнювали сонце. Язичницькі ідеї про сонце і знайшли своєрідний відбиток в орнаментах. Незважаючи на те, що методика і техніка орнаменту у трипільців дуже своєрідна (це проявляється, зокрема, у колоритному розписі фарбами), зміст космогонічних сюжетів в орнаментальних мотивах трипільської культури в багатьох деталях збігається з таким же змістовим значенням відповідного орнаменту у черняхівців. Так, наприклад, ідея про біг сонця, яка відбуває безпосередній біг часу, знайшла відображення і в трипільському, і в черняхівському орнаментах (рис. 7, 1, 2, 4).

Приблизно те ж саме простежуємо і при зіставленні окремих деталей місячного орнаменту (рис. 7, 3; 6, 1—6). Чимало спільног є в зображеннях води, яка подається у вигляді хвилястих ліній, вічно живого вогню у вигляді хреста тощо. Нарешті, в антропоморфних сюжетах черняхівських племен простежуються глибокі корені, які зв'язують носіїв черняхівської культури з далікими антропоморфними зображеннями енеолітичних попередників.

Виникає питання — чи відображені приведені вище язичницькі символи в орнаментальних мотивах племен епохи бронзи, скіфського часу і рубежу н. е.? Не зупиняючись зараз на цьому питанні докладно,

можна все ж сказати, що окрім з наведених язичницьких символів є й у цих племен. Йдеться, насамперед, про деякі космогонічні уявлення, ідеї антропоморфізму тощо. Дальше вивчення язичницької символіки в орнаментальних мотивах черняхівської культури першої половини I тисячоліття н. е. сприяє залученню більш широкого порівняльного матеріалу. У III—IV ст. н. е., незважаючи на нівелюючий вплив Причорномор'я і римських провінцій на техніку виготовлення гончарного посуду і прикрас, в старожитностях черняхівських племен зберігаються давні язичницькі традиції. Епоха початку «великого переселення народів» збігається, з одного боку,— з дальшим розвитком різних язичницьких вірувань у племен на Південному Сході Європи, а з другого — з першими кроками поширення тут елементів християнства. Просочуючись з південного заходу, християнська ідеологія на наших землях перебувала тоді ще в ембріональному стані. Язичництво в різних його проявах, в тому числі і в орнаментальних мотивах, продовжувало міцно триматися.

Орнаментальні мотиви черняхівських племен дають, таким чином, цінний матеріал для вивчення язичницьких вірувань давнього населення Південно-Східної Європи.

И. С. ВИНОКУР

НЕКОТОРЫЕ ЯЗЫЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ В ОРНАМЕНТИКЕ ПАМЯТНИКОВ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Статья посвящена орнаментике памятников черняховской культуры в плане изучения языческой символики. В статье рассматриваются языческие знаки — крест, круг, растительные, лунные, звездные символы, а также зооморфные и антропоморфные изображения. Эти знаки связываются с идеологическими представлениями оседлого земледельческого населения Днестро-Днепровского междуречья первой половины I тысячелетия н. э.

В. В. АУЛІХ

ДО ІСТОРІЇ РЕМЕСЛА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У VI—VIII ст.

В історії ремесла східних слов'ян слабо вивченим залишається період другої половини I тисячоліття н. е., що безпосередньо передує виникненню Київської держави, коли складалися елементи виробничих відносин, характерних для феодального ладу.

До недавнього часу археологія мала в своєму розпорядженні дуже скромний, фрагментарний фактичний матеріал, датований в межах VI—VIII ст., що привело деяких дослідників до неправильних висновків. Так, наприклад, на основі вивчення кераміки цього часу у науковій літературі була висловлена думка про занепад усіх ділянок матеріальної культури східних слов'ян, про її примітивний характер у V—VII ст.¹

Польові дослідження на території Західного Побужжя, проведені за останні роки, дещо заповнили цю прогалину, змусили переглянути деякі положення, висловлені раніше.

Під час досліджень городища в с. Зимне Волинської області знайдено значну кількість прикрас і пряжок, виготовлених з низькопробного срібла або із сплавів на мідній основі (надалі будемо їх умовно називати «бронзовими»). Детальне вивчення цієї групи знахідок показало, що багато з них мають точні аналогії серед знахідок цілого ряду пам'яток V—VII ст. на території Східної, Середньої і Південної Європи². Д. Чаллань називає такі предмети знахідками відомого візантійського стилю і висловлює думку, що вони потрапили прямо або посередньо з Візантійської імперії³. Б. О. Рибаков вважає їх продуктом єдності європейської дружинної культури V—VII ст., що виникла в південноруських степах під впливом різноплемінних майстрів Босфора⁴, а також висловлює припущення, що деякі вироби ювелірного ремесла цього часу могли виготовлятися на місцях.

Ще недавно в статті про колекцію зимнівських пряжок і прикрас автор цих рядків через відсутність відповідних матеріалів не зміг зайняти визначену позиції в цьому питанні. Він припускає, що частина художніх металевих виробів місцевого виробництва. Щодо браслетів з розширеними кінцями, то навіть простежувалися окремі етапи їх виготовлення⁵. В нашому розпорядженні були в цей час (крім заготовок, що стосуються двох послідовних стадій виробництва браслетів)

¹ W. Hensel. Słowińska wczesnośredniowieczna. Poznań, 1959, стор. 99; W. Hołubowicz. Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi. Toruń, 1950, стор. 106.

² В. В. Ауліх. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне Волинської області.—МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 104.

³ Д. Чаллань. Памятники византійського металлообробатуючого мистецтва. I.—Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, т. II, 1954, зошит 3—4, стор. 311.

⁴ Б. А. Рибаков. Древние Русы.—СА, XVII. М., 1953, стор. 63—89.

⁵ В. В. Ауліх. Металеві пряжки і прикраси..., стор. 104—105, рис. 2.

лише два глиняні тигельки-ллячки, декілька злитків бронзи та половина двостулкової формочки для відливання круглих намистинок.

Значно цінніші в цьому відношенні матеріали здобуто на Зимнівському городищі під час розкопок 1961 року. У східній частині городища на невеликій площі виявлено цілу серію фрагментарних формочок для відливання різних прикрас. Усі вони виготовлені із мергелистої крейди. Нижче подано їх опис:

1. Формочка (збереглася лише частина) для відливання трьох однакових пластинок, шириною 0,7 см і довжиною 7,0—7,2 см. Поверхня пластинок вкрита косим карбуванням, що нагадує насічку на пилка. Негативи двох пластинок збережені повністю, третьої — лише частково. Розміри формочки: довжина — 9,2 см, ширина — 4,8 см, товщина — 3,3 см (рис. 1, 1 а).
2. Дещо пошкоджена плоска гладка плитка з добре збереженими лійками-литками, виявлена поряд з попередньою формочкою, яка є, імовірно, її другою стулкою. Її розміри: 7,8×5,4×3,2 см (рис. 1, 1 б).
3. Частина старанно виготовленої формочки з негативами для відливання підвіски-лунниці з вушком (розміри 1,9×1,5 см) та прямокутної бляшки з поздовжніми жолобками. Формочка має сліди перебування у сильному вогні, внаслідок чого розтріскалася. Її розміри: товщина — 1,75 см, максимальна ширина — 4,7 см, довжина збереженої частини — 5,4 см. На зворотному боці знаходиться невелике кругле заглиблення та сліди мітки у вигляді невеликих заглиблених ямок, розміщених півколом (рис. 1, 5).

4. Разом з описаною вище формочкою знайдено уламок другої, дуже подібної до неї. На збереженій частині знаходиться негатив такої ж прямокутної пластинки з поздовжнім карбуванням, як на попередній, а також негативи ажурних прикрас, які, внаслідок фрагментарності формочки, важко тепер реконструювати. На звороті формочка має мітку із чотирьох заглиблень. Розміри збереженої частини: товщина — 1,35 см, максимальна ширина — 4,6 см (рис. 1, 6).

5. Уламок формочки, негатив якої складається із трьох овальних заглиблень, від яких відходять лійчасті рівчки-литки. Розміри збереженої частини — 3,0×3,9 см (рис. 1, 2).

6. Частина гладкої плитки двостулкової ливарної формочки. На збереженому фрагменті знаходиться три заглиблення-литки та наскрізний конічний отвір. Розміри знахідки: 5,3×5,3×1,7 см (рис. 1, 7).

Крім того, знайдено декілька дрібних уламків формочок; на двох з них є сліди негативів (рис. 1, 3, 4), але на їх основі неможливо встановити вигляд цілого негативу.

Найближчі аналогії для формочок Зимнівського городища знаходимо серед інвентаря синхронних поселень на острові Митківському⁶

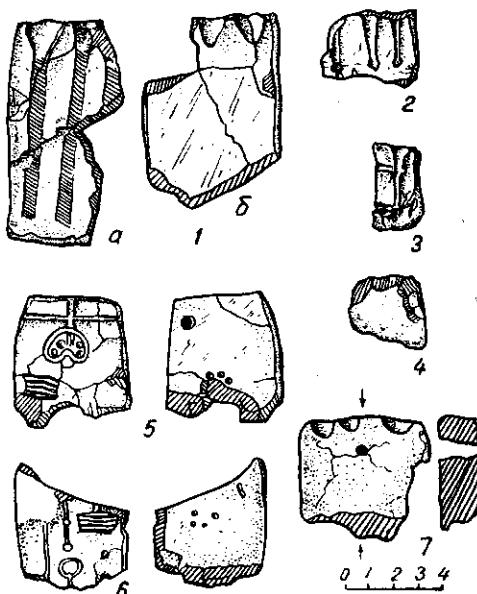

Рис. 1. Ливарні формочки з городища в с. Зимнє.

⁶ П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения в средней части Южного Поднестровья.— СА. М., 1961, № 3, стор. 193, рис. 6, 3—4.

та біля с. Семенки⁷ на Південному Бузі. Формочки з острова Митківського виготовлені з подібного матеріалу і мають сліди перебування у сильному вогні. Негативи цих формочок зображені предмети невідомі серед знахідок із Зимного. Щодо формочки із Семенок, то вона аналогічна зимнівській і відрізняється лише тим, що в ній відливали зразу дві намистини, а в зимнівській — лише одну.

Наявність серед матеріалів Зимнівського городища ливарних формочок для виготовлення прикрас свідчить про те, що серед його мешканців були ремісники-ювеліри, які володіли технікою лиття кольорових металів і срібла. Серед знайдених пряжок і прикрас відсутні вироби, для виготовлення яких були потрібні більш складні прийоми, ніж для вироблення предметів, негативи яких зображені на знайдених уламках формочок. Плоске і об'ємне лиття, холодна ковка і чеканка — ось прийоми, якими володіли зимнівські майстри. Такі прийоми давали можливість виготовляти не тільки бляшки поясних наборів і підвіски, але й різноманітні типи пряжок шарнірої та безшарнірої конструкції. Отже, тепер є надійні підстави говорити про місцеве виробництво більшості художніх виробів із срібла та кольорових металів. Одночасно не заперечуємо думки про те, що окремі предмети потрапили на городище шляхом обміну, або як воєнні трофеї.

Наявність і використовування кам'яних ливарних формочок вказує на масовість виробництва. Як відомо, ливарництво — це технологічний прийом, покликаний прискорити і полегшити працю ремісника, розрахований на підвищення продуктивності праці. Кам'яна формочка давала змогу повторювати виробничий цикл багато разів, без відновлення негативу, як це має місце при застосуванні формочок з менш тривкого матеріалу. З другого боку, виготовлення кам'яної формочки, при тодішньому рівні розвитку техніки, було далеко не простою справою; воно вимагало тонкого, різноманітного і високоякісного інструменту та високої майстерності ремісника. Д. І. Бліфельд, публікуючи кам'яну формочку з кургану № II Табаївського могильника, твердив, що для її виготовлення потрібно було навіть десять різних інструментів⁸. Мабуть не менше знарядь було потрібно для виготовлення зимнівських формочок. Виготовлення такої формочки було досягнуто складною справою і могло бути виправдано лише при інтенсивному використанні, при масовій продукції предметів, зображеніх на негативах форми. Слід зазначити, що одна із формочок (рис. 1, 1) призначалась для одночасного виготовлення трьох однакових пластинок, а друга — використовувалася для одержання зразу трьох однакових предметів (рис. 1, 2). Отже, треба гадати, що майстер прагнув до одночасного виготовлення кількох однакових прикрас. Масове виготовлення однакових предметів вказує на товарний характер виробництва, розрахованого не тільки на індивідуального замовника, але також і на ринок.

Дбайливість виконання окремих кам'яних ливарних формочок свідчить про високу майстерність каменерізів, про ще іншу галузь ремесла — каменерізну справу. Для характеристики цієї галузі ремесла східних слов'ян деякі нові дані дає ще одна група знахідок Зимнівського городища.

У культурному шарі городища знайдено чимало пряслиць. Значна їх частина виготовлена із мергелистої крейди, що і ливарні формочки. Переважна кількість крейдяних пряслиць має характерну біконічну форму (рис. 2, 1, 4, 5). Значно рідше зустрічаються зразки ребристої або бочкоподібної форми (рис. 2, 2, 3). Такі пряслиця можна було

⁷ П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 335, рис. 14, 7.

⁸ Д. И. Бліфельд. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX—X ст.— Археологія, т. IX. К., 1954, стор. 32—33.

виготовити способом двостороннього висвердлення. Декілька пряслиць виділяється своєю складнішою формою (рис. 2, 6—10). Вони мають поверхню, прикрашену глибокими горизонтальними борозеньками, а одне з них має досить складне профілювання бочкá (рис. 2, 9). Для виготовлення пряслиць таких форм спосіб двостороннього висвердлення був недостатній, треба було вже користуватися токарним верстатом.

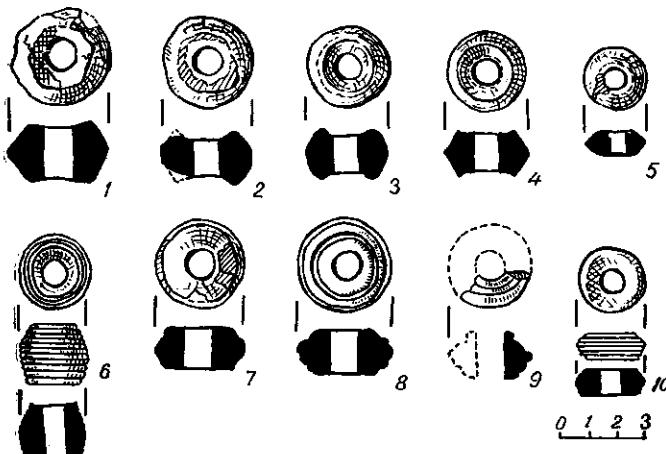

Рис. 2. Крейдяні пряслиця з городища в с. Зимнє.

Техніка виготовлення кам'яних пряслиць досить детально вивчена і описана Б. О. Рибаковим на основі матеріалів знаменитих овручських майстерень, де виготовляли пряслиця як двостороннім висвердленням, так і виточуванням на токарному верстаті⁹. На основі знахідок з території Подніпров'я і Смоленщини, Б. О. Рибаков прийшов до висновку, що у східних слов'ян масова продукція пряслиць із сірого, а потім з рожевого шиферу тільки з'являється в Х ст. і що раніше використовувалися лише глиняні пряслиця.

Результати досліджень слов'янського селища біля Ріпнева Кам'янсько-Бузького району Львівської області, проведені автором, дозволили внести уточнення в це питання¹⁰. У заповненні жителі цього селища знайдено колекцію пряслиць, виготовлених із мергелистої крейди, в тому числі одне, зроблене безсумнівно на токарному верстаті. Це пряслице було знайдене в споруді, що датується VII—VIII ст. Вивчення матеріалів із синхронних пам'яток дещо ширшої території дозволило встановити, що пряслиця, виготовлені із мергелистої крейди, відомі також на Пліснеському городищі¹¹, городищі в с. Онишківці Тернопільської області¹² та з кургану в с. Гусинне Груб'єшівського повіту Люблінського воєводства (Польща)¹³. На цій основі зроблено припущення, що на території Західної Волині та Західного Поділля вже у VII ст. існувало виробництво кам'яних пряслиць¹⁴.

⁹ Б. А. Рибаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 192—194.

¹⁰ В. В. Аулик. Славянское поселение у с. Рипнев (Рипнев I), Львовской области. МИА, № 108. М., 1963, стор. 105.

¹¹ Матеріали розкопок М. П. Кучери. Фонди ІА АН УРСР.

¹² Матеріали розвідок М. І. Острівського. Фонди Крем'янецького історико-краєзнавчого музею.

¹³ K. Żurowski i G. Mikołajczyk. Sprawozdanie z badań kurganowe wsi Hussynie w powiecie Hrubieszowskim.—Sprawozdania Archeologiczne, t. I, Wrocław, 1955, стор. 266.

¹⁴ В. В. Аулик. До питання про господарство, соціальні відносини і племінну належність давньоруського населення Західної Волині.—МДАПВ, вип. 2. К., 1959, стор. 151.

Матеріали Зимнівського городища вказують, що крейдяні пряслиця з'являються дещо раніше. Верхній горизонт цієї пам'ятки надійно датований VI—VII ст.¹⁵ Зимнівські пряслиця є одночасно найранішим датованим свідоцтвом існування токарського верстата у східних слов'ян. Отже, в світлі нових даних, виробництво пряслиць із мергелистої крейди на території Західної Волині та Поділля виникло не пізніше VI ст. Слід зазначити, що VI ст. не можна вважати найранішою датою побутування на згаданій території крейдяніх пряслиць. В останній час В. Д. Баран повідомив про знахідки таких пряслиць в комплексах пам'яток культури полів поховань черняхівського типу в с. Ракобути і Ріпнів (Ріпнів II), у верхів'ях Західного Бугу¹⁶.

Відкритим залишається поки що питання, чи були пряслиця із мергелистої крейди виробами місцевих майстрів камнерізів, чи існував якийсь центр їх виробництва, подібний до пізніших овруцьких мастерень? Щодо другого припущення у жодному випадку ще не вдавалося підтвердити їх місцевого виробництва. Дослідження матеріалу, із якого виготовлені пряслиця і формочки, показало, що всі вони зроблені з крейди і крейдяного мергелю, які подібні до порід крейдяного віку, що на Волині виходять на денну поверхню у багатьох відслоненнях, особливо по долинах річок¹⁷. Отже, характер сировини не дозволяє робити припущення відносно місця, де виготовлялися предмети, яким присвячена ця стаття.

Таким чином, нами розглянуто матеріали, що прямо або безпосередньо свідчать лише про два види ремесла — ювелірне і камене-різне, і прийшли до висновку про порівняно високий рівень їх розвитку. Ці спостереження тим цінніше, що синхронні пам'ятки східнослов'янської території майже не мали до цього часу матеріалів для вивчення цих галузей господарства. Матеріали Зимнівського городища на їх фоні вигідно виділяються в цьому відношенні і свідчать про високий рівень розвитку продуктивних сил, в тому числі про розвиток спеціалізованого ремесла.

В. В. АУЛИХ

К ИСТОРИИ РЕМЕСЛА ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН В VI—VIII ВВ.

Р е з у м е

В истории ремесла славян наиболее слабо изучен период второй половины I тысячелетия н. э. На основании отрывочных материалов в научной литературе была выдвинута даже гипотеза о временном упадке всех отраслей материальной культуры восточных славян и о ее примитивном облике в VI—VIII вв. н. э.

Материалы, полученные в ходе исследований городища у с. Зимно Волынской области, позволяют по-новому рассмотреть этот вопрос. Среди материалов представлена коллекция изделий из серебра и бронзы, а также ювелирные инструменты, в том числе фрагментированные меловые литеевые формочки. Это, несомненно, указывает на местное производство большей части ювелирных изделий. Наличие каменных формочек дает возможность говорить о товарном характере производства украшений.

Тщательность изготовления формочек, в свою очередь, указывает на хорошее знание приемов обработки камня. Об искусстве камнерезов VI—VIII вв. и применении ими токарного станка свидетельствует зимновская коллекция пряслиц, изготовленных из мергелевого мела.

¹⁵ В. В. Ауліх. Металеві пряжки і прикраси..., стор. 105.

¹⁶ В. Д. Баран. Поселення I тисячоліття н. е. в с. Ракобути на Західному Бузі.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 89—90, табл. II, 14.

¹⁷ Дослідження проведено в Львівському держуніверситеті під керівництвом заідувочого кафедрою мінералогії чл.-кор. АН УРСР Е. К. Лазаренко, якому широкую за оказану допомогу.

ПУБЛІКАЦІЇ

В. І. НЕПРИНА-МИТРОФАНОВА

ПОСЕЛЕННЯ РОЗВИНЕНОГО ТРИПІЛЛЯ НА р. РОСІ

У 1956 р. розвідником загоном Інституту археології АН УРСР було відкрите трипільське поселення біля с. Гарбузин Корсунь-Шевченківського району Черкаської області¹. Пізніше, у 1958 р., нові збори матеріалів були проведені тут загоном Кременчуцької експедиції. Внаслідок проведених робіт на поселенні зібрана виразна колекція посуду, яка характерна для розвиненого трипілля.

Посуд представлений різноманітними формами з заглибленим та розписним орнаментом, а також кухонними горщиками з гребінчастим загладжуванням поверхні.

Серед посуду із заглибленим орнаментом є кратероподібні, грушоподібні та біноклеподібні форми. Кратероподібний горщик темного жовтогарячого кольору з домішкою товчених черепашок у глині має добре загладжену поверхню і заглиблений орнамент, який, можливо, був заповнений білою пастою (рис. 1, 3). Його вінця по краю орнаментовані насічками, а нижче — хвилястоподібною стрічкою та пальцеподібними вдавленнями. Плічка та тулууб прикрашенні поясом овальних та дугоподібних зображень з пальцевими вдавленнями, облямованих горизонтальними стрічками.

Орнамент вінець цього горщика має прямі аналогії серед кратероподібного посуду Коломийщини II², кришок із Верем'я³ та П'янішкова⁴. Візерунок на плічках горщика у вигляді овалоподібних зображень є на грушоподібному горщику із П'янішкова, але орнамент на ньому не заглиблений, а мальований чорною та червоною фарбами.

Уламок біноклеподібної посудини (збереглася лише одна частина) (рис. 1, 1) орнаментований трьома горизонтальними стрічками врізаних ліній та вертикальними рядами крапкових заглиблень між ними. У глині — домішка товчених черепашок. Колір поверхні чорний. Ця посудина подібна до «біноклів» з Верем'я⁵, з тією лише різницею, що кількість ліній та заглиблень у стрічках і вертикальних рядах орнаменту неоднакова. До неї близька також подібна посудина з Трипілля⁶.

¹ Д. Т. Березовець. Отчет о разведке по р. Росі 1956 г. Науковий архів ІА АН УРСР, 1956/12 б, стор. 14—16.

² Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М., 1949, стор. 67.

³ В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья.— Труды XI АС, т. I. М., 1901, табл. XXVI.

⁴ М. Нимнер. Etudier sur la civilisation prémycénienne dans le bassin de la Mer Noire, d'après des fouilles personnelles.— Swiatowit, t. XIV. Warszawa, 1933, стор. 121, табл. XXX, стор. 123, табл. XXXI, 2—6.

⁵ В. В. Хвойка. Вказ. праця, табл. XXVI, 17, 18, 21.

⁶ Т. Пассек. La céramique tripolienne.— ИГАИМК, вып. 122. М.— Л., 1935, табл. XI, II.

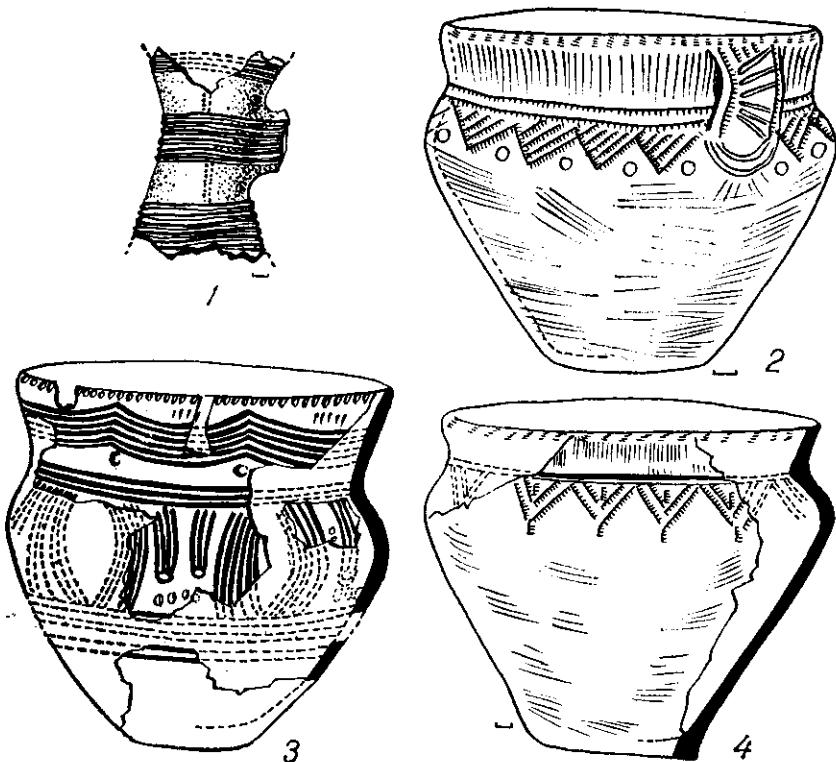

Рис. 1. Кераміка з трипільського поселення в с. Гарбузин.

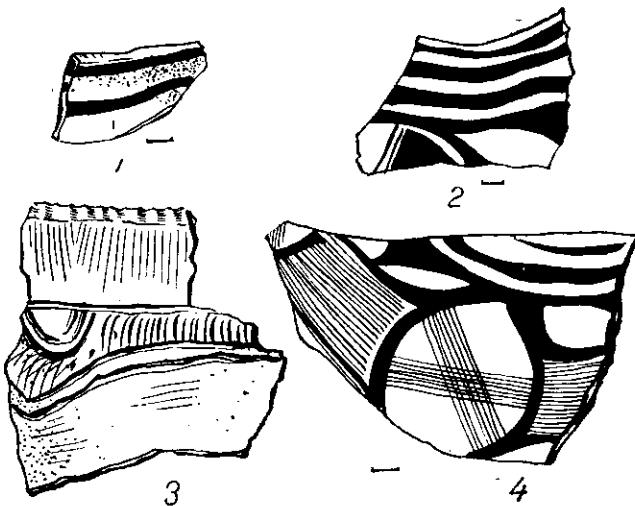

Рис. 2. Кераміка з трипільського поселення в с. Гарбузин.

Група розписної кераміки представлена уламками грушоподібних, кратероподібних та біноклеподібних посудин. Широкі і вузькі лінії нанесені темно-коричневою фарбою по природно червонуватому фону чепка (рис. 2, 1, 2), в одному випадку вузькі лінії утворюють сітку (рис. 2, 4).

Посуд з розписом за складом глини та характером орнаменту подібний до кераміки Володимирівки, Коломийщини II, Петрен та інших пам'яток розвиненого трипілля.

Серед кухонних горщиків майже повністю збереглися лише двоє. По краях вінець вони прикрашені короткими відбитками перевитого шнура, а по плічках — звисаючими трикутниками, також виконаними відбитками перевитого шнура (рис. 1, 2, 4). Уламок вінець третього кухонного горщика прикрашений так само, а по плічках — нешироким поясом з напівовальних фестонів із заглиблених ліній та відбитків дрібнозубчастого штампу, облямований знизу подвійною хвилястою лінією (рис. 2, 3). Подібні кухонні горщики зустрічаються на всіх відомих пам'ятках розвиненого трипілля, але прямих аналогій шнуркові орнаментації, яка є в прикрашенні кухонного посуду на Гарбузинському поселенні, ми не знаходимо. Подібний спосіб орнаментації — короткими відбитками «гусенички» — відомий на уламках кухонних горщиків із Кудринець⁷ та Петрен⁸. Появу кухонного посуду з домішкою товченіх черепашок і «гусеничним» орнаментом на трипільських поселеннях Т. Г. Мовша пояснює як наслідок культурних контактів трипільців із степовими племенами культури типу Середній Стіг II⁹.

В цілому, аналогії матеріалам Гарбузинського поселення знаходяться в керамічних комплексах поселень Верем'я, Трипілля (культура «А», за В. В. Хвойком), Коломийщини II, Володимирівки, П'янішкова та ін. і відповідно відносимо їх до часу розвиненого трипілля етапу В-II (за періодизацією Т. С. Пассек).

Гарбузинське поселення не є єдиним селищем розвиненого трипілля в басейні Росі. У фондах Інституту археології АН УРСР зберігаються близькі до гарбузинських неопубліковані матеріали з розкопок, проведених В. П. Петровим у 1956 р. біля с. Миколаївки Корсунь-Шевченківського району.

Для кераміки з Гарбузинського та Миколаївського поселень характерне переважання посуду з заглибленою орнаментацією над розписною, що є властивою ознакою для так званого київського угруповання пам'яток розвиненого трипілля; з цією ж групою її зближує тотожність орнаментальних композицій. Все це свідчить про одночасовість і, можливо, про єдине походження пороських та київських пам'яток.

У верхів'ях Росі відоме також поселення раннього етапу трипільської культури на Борисівському городищі¹⁰ (етап А, за Т. С. Пассек).

Деякі уявлення про трипільську культуру у цьому районі на пізньому етапі (С-I) дають матеріали біля сіл Хмельної¹¹, Конохи, Сахнівки¹². Таким чином, матеріали Гарбузинського поселення дозволяють доповнити картину розвитку трипільської культури в басейні Росі, а також скоротити великий хронологічний розрив між пам'ятками раннього і пізнього етапів культури.

Крім того, варто підкреслити, що трипільські пам'ятки Київщини та Порося, тотожні на етапі В-II, у пізніший час (етап С-I) вже мають певні відмінні. Якщо на Київщині на базі пам'яток типу Коломийщини II виникають генетично пов'язані з ними пам'ятки типу Коломийщини I, то в Порося ці пам'ятки відрізняються від пам'яток як типу Коломийщини II і Гарбузина, так і Коломийщини I. Матеріали пізніх пороських пам'яток, як зазначала Т. С. Пассек, в цілому подібні до

⁷ Т. С. Пассек. Вказ. праця, стор. 47.

⁸ Э. Р. Штерн. Доисторическая греческая культура на юге России.—Труды XIII АС, т. I, М., 1907, табл. I, 5, стор. 21.

⁹ Т. Г. Мовша. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века.—СА. М., № 2, 1961, стор. 186—199.

¹⁰ М. Ф. Біляшевський. Борисівське городище.—ТКУ, вип. 1. К., 1926, стор. 1 та ін.

¹¹ Т. С. Пассек. Поросяська археологічна експедиція в 1915 р.—АП, т. I. К., 1949, стор. 211.

¹² В. И. Довженок и Н. В. Линка. Археологические исследования на нижней Роси в 1949 г. Науковий архів ІА АН УРСР, 1949/12, стор. 7—8.

побузьких типу Томашівки і Сушківки¹³. На Київщині в цей час значного впливу трипільської побузької культури не відчувається, і цим, можливо, пояснюються різні шляхи розвитку трипільської культури Київщини та в басейні р. Росі на етапі С-І.

В. И. НЕПРИНА-МИТРОФАНОВА

ПОСЕЛЕНИЕ РАЗВИТОГО ТРИПОЛЬЯ НА р. РОСИ

Резюме

В результате разведочных работ Института археологии АН УССР в 1956, а затем в 1958 гг. получен небольшой, но выразительный материал с поселения развитого триполья, находящегося на р. Роси в с. Арбузино (Гарбузин) Корсунь-Шевченковского района Черкасской области.

Керамический комплекс представлен фрагментами разнообразных по форме сосудов с углубленным и расписным орнаментом, а также кухонными горшками с гребенчатым заглаживанием поверхности. Отличительной особенностью кухонной керамики является орнаментация из свисающих треугольников, выполненных отпечатками палочки, обмотанной шнуром.

Поселение относится к этапу В-ІІ, по периодизации Т. С. Пассек и по материалам аналогично ряду поселений Киевщины и Побужья — Коломийщине ІІ, Владимировке, Веремью и др.

Арбузинское поселение дополняет картину существования и развития трипольской культуры в бассейне р. Роси и позволяет сократить большой хронологический разрыв между памятниками раннего (Борисовка) и позднего (Хмельна, Коноча, Сахновка) этапов культуры.

¹³ Т. С. Пассек. Пороська археологічна експедиція..., стор. 212.

Т. Г. МОВША

ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО-МАЙСТЕРНЯ В с. ЦВІКЛІВЦІ

За останні два десятиріччя здобуто значні матеріали, які дозволяють тепер більш повно, ніж це було раніше, з'ясувати деякі сторони виробничої діяльності пізньотрипільських племен, зокрема питання про суспільний розподіл праці.

Крім того, нові матеріали є важливим джерелом для вивчення проблемних питань взаємозв'язків пізньотрипільського населення з племенами степових енеолітических культур, для визначення хронології та синхронізації пам'яток суміжних культур та походження деяких із них.

В світлі зазначеного цікаві нові дані здобуто в 1961 р. під час продовження розкопок пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці на Кам'янець-Подільщині¹.

У 1961 р. на Гряді досліджено житло давнього майстра — напівземлянка № 2. Воно знаходилось на південно-східному схилі останця та на південний схід від напівземлянки № 1. У зв'язку з тим, що пізньотрипільські поселення Середнього Подністров'я майже не вивчались, вважаємо за необхідне привести його опис. В плані напівземлянка являє собою довге вузьке неправильно-овальної форми заглиблення, витягнуте з південного сходу на північний захід (рис. 1, 1). Довжина її по центральній осі 11,9 м. Південно-східна частина житла ширша (3,9 м) за центральну (1,6 м) і північно-західну (2,2 м). Дно понижується з північного заходу на південний схід на 1 м. В розрізах яскраво виражений коритоподібний профіль житла (рис. 1, 2).

За своїми конструктивними особливостями житло по поздовжній осі поділяється на дві частини — підвищенню (південно-західну) і заглибленню (північно-східну). Культурні залишки в них розміщувались нерівномірно. Більш насичена залишками була заглиблена частина житла. Тут же прослідковано три вогнища, заповнені золою, камінням, обмазкою.

Перше, найбільше вогнище знаходилось біля північно-західного кінця житла. Форма — неправильно-овальна, витягнута (довжина 1,6 м, максимальна ширина 1,1 м, глибина 1 м). На дні вогнища знайдена добре обпалена обмазка жовтого кольору з рослинними домішками, на одному уламку якої зберігся відбиток листа. За вогнищем виявлено скupчення уламків посуду і ціла мисочка.

Друге вогнище (1,2×0,9 м) знаходилось в найвужчій центральній частині напівземлянки. Приблизні контури його (на одному кінці овальної форми, на другому — близької до прямокутної) були намічені завдяки

¹ Т. Г. Мовша. Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці. — Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 161—170; і в ж. Новое позднетрипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднестровье. — СА, М., № 1, 1964, стор. 131—145.

скупченню золи, невеликих вугликів, наявності обпаленого каміння та тонкого шару валькової підмазки. За південно-західним краєм його знайдено роздавлений посуд.

Третє вогнище ($1,9 \times 0,8$ м) знаходилось більше до південно-східного краю житла. Це — неправильної овально-видовженої форми за глиблення, вирите в шарі щебеню, нижче рівня підлоги на 0,4 м. В роз-

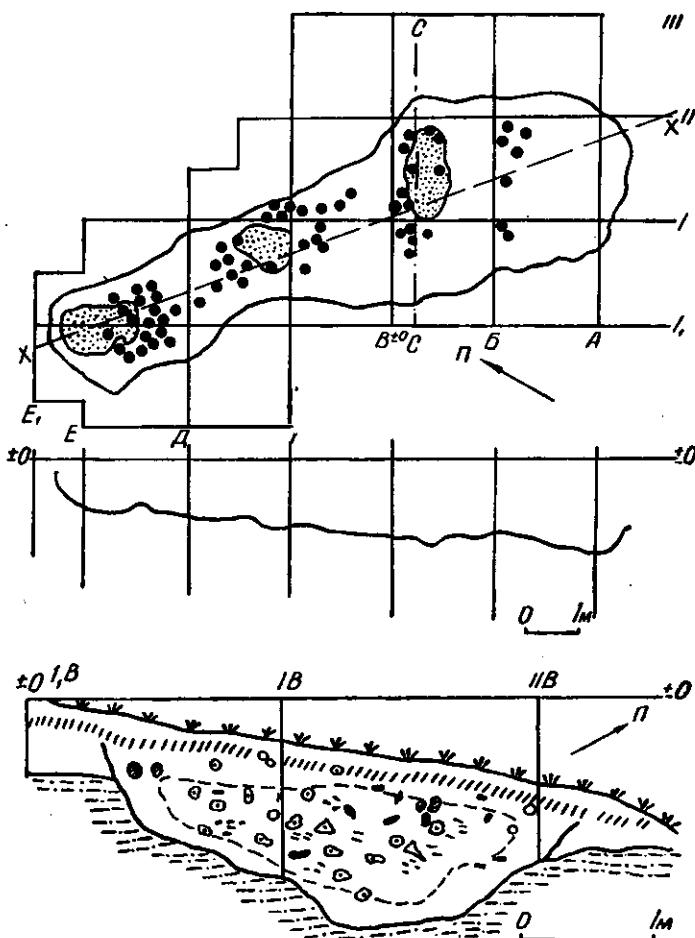

Рис. 1. План напівземлянки № 2 та її розрізи.

різі воно коритоподібної форми, в південній частині якого знаходились уламки перепаленого каміння та валькова обмазка. Як і попередні вогнища, воно було заповнене дрібним вугіллям. Крім того, в ньому виявлені уламки кераміки, роздріблені кістки тварин, черепашки молюску «*Upio*», риб'ячі хребці, розвали посудин, нижній камінь зернотерки.

Вздовж південної сторони житла знаходилось підвищення прямокутної форми, в основі якого лежав вапняк. За його межами виявлена велика кам'яна плитка, можливо, від порогу. Різниця в нівелюючих даних дозволяє зробити припущення, що вхід в напівземлянку, певно, був зі сторони річки.

Під час розбирання житла виявлені численні уламки кераміки, знаряддя праці з кістки, рогу, кременю та кістки тварин.

Залишки кісток визначені В. І. Бібіковою². Результати аналізу досить цікаві. Переважають кістки диких тварин типових представників

² Висловлюємо ширу подяку В. І. Бібіковій.

лісу. Домашні тварини становлять (сюди включені також дуже незначні матеріали з напівземлянки № 3 та зачистки зруйнованої площаці на зразі кар'єру) 40,5% по кількості кісток і 38% по числу особин від загальної кількості залишків ссавців. З домашніх тварин є бик, вівця, коза, свиня, кінь, собака.

Фауна диких тварин складається з одинадцяти видів, крім птахів. Перше місце належить копитним: олень благородний, косуля, кабан. Залишки лося нечисленні. Кістки хижаків належать ведмідю, барсуку, видрі, куниці, лісовій лисиці. З гризунів виявлені кістки зайця та бобра, є одна кісточка птаха — гайворона. Кістки риб належать вирезубу та білизні. Аналогічне співвідношення домашніх і диких тварин, характерне для деяких ранньотрипільських пам'яток Дністра (Бернова-Лука, Солончени I), а в пізному трипіллі, за визначенням В. І. Бібікової, лише для Жванця та Підгорців I. Всі інші пізньотрипільські пам'ятки дають протилежне співвідношення.

Таким чином, в господарстві пізньотрипільського населення, що проживало в Цвіківцях, за даними розкопок 1960—1961 рр. важливе місце займало полювання.

Перейдемо до огляду археологічних матеріалів, серед яких на особливу увагу заслуговує крем'яний інвентар та кераміка.

До недавнього часу знаряддям виробництва племен трипільської культури приділялось значно менше уваги, ніж іншим видам інвентаря. Тільки після розкопок таких поселень, як Лука-Врублевецька³, Поливанів Яр⁴, Невиська⁵ археологічна наука одержала нові цінні матеріали, які дають можливість в значно більшій мірі, ніж раніше, відобразити різноманітні сторони виробничої діяльності трипільських племен.

У післявоєнні роки в коло пам'яток трипільської культури були включені й колекції кременю із зборів М. Я. Рудинського в Бакоті, Студениці, Старій Ушиці та інших пунктах Лівобережного Дністра. На відміну від М. Я. Рудинського⁶ та Є. Ю. Кричевського⁷, які датували ці матеріали ранньоенеолітичним часом (кампіні), С. М. Бібіков вбачає в них місця видобутку та початкової обробки кременю в трипільські і, певно, в більш пізні часи⁸. Т. С. Пассек, після відкриття в Середньому Подністров'ї нових крем'яних майстерень трипільської культури⁹ (Кринички I, Кормань, Волошкове, Ожево), приходить до цього ж висновку.

Дослідження матеріалів з Луки-Врублевецької, Поливанова Яру, Невиська та крем'яних майстерень Подністров'я дають можливість скласти уявлення про знаряддя праці з кременю від раннього до початку пізнього етапу Трипілля. Дані для заключного періоду трипільської культури в Подністров'ї до цього часу були відсутні. Тепер ця прогалина до деякої міри заповнюється комплексом знарядь з Цвіківців.

³ С. Н. Бібіков. Раннетрипольське поселене Лука-Врублевецкая на Днестре.— МИА, № 38. М., 1953.

⁴ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84. М., 1961, стор. 101—140.

⁵ Е. К. Черниш. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье.— МИА, № 102. М., 1962, стор. 26—85.

⁶ М. Я. Рудинський. Делікі підсумки та більші завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР.— Антропологія, т. IV. К., 1931.

⁷ Є. Ю. Кричевський. Ранній неоліт і походження трипільської культури.— Палеоліт і неоліт України, т. I. К., 1947, стор. 350—355.

⁸ С. Н. Бібіков. Культура энеолита и раннего неолита в Среднем Поднестровье. Реферат научно-исследовательских работ в 1945 г. Отделение истории и философии АН СССР. Л., 1947, стор. 51.

⁹ Т. С. Пассек. Трипольские поселения на Днестре.— КСИИМК, вып. XXXII. М., 1950, стор. 53.

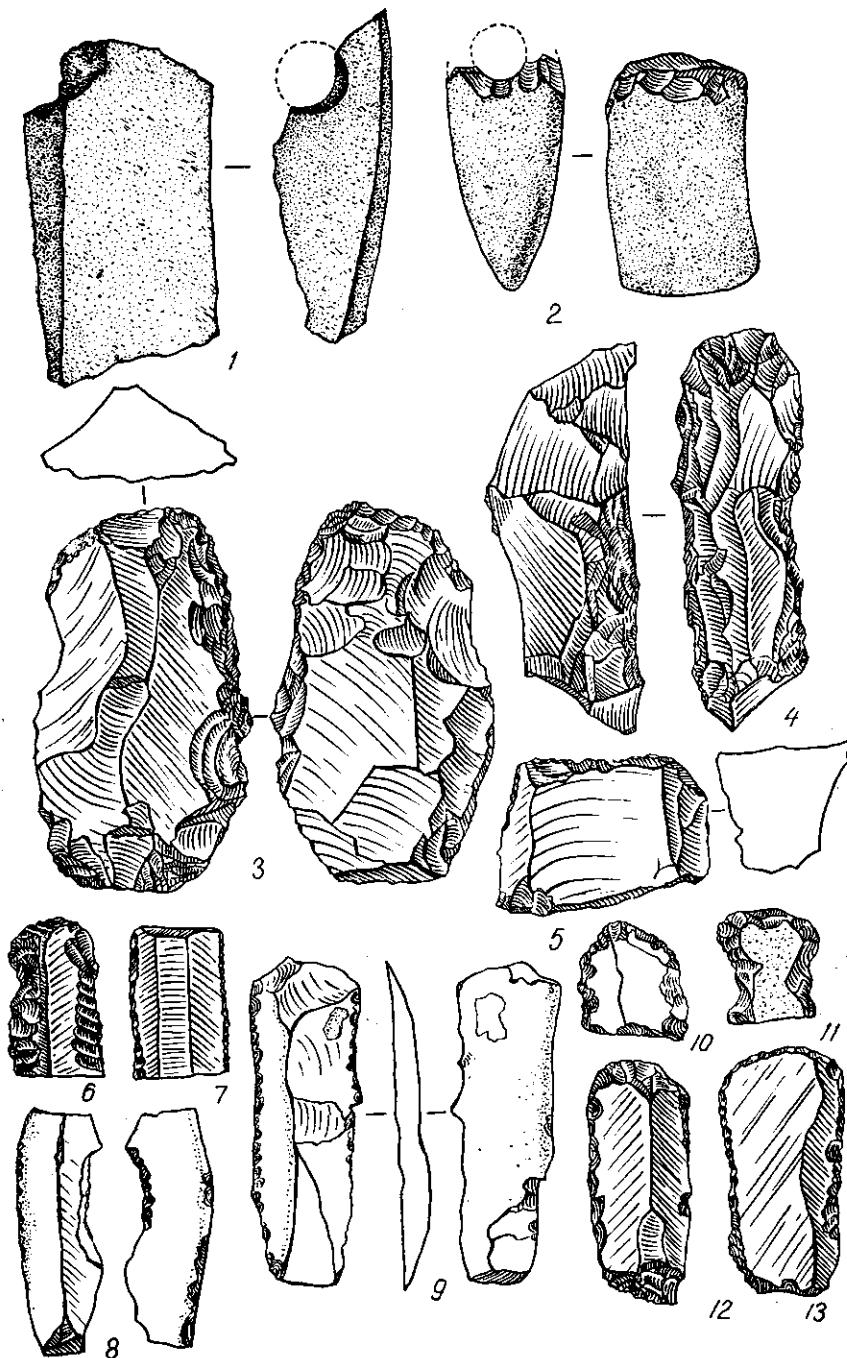

Рис. 2. Знаряддя праці з Цвіклівців.

В колекції з напівземлянки № 2 є вироби з кістки, рогу, каменю, кременю та глини. Це уламки рогових мотик, долота з асиметричним робочим краєм, уламки двох кам'яних просвердлених сокир (рис. 2, 1, 2). Одна з них (рис. 2, 2) близька за формою до сокир культур шнурової кераміки.

Для виготовлення знарядь населення Гряди використовувало три сорти кременю: світло-сірий, темно-сірий та коричневий. Світло-сірий кремінь — дрібнозернистий, плитняковий, особливо поширений на лі-

вому березі середньої течії Дністра. Найближчі до Цвіклівець розсипи такого кременю є в Бакоті, поблизу Студениць, на Білій Горі, де С. М. Бібіковим та Є. Ю. Кричевським у 1940 р. були виявлені в трьох печерах давні видобутки. З світло-сірого кременю виготовлена основна кількість знарядь. Другий сорт кременю темно-сірий — плитняковий з білими краплинками. Поклади його знаходяться в сусідньому з Цвіклівцями с. Малиновці. Ім вкриті схили протилежного Цвіклівцям берега ріки Смотрич, біля с. Устя. Незначний процент виробів становлять знаряддя з коричневатого доброй якості прозорого кременю, близького до волино-подільського.

Серед виробів з кременю слід виділити серію знарядь неолітичного типу (рис. 2, 3—5), певно зібрану пізньотрипільським населенням Гряди на неолітичному поселенні, яке колись існувало поблизу. Аналогічні предмети разом з уламком неолітичної посудини, типової для пам'яток буго-дністровського неоліту, були знайдені С. М. Бібіковим та П. Й. Борисковським в с. Велика Мушка¹⁰, на першій надзаплавній терасі. В пізньотрипільський час початкова обробка крем'яних желваків відбувалась на стороні. На це вказує відсутність в напівземлянці № 2 відщепів з слідами корки. Поодинокою захаїдкою є невеликий неправильно конічний нуклеус з світло-сірого кременю з двома ударними площинами на протилежних кінцях. Певно, на Гряду доставляли крем'яні напівфабрикати, подальша обробка яких відбувалась на місці.

Знайдено декілька відбійників піраміdalnoї, неправильної овальної та плоскої форми, інколи з підправленими площинами. Краї їх носять сліди зірчастої забитості. Два масивні відбійники виготовлені з місцевого темно-сірого кременю з білим вкрапленням. За відбійник правила заготовка для сокири, великий відщеп кременю. Грані зі слідами забитості.

Знайдено декілька великих уламків пластин ($8,8 \times 3,2$ см; $6,2 \times 3,2$ см). Деякі з них з боку спинки і лише зрідка з боку брюшка оброблені дрібною або крупною ретушшю (рис. 2, 6, 7). Майже всі пластини виготовлені з світло-сірого кременю і лише декілька — з темно-сірого, а один пластинчастий відщеп з коричневого прозорого.

З пластин та їх уламків робилися серпи. Зустрінуто декілька з крайовою заполіровкою з боку спинки та черевця. На одному з них добре просліджуються зломи від використання (рис. 2, 8). Край другого серпа підправлений ретушшю (рис. 2, 9). Від третього серпа зберігся скребковий кінець з формуючою крутою ретушшю (рис. 2, 10). Є уламок ще одного серпа, пізніше перетвореного в кінцевий скребок з боковими виїмками, укріпленими нерегулярною ретушшю (рис. 2, 11).

У напівземлянці знайдено 245 відщепів. Із них 182 з світло-сірого кременю, 63 — з темно-сірого. Деякі відщепи сколоті з великих нуклеусів. Декілька десятків їх підправлено ретушшю. Є заготовки для скребків з обробленими дрібною ретушшю краями, інколи і з боку ударного бугорка. Скребків небагато. Крім скребків, зроблених на відщепах, є кінцеві скребки, виготовлені з уламків широких ножоподібних пластин трикутної форми в поперечному розрізі. Бокові грані пластин і напівкруглий кінець оброблені ретушшю (рис. 2, 12, 13). Високий скребок з світло-сірого з білими вкраплинами кременю ($6,3 \times 2,6$ см) підправлений крутою ретушшю (рис. 2, 12). Є скребок на масивному відщепі білого кременю та декілька заготовок для скребел. Знайдено два невеликих наконечника стріл з прямою (рис. 3, 1) та увігнутою основою. З напівземлянки походять чотири уламки сокир в розрізі прямокутної форми, з відшліфованими площинами, виготовлені з світло-сірого кременю.

¹⁰ Фонди ІА АН УРСР.

Одержано велика серія крем'яних свердел та проколок (67 екземплярів), а також заготовок для цих знарядь. Більшість їх зроблена на ножоподібних пластинках невеликого розміру (тільки двоє на пластинах середнього розміру), менша — на невеликих та дрібних відщепах.

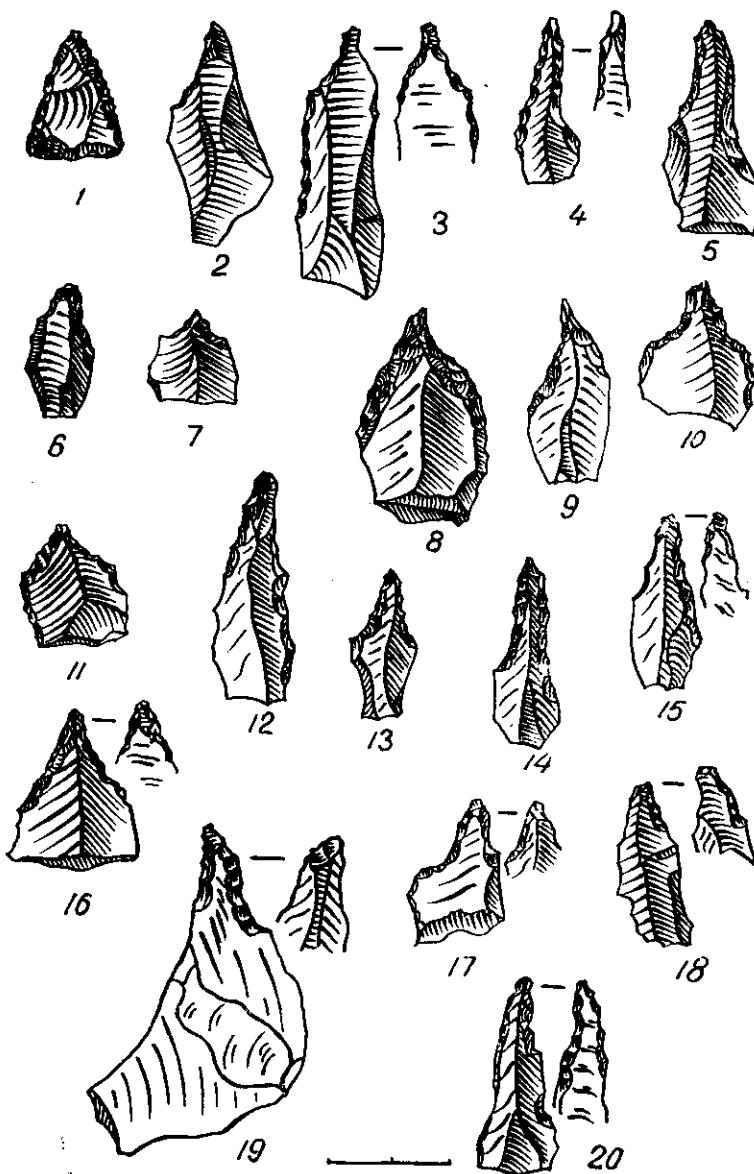

Рис. 3. Крем'яні свердла з Цвіклівців.

Свердла, за виключенням двох, виготовлені з світло-сірого дністровського кременю. Майже всі вони, як і відщепи, знайдені біля вогнищ, де, певно, знаходились робочі місця. Тут були виявлені і відбійники і крем'яні сколи.

За формою робочого кінця і характером його оформлення свердла поділяються на два типи: 1) симетричні свердла з прямим робочим вістрям, розміщеним по довгій вісі; 2) асиметричні свердла з робочим вістрям, відхиленим вліво або вправо. Останні переважають над свердлами першого типу.

Знаряддя першого та другого типу здебільшого оброблені крутую майже перпендикулярною ретушшю, нанесеною в одному напрямку, від спинки до брюшка. Робочий кінець 13-и знарядь оформлено протилежною ретушшю (з одного краю ретуш нанесена з спинки до брюшка, з другого — в протилежному напрямку).

Симетричні свердла, з прямим робочим кінцем, нерідко зроблені на мініатюрних пластинках або відщепах. Довжина їх 2—2,8 см та 2,8—3,2 см, максимальна ширина — 0,9 см. Найбільш велике свердло виготовлене на пластині, розміром 7,2 × 1,5 см. Свердла оформлені крутую крайовою ретушшю, яка вкриває не лише робочий кінець — жальце, але нерідко й бокові грані пластини, а інколи сдну чи дві грані на спинці. В колекції є п'ять свердел з трьома відретушованими гранями і одна заготовка для свердла, на чотирьох гранях якої є сліди ретуші. В дрібних свердлах найчастіше добре оформлені ретушшю жальця, особливо тонкі, витягнуті, а їх бокові грані не оброблені. Робочі кінці деяких знарядь притуплені, у двох екземплярів заполіровані (рис. 3, 2, 3).

Асиметричні свердла, в основному, дрібні. Вони або з витягнутим тонким жальцем, відхиленим в бік (рис. 3, 4—6), або з мініатюрним робочим кінцем дзьобоподібного типу (близькі до пізньопалеолітичних вістер (рис. 3, 7—11). Робочі кінці багатьох асиметричних свердел або притуплені (рис. 3, 5, 12—14), або зламані (рис. 3, 20). Крутую ретушшю оброблені не тільки бокові, а й грані на спинці. Є свердла з протилежною ретушшю (рис. 3, 15—19). Свердління асиметричними свердлами проходило трохи навколо. Це свідчить про те, що вони використовувались вручну без лучкової дрелі. Певно, ними просвердлювали невеликі вироби з кістки або дерева.

Симетричні свердла, інколи великі, виготовлялись на пластинах чи відщепах (рис. 4). Робочі кінці деяких із них зламані (рис. 4, 1, 2, 10). Робочі кінці 13 симетричних свердел і п'яти заготовок оформлені протилежною ретушшю (рис. 4, 3, 9). Останні, як і свердла з трьома відретушованими гранями (рис. 4, 11, 12), давали при обертанні добру стружку. Вони, як і деякі знаряддя з притупленими робочими кінцями (рис. 4, 13, 14), застосовувались в ручній лучковій дрелі.

С. М. Бібіков аналізуючи серію буравчиків і свердел з Луки-Брублівецької прийшов до висновку про наявність в трипіллі механічних свердел. Це підтверджується не лише характером спрацьованості робочих кінців знарядь, але й наявністю в житлі № 5 опорної кам'яної плити, яку С. М. Бібіков вважає деталлю від верстака лучкового типу¹¹. Опорна плита з Луки-Брублівецької може допомогти розшифрувати призначення подібних предметів з інших трипільських поселень, наприклад, масивної дисковидної форми кам'яної плити з Сушківки¹², на одному плоскому боці якої посередині є воронкоподібне заглибллення.

У пам'ятках трипільської культури Середнього Подністров'я свердла з кременю зустрічаються не рідко. Значна кількість їх виявлена в Луці-Брублівецькій, Поливанівому Ярі, в крем'яних майстернях. Найбільша колекція свердел та проколок здобута у Цвіклівцях. Вона цікава невеликими розмірами, різноманітністю форм і тим, що походить з одного житла. Знайдені свердла та відходи виробництва вказують, що виготовлення їх відбувалось в напівземлянці біля вогнищ, а сліди на деяких з них доводять, що давній майстер не лише виготовляв їх, але й сам ними працював, просвердлюючи якісь дрібні вироби з кістки та дерева. В зв'язку з цим варто згадати скарб прикрас, випадково

¹¹ С. Н. Бібіков. Раннетрипольське поселеніе Лука-Брублівецкая на Днестре, стор. 90, 94.

¹² Фонди ДІМ УРСР.

знайдений на поселенні у 1959 р., до складу якого входило кілька сотень кістяних та вапнякових намистин з просвердленими отворами¹³.

Кераміка з поселення у с. Цвіклівці представлена трьома групами. До першої віднесено кухонний посуд, виготовлений з глини з до-

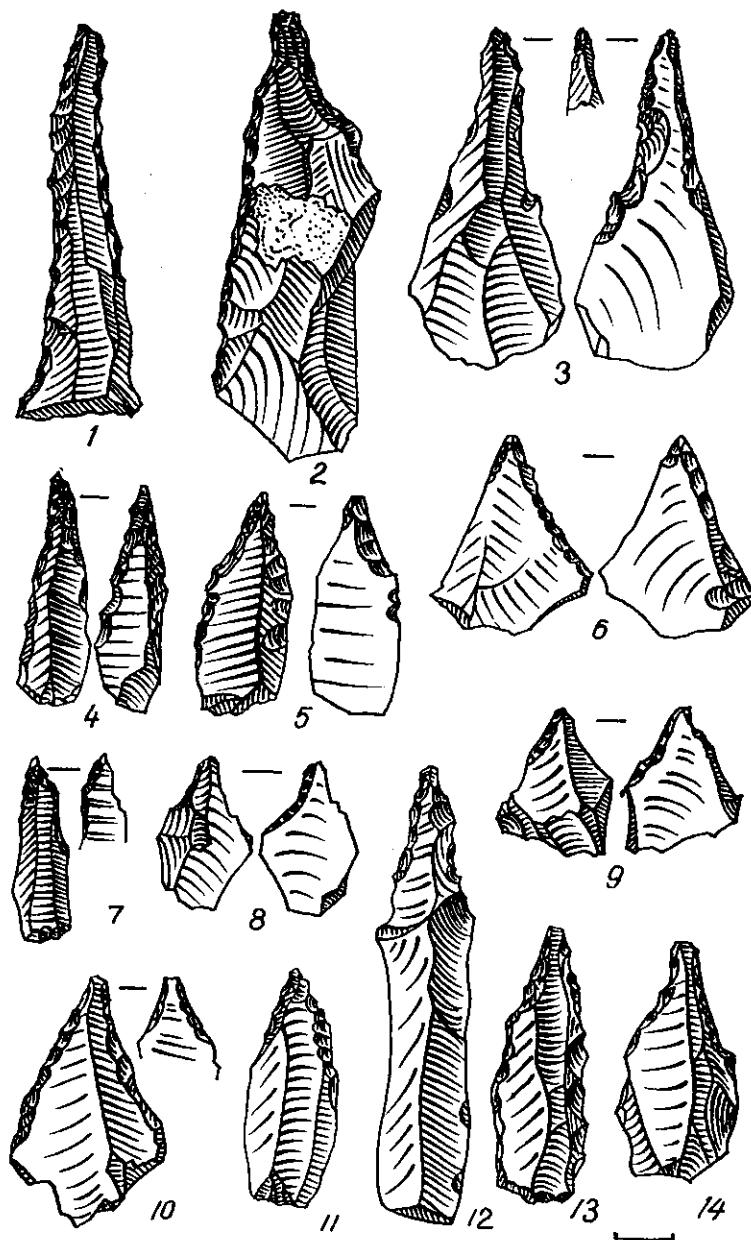

Рис. 4. Крем'яні свердла з Цвіклівців.

мішкою черепашок і, лише зрідка, піску чи шамоту. Поверхня добре згладжена, нерідко піплощена, жовтого, коричневого та темно-сірого кольору. За формою це посудини з широкою шийкою, злегка опуклими, високо піднятими плічками, на яких є один або два ряди відбитків

¹³ Т. Г. Мовша. Скарб прикрас..., стор. 161—170.

штампів, конічні бугорки, а в одному випадку — відбитки серпочка; з високими опуклими плічками, невисокими відгнутими назовні вінцями; опуклотілі з високою конічною шийкою; кулясті посудини з високою циліндричною шийкою, край якої та плічки прикрашені рядами відбитків шнура. Знайдено також конічні покришки. Велику кількість знахідок становлять чаші з потовщеним, косо зрізаним до середини краєм вінець, що є типовими для пізньотрипільських пам'яток північної периферії трипілля.

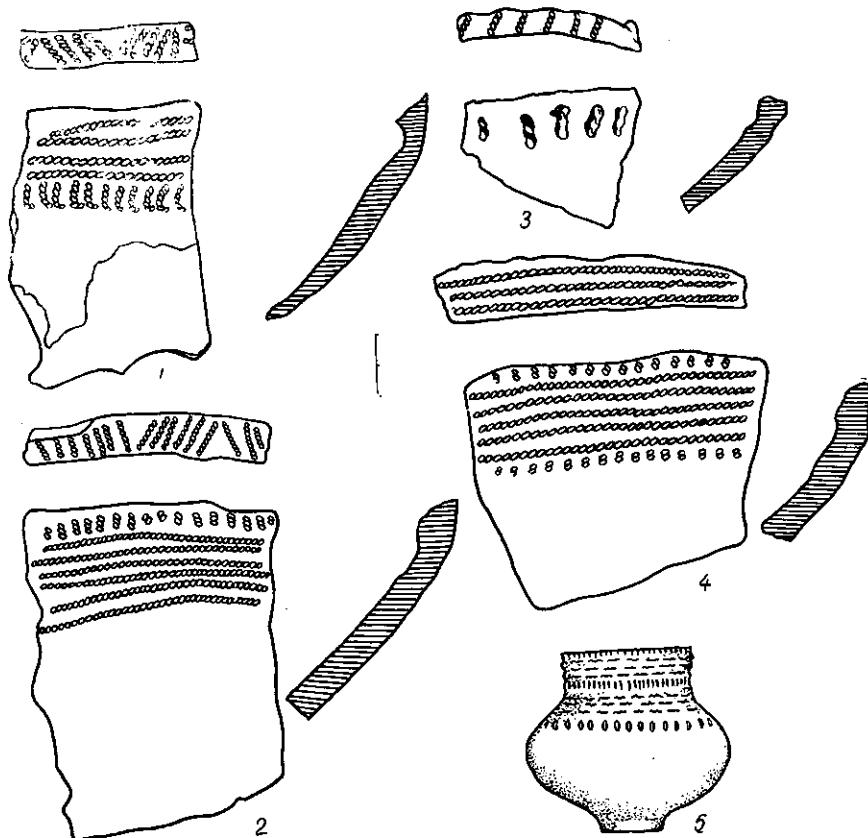

Рис. 5. Уламки чаш з Цвіклівців та посудина з Бовшева.

Край вінець і верхня частина стінок орнаментована відбитками тонкоперевитого шнура (рис. 5, 1—4), штампів, заглибленими лініями.

Один уламок походить від неглибокої чаши з прямими стінками, із злегка відгнутим назовні вінцем над невеликим вигином стінки. Подібні чаші характерні для пізньотрипільських поселень більш раннього часу, ніж Цвіклівці. Особливо вони поширені в поселеннях Середнього Подністров'я етапу үІ (Поливанів Яр).

На деяких посудинах края денець прикрашенні пальцевими защипами. Крім того, на них виявлені зображення хрестів, паралельно перехрещених ліній, відбитки циновки, переплетеної товстим шнуром, пле-тива з колом посередині, яке, певно, підстиляли при ліпці посуду та в'язаної тканини.

На виключну увагу заслуговує частина чаші-курильниці на шести стовпчастих ніжках з потовщеним косо зрізаним краєм вінця (рис. 6, 1). Зовні вона прикрашена оперізуючими рядами відбитків шнура. Всередині

дині чаші відбитками шнура зображеного хрест — знак сонця. Подібний символічний знак є на чаші з поселення Сандраки¹⁴.

Незвичайною знахідкою не лише для Цвіклівців, але й для всієї лісостепової північної пізньотрипільської групи є уламки посудини з високою вузькою циліндричною шийкою, орнаментованою, як і плічка, рядами оперізуючих відбитків тонкопереплетеного шнура (рис. 6, 2).

Шаровидна амфора та чаша на ніжках з Цвіклівець, як і приведені аналогії з інших трипільських пам'яток, генетично пов'язані не з трипільською культурою, а з колом степових культур. Аналогії їм є в колекції з розкопок степового багатошарового поселення Михайлівка на Нижньому Дніпрі. Курильниця на ніжках, до певної міри, зіставляється з курильницями з нижнього та середнього шарів Михайлівки¹⁵.

Шаровидна посудина з високою циліндричною шийкою подібна до кулястих посудин з нижнього шару Михайлівки¹⁶. Культурна близькість цієї пам'ятки з групою Північно-Кавказького енеоліту була встановлена В. М. Даниленком¹⁷. Для кулястих посудин з Цвіклівець та Михайлівки I характерні тотожність маси, форми, орнаментальних мотивів, близькість системи орнаментації. Вони різняться тільки кольором посудин, щільністю маси та рельєфністю обробки поверхні (у Цвіклівцях — куляста посудина і чаша сірого кольору, маса не дуже щільна; в Михайлівці I майже чорна, зовнішня поверхня вкрита лощінням, маса щільна).

Описаний посуд за технологією виготовлення не відрізняється від кухонної кераміки з Цвіклівець та інших аналогічних їй північних пам'яток пізнього трипілля етапу С/ІІ. Це не імпорти, а наслідування степовим зразкам.

Другу групу кераміки, представлена незначною кількістю екземплярів, становить сіролощений посуд, виготовлений з добре відмуленої глини з блискітками слюди та домішкою дрібного піску. Це також куляста посудина з високою вузькою циліндричною шийкою того ж типу, що й кераміка з нижнього шару Михайлівки. Краї шийки та плічка прикрашені оперізуючими рядами відбитків тонкопереплетеного шнура, або заглибленим орнаментом, який утворює заштриховані трикут-

¹⁴ О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення в с. Сандраках.— АП, т. VI, К., 1956, стор. 128, табл. III, 5.

¹⁵ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 33, 34, 94, табл. II, 4.

¹⁶ Там же, стор. 28, рис. 10.

¹⁷ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях розвиття степових восточно-європейських культур шнурової кераміки.— КСІА, вып. 4. К., 1955, стор. 127.

ники. До останнього часу ця група кераміки майже не була представлена в пам'ятках трипільської культури.

До третьої групи кераміки відноситься розписаний посуд, прикрашений чорною, або і червоною фарбами. Процент його дуже незначний. Це шаровидні амфори близькі до Кошилівських, посудини з високою шийкою, а також уламки глибоких чащ. Є денця з відбитками тканин.

Крім посуду в житлі знайдені уламки глинняних грузил та пряслиця для веретен.

Матеріали першого року розкопок дозволили визначити близькість Цвіклівців до Городська і виділити групу найпізніших пам'яток на Дністрі та Прutі, молодших за Вихватинці та Усатово¹⁸.

Знайдена кераміка дає можливість віднести дослідженій пам'ятник до особливого локального варіанту, який ми пропонуємо назвати північним¹⁹. До нього зараз можна віднести більше двадцяти поселень в лісостеповій смузі, басейні Середнього та Верхнього Дніпра, Прutу, Горині, тобто ті поселення, які раніше були віднесені дослідниками до кількох пізньотрипільських варіантів: середньодністровського (Мерешовка, Барсуки, Дарабани II, Митків, Гусятин I, Малі Вірмени та інші), верхньодністровського (Кошиловці-Товдри, Звенячин, Кашперовці) та Південно-Бузького (Печори).

Територія, яку займають пам'ятки північної племінної групи, надзвичайно велика. Південна межа її доходить до Шолданештського району на Середньому Дністрі (Молдавія) та Тульчинського району на Південному Бузі (Вінницька область). Найбільш західним пунктом є поселення Городиштя на Прutі в Румунії, найбільш північними — Листвин та Жорнів в басейні Горині. Східна межа досі залишається не визначеною. Можна відзначати лише надзвичайну близькість (до тотожності) вказаних пам'яток з поселеннями городського типу на Волині (Городськ, Нова Чортория) та Сандраки на Південному Бузі.

Найбільш виразними рисами саме для такого хронологічного та локального визначення цих поселень служать чащі з потовщеним краєм вінець, курильниці та шаровидні амфори з високою вузькою циліндричною шийкою, які досі не виявлені в пам'ятках Вихватинського типу і Усатова.

Знахідки курильниць та уламків кулястих амфор з високою циліндричною шийкою вказують не лише на постійні контакти пізніх трипільців Середнього та Верхнього Дністра, Волині, Південного Бугу з степовим півднем, але й етнічні зв'язки. З одного боку, намічаються зв'язки з населенням того ж культурного кола, що й Михайлівка I, Осокорівка (але більш пізнього часу, подібно до того, як Цвіклівці молодші за Михайлівку I), з другого боку, — з племенами ранньої пори ямної культури (Михайлівка II). В свою чергу, в Михайлівці II були виявлені уламки пізньотрипільських розписних посудин, які дослідники правильно зіставляли з керамікою з Стіни I, Печери та Сандрак²⁰. Analogії їм є в Гусятині I та в самих Цвіклівцях²¹.

На заключення слід відзначити, що описане житло можна розглядати як майстерню. Матеріали, здобуті при його розкопках, дозволяють зробити два важливих висновки. А саме: в трипільському суспільнстві існував чіткий розподіл праці, спеціалізація між окремими членами роду в галузі виробництва.

¹⁸ Т. Г. Мовша. Новое позднетрипольское поселение..., стор. 145.

¹⁹ В доповіді «К проблеме позднего триполья в Среднем Поднестровье» на XII археологічній конференції у Києві, в плані робочої гіпотези, нами був запропонованій термін — Подільсько-Волинська.

²⁰ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 96, рис. 32, 3—6.

²¹ Т. Г. Мовша. Новое позднетрипольское поселение..., стор. 141, рис. 8, 1.

Майстер працював за рахунок роду і виготовляв вироби, в даному випадку прикраси, не тільки для задоволення потреб роду, але й для обміну.

На матеріалах з с. Цвіклівці можна дійти висновку, що існували не тільки постійні контакти та етнічні зв'язки між пізніми трипільцями Середнього та Верхнього Дністра, Волині, Південного Бугу з племенами енеолітичних степових культур (того ж культурного кола, що і нижній шар Михайлівки та Осокорівка I) та ранньої пори древньоїмної культури, але було і проникнення їх в пізньотрипільське середовище.

Останнє, на наш погляд, найтісніше переплітається з формуванням культур шнурової кераміки.

Проблема походження культур шнурової кераміки є найбільш важливою, складною і не зовсім вирішеною серед проблем стародавньої історії Європи. Більшість вчених пов'язують з нею етногенез індоєвропейців. В. М. Даниленко один із перших дійшов висновку про більш глибоку давність східноєвропейських пам'яток культур шнурової кераміки в їх порівнянні з центральноєвропейськими. Важливими ланками в формуванні культур шнурової кераміки, на його погляд, були саме степові та лісостепові середньостогівські племена (Середній Стіг II), що залишили свої пам'ятки також в Інгуло-Тясминській частині Правобережжя²², на базі яких виросла особисто давньоїмна культура. З останньою пізніше пов'язували походження культур шнурової кераміки М. Гімбутас, І. І. Артеменко²³.

Нові матеріали для висвітлення цього питання були добуті при розкопках описаного житла з Цвіклівців. Тонкостінна шаровидна амфора з високою вузькою циліндричною шийкою та уламки від двох курильниць на ніжках (рис. 6, 1, 2) дають змогу розглядати це питання з іншого боку.

Аналогічні шаровидні амфори—явище хронологічно-локальне в пізньому трипіллі. Вони поширені в найпізніших поселеннях лісостепової смуги Правобережжя. Уламки їх виявлені нами серед матеріалів Городська, Сандрак, Печери. Ціла, близька до Цвіклівецької, посудина походить з поселення Стіна I. Імовіль, вони будуть виявлені і на інших пізньотрипільських поселеннях, віднесених нами до північної локальної групи великого етнокультурного масиву. Ці знахідки, не властиві трипільській культурі, на наш погляд, походять з степової культури, представленої пам'ятками нижнього шару Михайлівки.

В Михайлівці та в керамічних комплексах пізнього Трипілля знаходимо найдавніші в східній та центральній Європі шаровидні амфори з високою вузькою циліндричною шийкою, іноді прикрашеною рядами відтисків шнура, та найбільш давні чаши — курильниці, ніжки яких лише грубо намічені. З пізньотрипільськими знахідками північної правобережної групи пам'яток — Волині, Поділля та Буковини — їх поєднує не тільки форма кераміки та композиція орнаментів, а й маса з домішкою подрібнених черепашок та ретельна обробка поверхні.

Визнаючи всю складність висвітлення питання походження культур шнурової кераміки взагалі, ми намагаємось вирішити його конкретно лише для певної території Східної Європи — Прикарпаття, Західної Волині та Поділля. Питання щодо походження однієї з культур шнурової кераміки на цій території слід, на нашу думку, пов'язати з лісостеповими правобережними племенами трипільської культури етапу СІ в їх тісному взаємозв'язку з населенням степових енеолітич-

²² В. Н. Даниленко. К вопросу о месте Киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе.—КСИА 2. К., 1953, стор. 82—83; його ж. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики, КСИА, № 10. К., 1955, стор. 126—128.

²³ И. И. Артеменко. Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967, стор. 115.

них пам'яток типу нижнього шару Михайлівки. Це ні в якій мірі не протирічить висновку В. М. Даниленка про важливість ланки середньостогівських племен в формуванні культур шнурової кераміки, бо вони були одним із компонентів трипільської культури ще під час її розквіту.

В пізньотрипільський час (етап СІІ) ці взаємозв'язки продовжують існувати, але вже з племенами власне давньоюмної культури, племенами пам'яток типу середнього шару Михайлівки, які, за визначенням дослідників (В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошнікова), генетично пов'язані також з середньостогівськими племенами.

На основі цього тісного контакту племен уже в найпізніших трипільських поселеннях Правобережного лісостепу — Сандраки, Печера (верхній шар), Стіна I, Цвіклівці, Городськ складаються риси, властиві культурам шнурової кераміки. Можна припустити формування в їх середовищі прикарпатської та раннього етапу подільської групи, виділеної І. К. Свєшниковим.

Таким чином, розкопки напівземлянки № 2 на пізньотрипільському поселенні в с. Цвіклівці дозволили дійти висновку, що в складанні культур шнурової кераміки важливу роль відіграли степові енеолітичні племена культури Середній Стіг II, типу нижнього шару Михайлівки та пізньотрипільські племена, зокрема племена Західного Поділля. Останні, на нашу думку, є основними компонентами культур шнурової кераміки. Посудина з Бовжева (рис. 5, 5) може служити в значній мірі доказом.

Т. Г. МОВША.

ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКОЕ ЖИЛИЩЕ-МАСТЕРСКАЯ В с. ЦВИКЛОВЦЫ

Резюме

В 1961 г. на позднетрипольском поселении в с. Цвиковцы (р. Смотрич) при раскопках полуzemлянки № 2, было обнаружено свыше шестидесяти мелких кремневых сверл, по-видимому применявшихся в ручной лучковой дрели. Очевидно, жилище принадлежало мастеру, просверливающему мелкие изделия из кости, мягких пород камня и, возможно, дерева.

Эти находки дают возможность поставить вопрос не только о разделении труда в позднетрипольском обществе, но и о выделении ремесла из домашнего производства.

Керамический комплекс из полуzemлянки № 2 имеет ярко выраженные черты наиболее поздних памятников северной периферии трипольской культуры (Мерешовка, Барсуки, Дарабаны II, Гусятин I, Кошиловцы-Товдры, Городищтя и др.), что дает основание относить их к особому локальному варианту. Прослеживается большое сходство, а нередко и тождество, предметов материальной и духовной культуры поселений выделяемого варианта с памятниками городского типа (Городск, Новая Чертория), а также Южного Побужья (Сандраки, Печоры).

Сходство шаровидных амфор (Цвиковцы, Сандраки, Городск, Печоры) с шаровидными амфорами из нижнего слоя Михайловки I, а также курильниц (Цвиковцы) с курильницами из Михайловки I и Михайловки II служит указанием тесных контактов и этнических связей позднетрипольского населения с племенами степного Юга.

Кроме того они позволяют несколько по-иному осветить вопрос происхождения культур шнуровой керамики.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с. РОЗДОЛЬНЕ на р. КАЛЬМІУС

За останні десятиріччя завдяки систематичним дослідженням, проведеним в різних областях країни, особливо в районах новобудов, археологами досягнуто значних успіхів.

Що ж стосується Надазов'я, точніше — південно-східної його частини, то ця територія ще маловивчена.

Наприкінці XIX та на початку ХХ ст. тут працювали визначні археологи — М. Ю. Бранденбург, М. І. Веселовський, Д. І. Яворницький. В цьому ж районі проводили дослідження краєзнавчі музеї — Маріупольський, Бердянський та Мелітопольський. У 30-і роки, в зв'язку з роботою на новобудовах, що тоді розгорнулися в районі м. Жданова, тут були здійснені широкі археологічні дослідження. На особливу увагу заслуговує Маріупольський могильник (розкопки М. О. Макаренка), який увійшов як в спеціальну археологічну, так і загальноісторичну наукову літературу. Його значення загальновідоме¹. У 1949—1951 рр. Б. М. Граковим були проведені розвідкові роботи у південно-східному Надазов'ї.

Не випадково ця територія привертала увагу дослідників. Займаючи вигідне географічне положення між Кавказом і Північним Причорномор'ям, вона відігравала важливу роль в стародавній історії нашої країни. Тут склалися своєрідні культури, дослідження яких становить неабиякий науковий інтерес. Все це й зумовило необхідність відновлення досліджень в цьому районі.

У 1962 р. розпочала роботи Приазовська експедиція Інституту археології АН УРСР, яку очолив В. М. Гладилін. Вже перші матеріали добуті експедицією дали підстави твердити, що ця територія надзвичайно багата на археологічні пам'ятки різних епох — від палеоліту до середньовіччя.

Пізніше (1963—1965 рр.) Кальміуський загін цієї ж експедиції досліджував пам'ятки епохи неоліту — бронзи в середній течії р. Кальміус, займаючись в основному розкопками багатошарового поселення поблизу с. Роздольного (Старобешівський район Донецької області), яке було відкрито у 1962 р.

Поселення розташоване на невеликій лесовидній терасі правого берега р. Кальміус (рис. 1). З боку плато цей мис обмежений високими виходами кристалічних порід, з півночі він омивається водами р. Кальміус, а зі сходу — невеликою притокою, відомою під місцевою назвою Капурка. Із заходу прилягав глибокий яр із стрімкими схилами².

¹ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933; А. Д. Столляр. Мариупольский могильник как исторический источник.—СА, XXII, М., 1955, стор. 16.

² В роботі експедиції взяли участь молодший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР О. В. Цвек, студенти історичного факультету Луганського педагогічного інституту та викладач Л. І. Велігуря і студент ЛДУ Г. Ребедайло.

Висота цього мису над рівнем води становить понад 40 м, довжина площинки — 150 м, а ширина — 50 м. За три роки розкрито площу близько 800 м². Культурний шар простежується більш-менш рівномірно на всій площі поселення. Глибина його залягання від 0,2 м до 2 м. Стратиграфія розкопу така: а) дерновий шар; б) гумусований шар з лінзами щебеню; в) шар сірого намивного суглинку. У верхній частині гумусованого шару зустрічаються переважно фрагменти кераміки, характерні для салтівської культури. У нижній — рештки будівельних споруд

Рис. 1. Загальний вигляд поселення з боку плато.

та археологічний матеріал, характерний для пізньої бронзи. У шарі сірого суглинку виявлено кераміку епохи пізньої бронзи, хоча тут в переважній кількості зустрінуто кераміку, характерну для раннього етапу ямної культури. В нижній частині цього шару виявлено археологічний матеріал ранньої пори мідного віку, а ще нижче трапляються окремі знахідки епохи неоліту.

Таким чином, розкопками встановлено, що поселення в с. Роздольному багатошарове і нашарування різні не лише за хронологією, а й за культурною належністю.

Проте слід зауважити, що на досліджуваній площі не було помітно будь-якого стирильного прошарку між шарами. Іноді різночасові знахідки зустрічались на одному рівні. Крім того, три нижні горизонти із слідами порушень більш пізніх досліджено ще недостатньо.

Насиченість шарів різними культурними залишками значна. Найбільше зустрінуто кісток тварин, менше — кераміки та знарядь праці з кременю, каменю та кісток.

Неолітичний горизонт виділяється на основі окремих знахідок фрагментів кераміки, крем'яних виробів (комплекс 1).

Для нього характерний мікролітичний кремінь, до складу якого входять карандашеподібні нуклеуси, округлі скребки та різці на пластинах (рис. 2, 1). Тут же знайдено тесло із глинистого сланцю (рис. 2, 2) та декілька фрагментів кераміки з домішкою товченої мушлі і рослин. Через фрагментарність посуду дуже важко говорити щось певне про його форму, її можна відтворити лише за деякими фрагментами. Це широко відкриті горщики з підложеню зовнішньою поверхнею, прикрашенні лінійним і зрідка штамповим орнаментом (рис. 2, 3).

Характер крем'яного інвентаря та кераміки, а також деякі аналогії до матеріалів таких пам'яток як Таш-Аір (середній горизонт), Кая-

Ароси, дають підстави говорити, що цей комплекс давніший за Маріупольський могильник.

У північній частині миса знайдена кераміка, прикрашена скорописним орнаментом підтрикутних відбитків яку, певно, слід віднести до пізнього неоліту. Аналогічний посуд відомий серед матеріалів Микільського та Лисогорського могильників, віднесених Д. Я. Телегіним до дніпро-донецької культури³.

Вище неолітичного горизонту залягав археологічний матеріал, характерний для доби раннього металу (комплекс II). Тут виявлені уламки посуду, крем'яні знаряддя тощо.

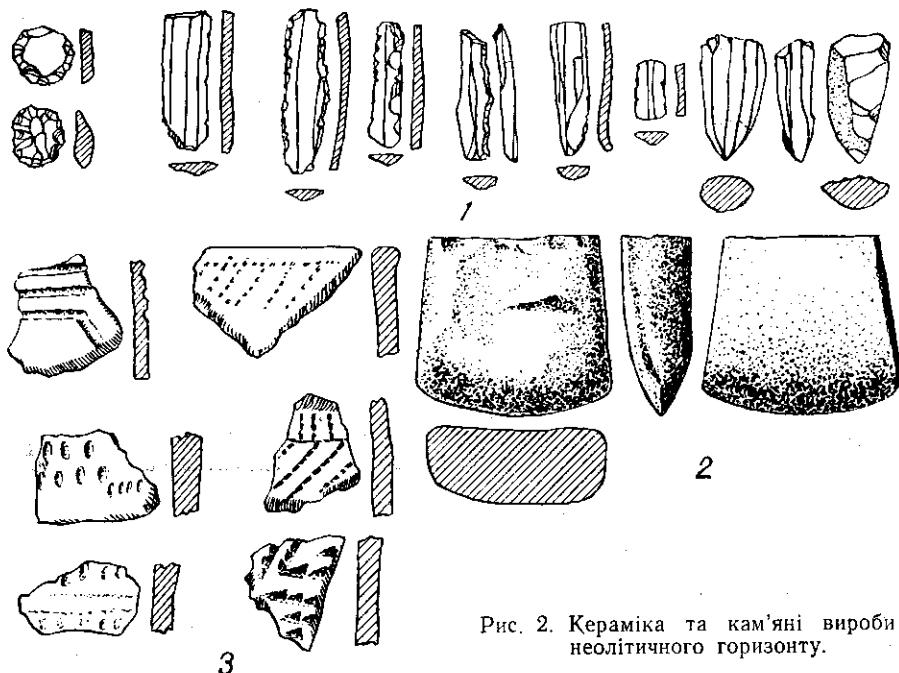

Рис. 2. Кераміка та кам'яні вироби з неолітичного горизонту.

Кераміка представлена кількома типами гостродонних плечистих горщиків з високими прямими вінцями. В залежності від складу керамічної маси, обробки поверхні і, в певній мірі, від форми та своєрідності орнаментації, серед кераміки досить чітко виділяється декілька груп:

До першої групи відносяться фрагменти посуду з високими прямими вінцями, лише на деяких, із зовнішнього боку, є потовщення — так звані «комірці». Як відмінну ознаку слід розглядати піщанистий склад маси і досить поширений врізний лінійно-геометричний орнамент (рис. 3, 1—8).

До другої — посуд, виготовлений з глини з домішкою товченої чепешки. Йому притаманні зональні композиції, виконані дрібнозубчастим гребінцевим штампом. Орнамент, як правило, вкриваючи вінця зрідка спускається на плічка горщика (рис. 3, 9—12, 15).

Третю — посуд з високими прямими вінцями з різким переходом в округле тулово. Поверхня темно-бурого кольору добре загладжена і злегка підлощена (рис. 3, 13, 14, 16).

Кераміка першої групи зустрічалась на 0,1—0,2 м нижче за другу та третю, що дає можливість говорити про два горизонти в енеолітичному шарі. Але це поки що припущення, яке потребує додаткової перевірки в польових умовах. В цьому ж горизонті знайдені вироби з кременю. Серед них переважають пластинчасті та гостроконечні ножі

³ Д. Я. Телегин. Могильники дніпро-донецької неолітической культуры и их историческое место.— СА. М., 1966, № 1, стор. 12.

(рис. 3, 21, 23, 32—36), кінцеві скребки з пластин (рис. 3, 30, 31). Зустрічаються вироби, виконані в техніці двостороннього ретушування — вістря до стріл та дротиків (рис. 3, 24, 26, 27), крем'яні та сланцеві сочири і тесла (рис. 3, 19, 20). Тут же знайдена трапеція з підструганою спинкою (рис. 3, 25). Знаряддя з кременю знаходять повну аналогію се-

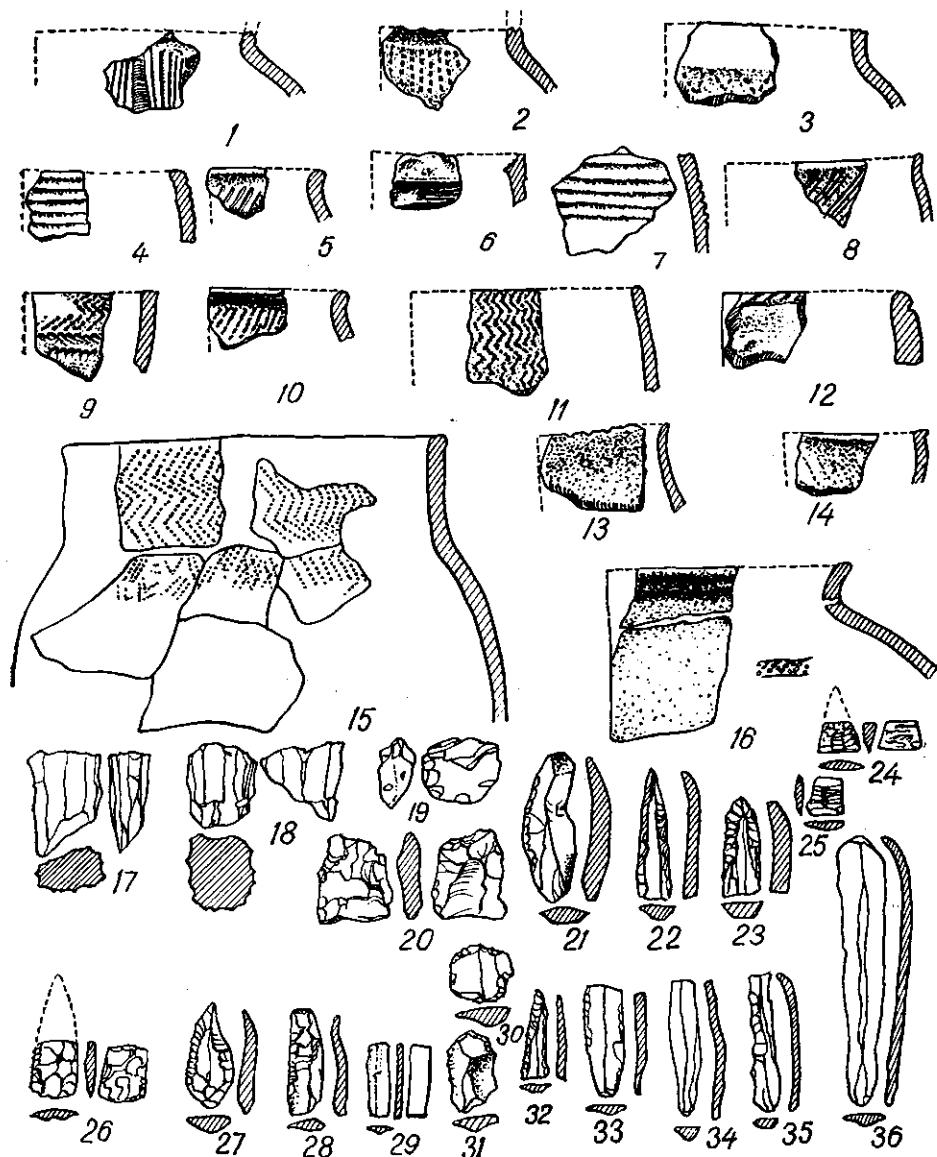

Рис. 3. Зразки кераміки та крем'яних виробів з енеолітичного горизонту.

ред інвентаря Маріупольського могильника. В цілому ж, матеріали енеолітичного поселення поблизу с. Роздольного тяжіють до матеріалів пам'яток доби мідного віку степової смуги Подніпров'я, зокрема, до пам'яток типу Середній Стіг II (мається на увазі найраніша група — балка Квітяна), відрізняючись від них наявністю посуду з прямими короткими вінцями і роздутим тулубом з підложеню поверхнею. Саме ця особливість енеолітичної кераміки з поселення Роздольного зближує її з матеріалами нижнього шару Лівенцівського поселення на Нижньому Дону та кримськими поселеннями (Курці, Дружне тощо), які А. О. Ще-

пинський відніс до Кеми-Обинської культури⁴. Значення матеріалів цього горизонту полягає насамперед в тому, що вони відбивають в Приазов'ї стик культур мідного віку із пізньонеолітичною.

Про появу нової культури в Приазов'ї та Подніпров'ї свідчать матеріали поховальних пам'яток, зокрема Маріупольського та Чаплин-

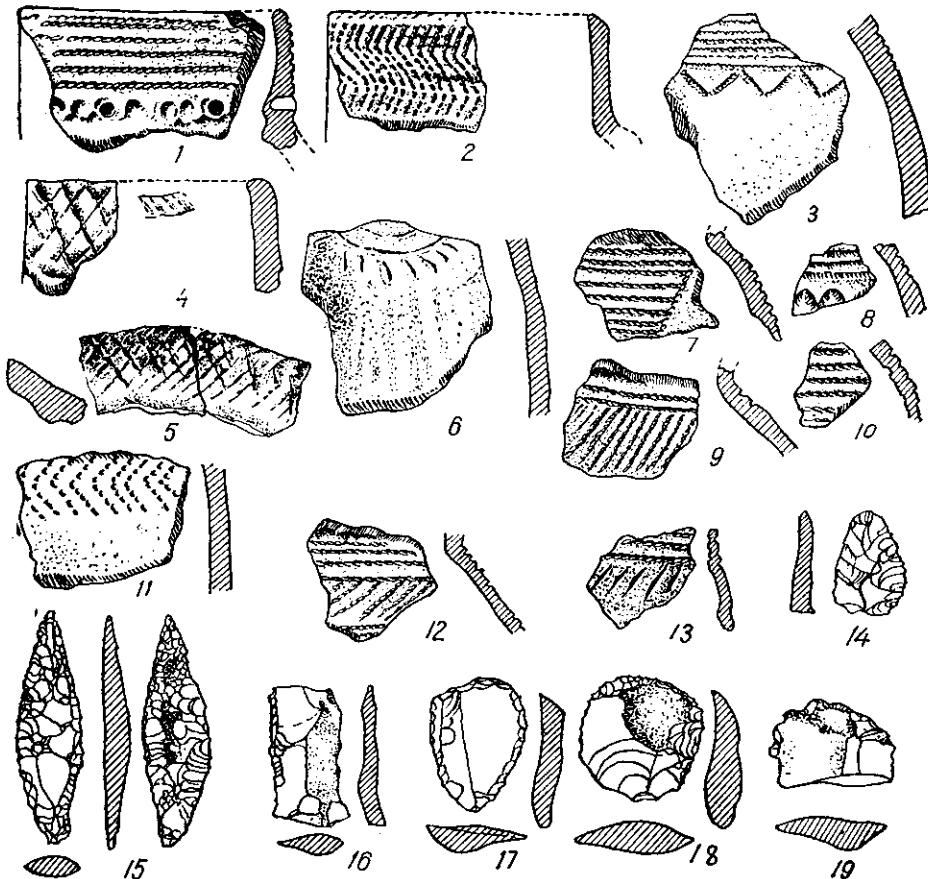

Рис. 4. Кераміка та крем'яні вироби з горизонту раннього періоду ямної культури.

ського могильників, які відбивають час появи нового обряду, коли групові пізньонеолітичні могильники замінюються індивідуальними скороченими похованнями. Цей процес можна спостерігати і по матеріалах пізньонеолітичного могильника поблизу с. Капулівки на Нижньому Дніпрі, де при одному дещо відособленому скороченому похованні виявлено посуд, нетиповий для поселень та могильників пізнього неоліту, але близький до посуду степових енеолітичних поселень.

Ще вище знаходиться горизонт, археологічний матеріал якого можна віднести до раннього етапу ямної культури — тип середнього шару Михайлівки (комплекс III). Але на відміну від останнього, де досить чітко виділяються два типи кераміки — посуд яйцеподібної і плоскодонної форми, на поселенні раннього етапу ямної культури біля с. Роздольного зустрічається посуд лише одного типу — з прямими вінцями із максимальним діаметром у верхній третині горщика та округлим денцем. Вінця чітко визначені, іноді жолобчасті, немовби роздуті в серединній частині. Орнамент, як правило, покриває лише верхню частину по-

⁴ А. А. Щепинский. Культура энеолита и бронзы в Крыму.— СА. М., 1966, № 2, стор. 10—24.

суду. Здебільшого горщики прикрашені шнуром і гребінчастим орнаментом. Досить характерною є горизонтальна композиція орнаменту — відбитки крупного шнура наносились один за одним, утворюючи супільну лінію. Такі лінії охоплювали вінця і плітка горщика (рис. 4, 1, 3). Зустрічаються трикутні схеми шнурової орнаментації (рис. 4, 7, 9). Шнурний орнамент нерідко поєднується з іншим, в першу чергу, з перлинним. Рідше зустрічається орнамент з діагональною схемою розміщення (рис. 4, 12). Іноді діагональні лінії, перехрещуючись, утворювали сітку (рис. 4, 4, 5). Частина горщиків прикрашена відбитками гребін-

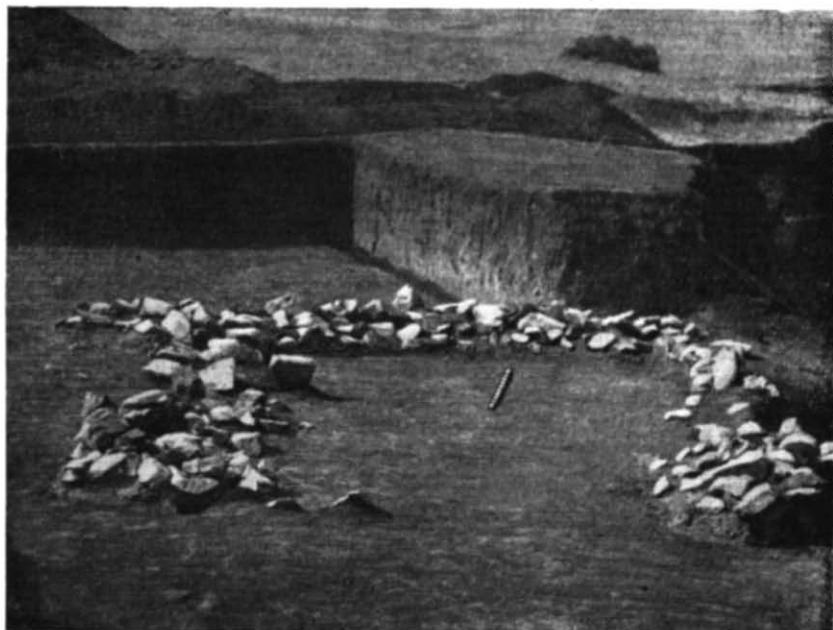

Рис. 5. Житло № 1.

частого штампу, що також, як і шнурний, утворював горизонтальні ряди або схему ялинки (рис. 4, 2, 11). Подібно кераміці Михайлівського поселення орнаментальний пояс тут закінчується зигзагом (рис. 4, 3, 8) або нарізниками (рис. 4, 6, 13).

Серед кам'яних виробів з цього горизонту слід назвати ножі, виготовлені на відщепах технікою двобічної ретуші та скребки на масивних відщепах (рис. 4, 14—19).

Як вже відзначалось, здобутий матеріал з поселення раннього етапу ямної культури поблизу с. Роздольного знаходить аналогії серед відповідних матеріалів поселень Подніпров'я і, в першу чергу, серед матеріалів середнього шару Михайлівського поселення.

Найбільш повно досліджений шар, який можна віднести до раннього періоду зрубної культури (комплекс IV). На відміну від нижніх горизонтів в ньому на глибині 0,6—1 м, знайдені руїни споруд з каменю. Ці споруди розміщались вздовж краю тераси, ближче до річки. Центральна частина мису лишалась незабудованою.

Житла являли собою в одних випадках декілька пов'язаних між собою великих споруд, в інших — однокамерні будівлі. В південній частині, незважаючи на велику площа розкопок, простежити щось певне в плануванні жител не вдалось. Лише в деяких місцях залишилися цокольні частини значних за протяжністю стін висотою 0,6 м. Краще збереглися споруди в східній та західній частинах мису. Так, в східній частині виявлено залишки трьох однокамерних жител.

Житло № 1 розміщене в східній частині мису. Воно являло собою замкнутий прямокутник, орієнтований довгою віссю з північного сходу на південний захід. Розміри поздовжніх стін близько 7,5 м, а поперечних — 4,5 м, товщина — 0,6—0,7 м. Вхід був в південно-західній стіні. Ширина входного прорізу 1 м (рис. 5).

В середині житла виявлено вогнище відкритого типу овальної форми, розміром $0,6 \times 0,4$ м. Стіни викладені в два ряди з каменів, що лежали плиском, впритул один до одного. Безпосередньо до цього прилягав розвал каміння. На відстані 4 м від описаного житла відкриті рештки ще одного прямокутного в плані житла, але значно гіршої збереженості. По лінії основи стін були виявлені лише поодинокі каміння.

У північно-західній частині кам'яні споруди збереглися краще. Тут було відкрито житло, яке складалося з двох приміщень. Посередині одного з них знаходилося вогнище, від якого залишилась груда обпаленого каміння. Житло збудовано з колотих плит граніту. Зовнішні стіни потовщені, бо, як правило, тут клалося каміння більшого розміру, але нерідко в кладці було каміння різного розміру і в залежності від цього його клали в два, три і навіть в чотири ряди. Поверхня площасти перед будівництвом не вирівнювалася. Через це земляна підлога житла має невеликий нахил.

На відміну від техніки спорудження жител в добу ранньої бронзи, зокрема ямної культури, при будівництві жител в епоху пізньої бронзи в системі кладки перев'язка швів не спостерігалась. Виходячи з невеликого розвалу каміння можна дійти висновку, що лише основа стін була викладена з каменю, тоді як самі стіни були глинобитні.

Необхідно зазначити, що переважна кількість виявленого археологічного матеріалу знаходилась поза межами жител. Взагалі матеріал небагатий. Поселення було, певно, залишене за мирних часів. Крім кісток тварин, уламків посуду та виробів з каменю лише окремі поодинокі речі лишилися на місці. До них, насамперед, належить знахідка бронзового ножа з боковими віймками. Найбільш близькі аналогій йому можна знайти при похованнях пізньокатаkomбного часу в Калмикії із розкопок І. В. Синицина в ур. Архара (к. 33, п. 3), хоча і тут ножі подібного типу зустрічаються теж рідко (рис. 6).

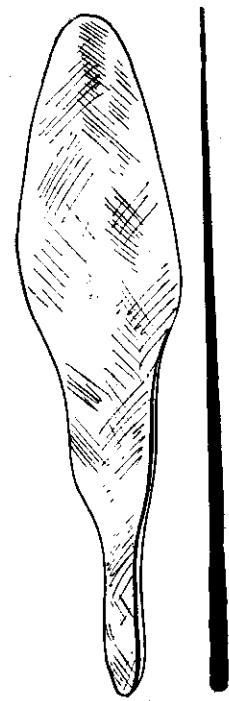

Рис. 6. Металевий ніж ранньозрубо-го часу.

Кам'яних знарядь небагато. Слід назвати різні за розмірами розтирачі, пращі, уламки сокир-молотів, близьких до тих, які були виявлені на поселенні Бабино III. Серед кістяних виробів — шила, проколки, прясла та лощила. В комплексі посуду виразно виділяються дві органічно пов'язані групи. Перша — близька до кераміки багатопружкової культури. Це горщики видовжених пропорцій з біконічним корпусом, вінця яких чітко визначені. Найбільш характерним для цього типу посуду є пружковий орнамент. Пружки наліплювались один за одним, оперізуючи поверхню посудини (рис. 7, 1—3, 6). Крім того поверх них зустрічаються пальцеві защипи. Цікава знахідка уламка горщика з петельчастими ручками, не лише з добре згладженою, а й підложену поверхнею (рис. 7, 7). Дещо аналогічний посуд зустрічається серед матеріалів поселення Бабино III.

Другу, кількісно найбільшу, групу становлять горщики видовжених пропорцій з порівняно вузьким плоским денцем з високо піднятими плічками (рис. 7, 4, 9—14). Реберчастий злам тулуба знаходитьться вище середини висоти горщика. Здебільшого цей посуд неорнаментований. На

деяких із них є імітація пружкового орнаменту. Зовнішня поверхня недбало загладжена. Часто зустрічається врізний орнамент — прокреслені лінії утворюють різні елементи та композиції. Особливо поширенна трикутна композиція. Щікавий візерунок на одному горщику: по краю вінець проходить пружок, від нього на плічка вершинами вниз відходять трикутники, утворені глибокими врізними лініями. Між ними знаходимо досить схематичне зображення коня, виконане також глибокими врізними лініями (рис. 7. 13; 8). Цей рисунок дещо співзвучний до

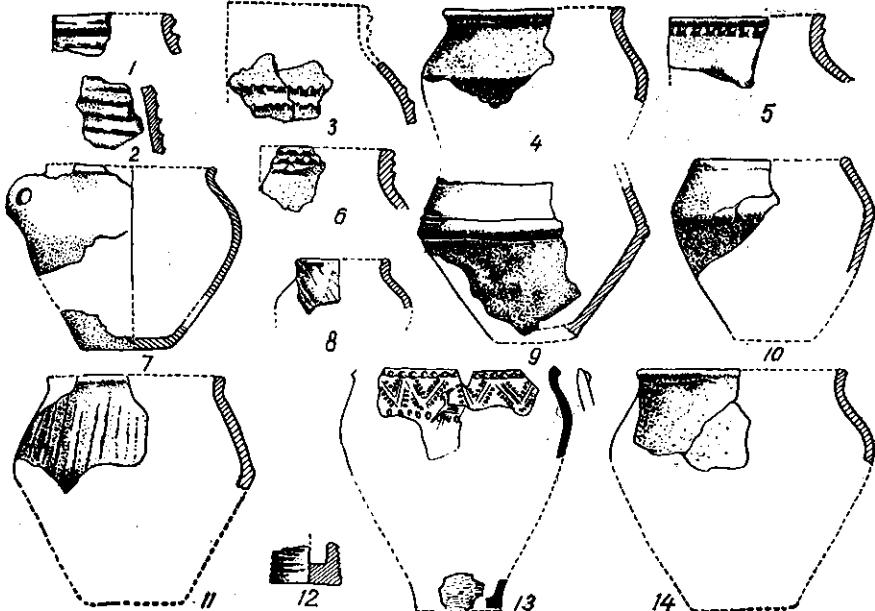

Рис. 7. Зразки кераміки з ранньозрубного горизонту.

зображені на так званих «кінських плитах» із Кам'яної Могили⁵. Пружковий і врізний орнамент виступають як окремо, так і в поєднанні з іншими.

Порівняно невелику групу становить присадкуватий посуд із заокругленими та реберчастими бокаами. Він типовий для ранньозрубних поселень Поволжя. Зустрічаються також і баночні форми.

Отже, у Приазовській кераміці, поруч з ознаками спільними для раннього періоду зрубної культури всієї території, досить чітко виступають і свої особливості. Зокрема, тут переважає посуд видовжених пропорцій, який, безперечно, слід розглядати як переживання елементів культури багатопружкової кераміки, що, як відомо, не властиво для пам'яток раннього періоду зрубної культури Поволжя. Місцеві традиції знайшли відображення в характері та прийомах будівництва наземних жител на кам'яній основі.

Здається імовірною думка про те, що в майбутньому з'явиться мож-

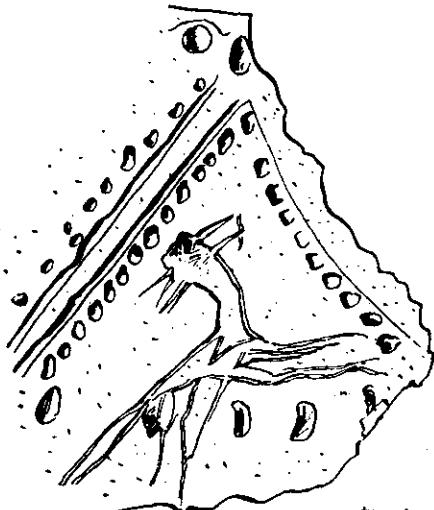

Рис. 8. Схематичне зображення коня на горщику.

⁵ М. Рудинський. Кам'яна Могила. К., 1961, стор. 59—66.

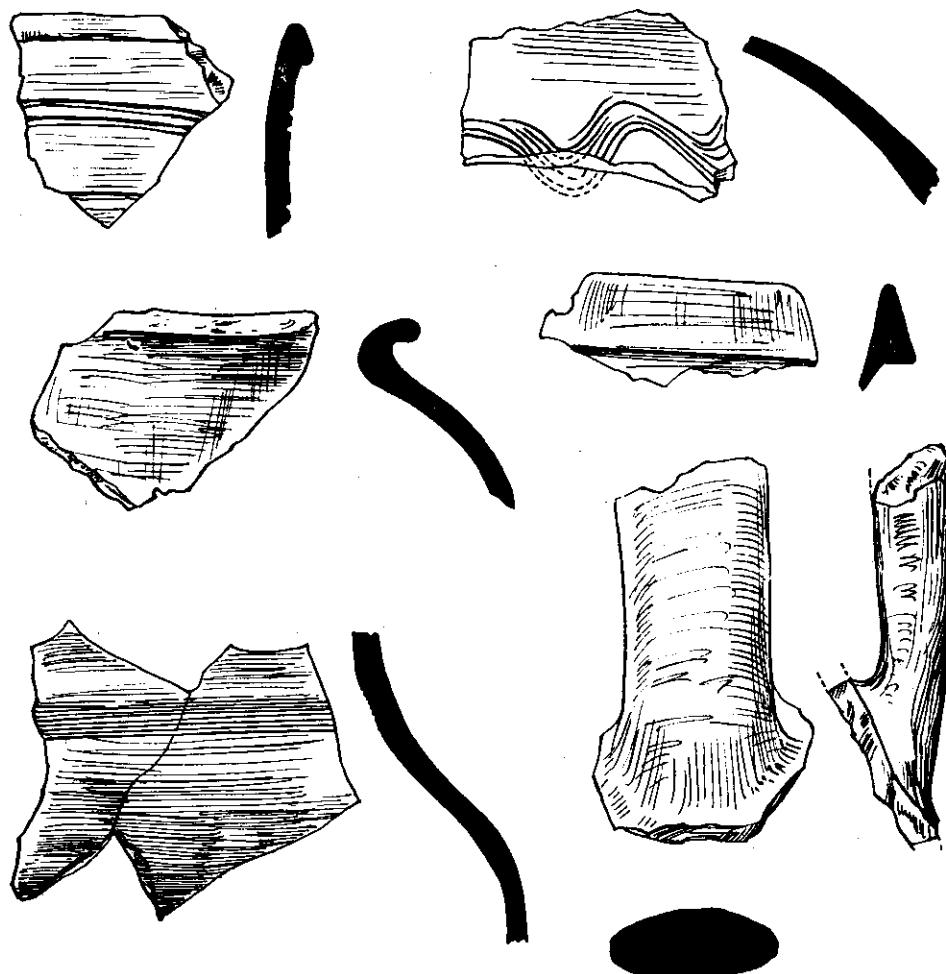

Рис. 9. Зразки кераміки з горизонту салтівської культури.

ливість виділити пам'ятки типу Роздольне в особливий варіант зрубної історико-культурної області, що виник на основі культури багатопружкової кераміки та східних компонентів зрубної культури.

Виходячи із наявності в кераміці архаїчних рис, а також на основі знахідки бронзового ножа, поселення пізньої бронзи слід датувати не пізніше як XV—XIV ст. до н. е.

Нарешті, у верхньому горизонті виявлено археологічний матеріал характерний для салтівської культури (комплекс V). Межі поселення салтівської культури визначити важко, хоча в процесі розвідкових робіт вже встановлено, що воно локалізувалося в східній та південній частинах мису.

Серед керамічних виробів переважає посуд, виготовлений на гончарному крузі — горщики, глечики та амфори і зовсім рідко зустрічається ліпна кераміка (рис. 9). Це поселення можна датувати XI—VIII ст. до н. е., коли в Приазов'ї жили племена болгар так звані чорні болгари руських літописців⁶.

⁶ Д. Т. Березовець. Слов'янини й племена салтівської культури.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 47—67.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

**МНОГОСЛОЙНОЕ ПОСЕЛЕНИЕ БЛИЗ с. РАЗДОЛЬНОЕ
НА р. КАЛЬМИУС**

Резюме

В 1963—1965 гг. Кальмиусским отрядом Приазовской экспедиции было раскопано многослойное поселение у с. Раздольное Старобешевского района Донецкой области.

Поселение расположено на небольшом мысообразном выступе высокого правого берега р. Кальмиус. Здесь обнаружено пять разновременных культурных горизонтов, относящихся к различным культурно-историческим периодам.

Нижний, неолитический горизонт, содержит одиночные находки фрагментов керамики с примесью раковины и растительных волокон, украшенных редким штамповым орнаментом. Для этого слоя характерен микролитичный кремень, в том числе округлые скребки и резцы на пластинах.

Второй энеолитический горизонт определяют глубокие остродонные сосуды с высокими стянутыми в верхней части венчиками, орнаментированные зонально-гребенчатым орнаментом. Среди кремневого инвентаря преобладают крупные пластинчатые и остроконечные ножи, концевые скребки из пластин. Встречаются изделия, исполненные в технике двусторонней ретуши. Кремневый инвентарь аналогичен инвентарю Мариупольского могильника. Материалы энеолитического горизонта в целом сходны с материалами памятников раннего энеолита степной части Поднепровья.

Керамический и кремневый инвентарь третьего культурного горизонта Раздольинского поселения относится к раннему периоду ямной культуры и аналогичен материалам среднего слоя Михайловского поселения, и соответствующих ему памятников.

В четвертом горизонте найдены остатки прямоугольных в плане каменных построек и различный археологический материал. Керамика этого слоя представлена двумя органически связанными группами. В первой из них заметны черты сходства с керамикой многоваликовой культуры, во второй — близкость к керамике первого этапа срубной культуры.

В пятом горизонте обнаружен археологический материал, характерный для салтовской культуры. Среди керамики преобладают сосуды, изготовленные на гончарном круге. Этот комплекс можно датировать VIII—XI вв. до н. э.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

**ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ БРОНЗИ
ПОБЛИЗУ ХУТОРА ПУСТИНКА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ
(Попереднє повідомлення)**

В останній час стає все більш очевидним, що в другій половині II тисячоліття до н. е. широка територія північної України, східної Польщі та південної Білорусії була зайнята численною групою племен, близьких між собою по культурі і, очевидно, етнічному складу. Ці племена викликають великий інтерес, оскільки багато з радянських та зарубіжних археологів і лінгвістів вважає, що саме з ними можна пов'язати найраніші ланки слов'янського етногенезу.

На жаль, дослідженість названого району залишається все ще недостатньою і, головне, дуже нерівномірною. Найслабшим місцем (спільним для всієї території) є питання про поселення. По суті, до останнього часу в спеціальній літературі ні в Польщі, ні в СРСР не було жодного повністю дослідженого поселення. Тим часом, зрозуміло, що з'ясування багатьох важливих рис культури, безпосередньо пов'язаних з етнічною приналежністю племен, неможливе без матеріалів поселень.

Отже, очевидним стає значення розкопок, проведених на поселенні поблизу хут. Пустинка Чернігівського району і області — першому поселенню, обслідуваному повністю і розкопаному більш як на половину¹.

Розкопки на поселенні провадилися протягом чотирьох сезонів — 1962, 1963, 1964 та 1966 рр. В результаті досліджень вдалося з'ясувати розміри поселення, його планування, встановити загальну кількість жител, одержати повне уявлення про влаштування житлових та господарських споруд. Виявлені цікаві матеріали, які висвітлюють деякі риси ідеології мешканців цього поселення, знайдено багато різних предметів домашнього вжитку.

Поселення знаходиться на лівому березі Дніпра, в заплаві серед боліт та озер. Воно розміщене на дюні, витягнутій вздовж стариці Дніпра, яка являє собою тепер заболочене озеро. Довжина дюни 600 м., широта в західному кінці 200 м., в східному — 10—15 м. Більш висока західна частина горба підноситься над луками на 2—2,5 м і не заливається навіть в найвищу повінь. В південно-східному напрямку дюна поступово знижується і переходить у мокрі луки.

Основна частина жител витягнута в один, місцями в два ряди вздовж берега по північному краю горба. Лише два житла виявлено на південному схилі. З'ясувалося, що значна ділянка в центрі дюни не була забудована. Очевидно, це було зроблено свідомо, можливо, тут розміщувалася кошара для худоби.

¹ Поселення відкрито В. І. Митрофановою.

На поселенні виявлено 35 різноманітних споруд. Можна гадати, що це — основна їх кількість, можливо, іх було на 1—2 більше. Серед вказаных будівель 17 розкопані повністю, інші тільки розвідані — встановлена їх конфігурація, розміри, одержано дані про речовий матеріал.

Серед споруд виявлено житла, господарські будівлі, культові споруди. При цьому створюється враження, що майже біля кожного житла було по одній господарській прибудові. В цілому вони складали разом з житлом єдиний господарський комплекс, що знаходився у володінні однієї великої сім'ї. Таких комплексів було досліджено три (рис. 1).

Подаємо коротку характеристику кожної з трьох груп виявлених споруд.

Житла. Всього розкопано дев'ять жител. За розмірами, формою та влаштуванням вони майже аналогічні і тому можуть бути охарактеризовані в цілому. Всі житла орієнтовані довгою віссю перпендикуляр-

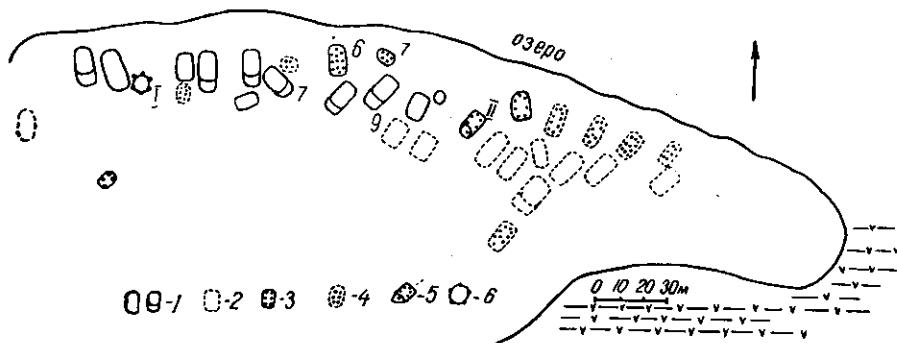

Рис. 1. Схематичний план поселення:

1 — розкопані житла; 2 — обслідувані житла; 3 — розкопані господарські споруди; 4 — обслідувані господарські споруди; 5, 6 — культові споруди.

но до берега озера. Оскільки берег має дугоподібну конфігурацію, то в західній частині поселення житла орієнтовані з півночі на південь з відхиленням на захід, в центральній більш-менш точно з півночі на південь, а в східній — вони значно відхилені на схід.

Відстань між житлами на різних ділянках поселення різна. У західній, більш підвищений половині, одне житло від іншого знаходиться на відстані 7—10 м. Східна частина більш низька і заболочена, здавалося б менш придатна для життя, була забудована щільніше. Житла тут розміщені більш скучено, середня відстань між ними 4—5 м. Крім того, саме тут знаходилися ділянки, де житла розміщені не в один, а в два ряди.

Всі досліджені житла являють собою землянки, заглиблені в пісок на 1—1,5 м. Вони мають правильну прямокутну форму, звичайно чітко окреслені кути і паралельні стіни. Середні розміри жител 7×14 ; 6×12 м. Як правило, житла поділені на два приміщення, причому в більшості випадків одне з приміщень на 30—40 см глибше другого. В першому від входу приміщення (кухонному), менш заглибленому, знаходилося вогнище та господарські ями. Підлога в ньому звичайно нерівна, вкрита вибоїнами; можливо, взимку тут тримали худобу.

В другому, жилому або «чистому» приміщенні підлога рівніша, ям менше, є відкриті вогнища (напевне освітлювальні) та земляні нари для спання.

Коротко опишемо одне з жител. Житло № 7 (розкопки 1966 р.) — розміщене приблизно в центрі поселення. За 4 м на північний схід від нього знаходилася господарська споруда. На жаль, вона майже цілком була зруйнована траншеєю воєнного часу. Житло орієнтоване з північ-

ного заходу на південний схід із значним відхиленням до заходу. Воно має форму витягнутого прямокутника. Південний куток, поблизу якого знаходився, очевидно, вхід, був виявлений не цілком чітко. Довжина житла 12,8 м, ширина 7,2 м, загальна площа близько 89 м². Воно складалося з двох приміщень — більш глибокого, північно-західного і менш заглиблого, південно-східного. Приміщення, очевидно, відокремлювалися дерев'яною перегородкою, від якої залишилася темна смуга, що проходить впоперек житла, та ряд стовпових ям. Глибина північно-західного (житлового) приміщення в центрі 0,9 м, біля стін менше. Розміри 6×7,2 м. Загальна площа близько 43 м². Підлога порівняно рівна, з нахилом до центру.

Вздовж згаданої перегородки збереглися залишки глиненої вимостки довжиною 1,8 м, ширину 1,1 м, яка підвищувалася над підлогою на 25 см. Вимостка складена з глинених вальків, зверху обмазана товстим шаром глини і випалена. Судячи з розмірів та розміщення, вона, найімовірніше, правила за нари.

Південно-східне (кухонне) приміщення було заглиблene лише на 30 см. Підлога була вкрита ямами і вибоїнами. Центральну частину займало вогнище, від якого зберігся розвал печини площею близько 2 м², висотою в центрі до 30 см. Верхній шар розвалу, товщиною 4—5 см, складався з порівняно дрібних та плоских шматків випаленої глини рожевого та жовтого кольору. Очевидно, це залишки обмазки склепіння. Нижче чітко оконтурювався черінь печі, зроблений з вальків, покладених у два ряди. Черінь мав вигляд площадки круглої форми діаметром близько 1 м.

В основі вогнища було виявлено декілька уламків від мініатюрної посудини. Слід відзначити, що цілі посудинки або фрагментарні, знайдені майже під кожним вогнищем. Навколо нього розміщувалася ще одна дуже зруйнована вимостка та дві господарські ями, заповнені попелом, камінням та уламками кераміки.

Особливий інтерес становить виявлене поблизу вогнища поховання зі спаленням. Кальциновані кістки разом з попелом і темною (маслянисто-вуглистою) землею були висипані до невеликої ямки грушовидної форми. Діаметр верхньої частини ямки 30 см, глибина 35 см. Дно і стіни ями обмазані глиною і, очевидно, випалені. Такі поховання з кальцинованими кістками в грушовидних ямках (по одному, а іноді і по два) зустрічалися і в інших житлах, причому розміщувалися вони завжди в безпосередній близькості від вогнищ.

Після зняття щільної вуглистої корки, що вкривала підлогу житла, різко оконтурилися стовпові ями. Добре простежувалася «лінія» з чотирьох ям, яка проходила по довгій вісі в центрі житла, трохи ближче до південно-східної стіни. Ще дві таких лінії (з чотирьох та п'яти ям) простежувалися вздовж довгих стін, орієнтованих північ-захід на південний схід. Середні розміри цих ям: діаметр 35—40 см, глибина від рівня підлоги 40—45 см (рис. 2).

Поселення загинуло від пожежі, тому обвуглени дерев'яні частини чудово збереглися. Стовпові ями, залишки обгорілого дерева, шматки випаленої глини з відбитками жердин, глиненні вальки та інші будівельні залишки дозволяють скласти досить повну уяву про влаштування жител. Всередині житлової ями споруджувався дерев'яний каркас, який працював за основу стін та даху. Для цього майже впритул до стін вкопувалися стовпи приблизно на відстані 2 м один від одного. Середня товщина стовпів 20—25 см. Простір між стовпами обшивався дерев'яними колодами або ж плотом. В одному із жител (№ 4) добре збереглася частина обвугленої колоди, в іншому між стовповими ямами вдалося простежити неглибокі ямки діаметром 2—3 см, розміщені у шаховому порядку, очевидно, сліди від жердин плоту. З внутрішнього боку стіни жител іноді обмазувалися глиною. Сліди такої обмазки у вигляді шматоч-

ків обпаленої глини з відбитками жердин знайдені в багатьох житлах. Залишається неясним — чи обмазувалися стіни з зовнішнього боку. Імовірно, що для міцності й тепла вони присипалися землею. Судячи з довжини опорних стовпів, можна припустити, що висота жител досягла 2 м. Великі розміри жител, а також ряд стовпових ям, що проходять по центру, переконують в тому, що покрівля була двосхилою. Причина, з якої стовпи проходять не по самому центру, а трохи остроронь від нього, вимагає ще свого пояснення.

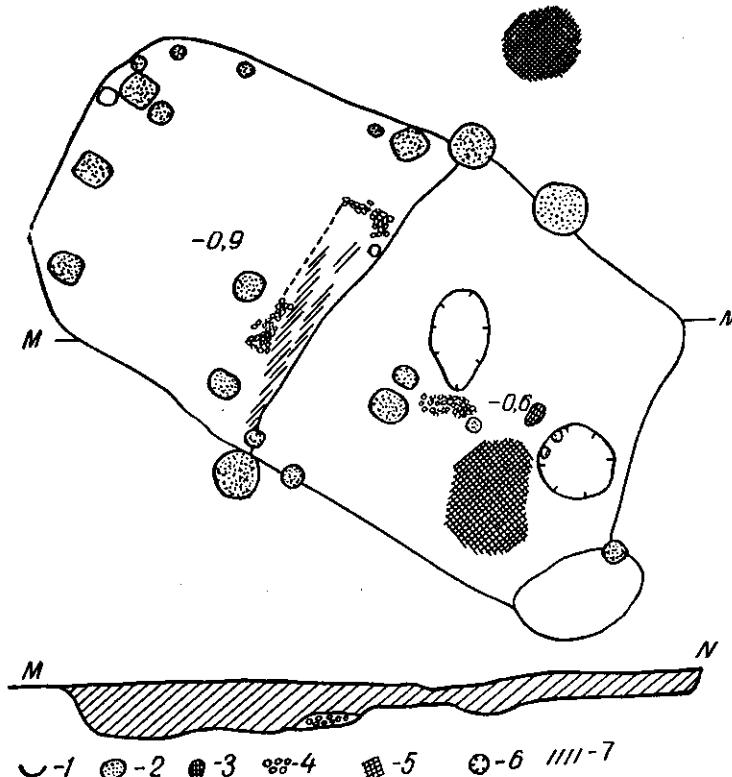

Рис. 2. План житла № 7:

1 — контури житла; 2 — стовпові ями; 3 — ями-поховання; 4 — скупчення глиняних вальків; 5 — вогнища; 6 — господарські ями; 7 — сірий пісок.

Для покрівлі використовувався, очевидно, очерет. Підлоги в житлах були земляними. Проте окремі ділянки, на яких спали, готовали їжу, ставили посуд — або обмазувалися глиною, або викладалися в один-два ряди глиняними цеглинками, які потім обмазувалися глиною і випалювалися.

2. Господарські будівлі. При розкопках майже біля кожного житла були виявлені господарські будівлі. Більшість з них розташовано безпосередньо за житлами, близче до води, іноді поблизу самого берега. З 13 зафікованих господарських будівель розкопано 6. Вони мають різні розміри, іноді відрізняються за формою і розміщенням. Всі вони наземні, частина з них побудована на палях. Як приклад, можна навести опис господарської будівлі № 6, виявленої поблизу житла № 8, яка складала з ним єдиний господарський комплекс. Споруда розміщена за 5 м на північ від житла і за 2—3 м від берега озера. Вона була витягнута так само як і житло, по довгій вісі, перпендикулярно до берега. Довжина будівлі 12,2 м, ширина — 7,2 м. Від неї збереглася темна пляма правильної прямокутної форми. При поглибленні на 10—

15 см темна пляма зникла і на чистому світлому піску оконтурилися стовпові ями, добре помітні завдяки темному заповненню. Ями знаходились в певному порядку, який дає змогу встановити розміри і форму будівлі. Всього на площі житла їх було виявлено 24. Вони утворювали чотири ряди, в кожному з яких було 4—5 ям, розміщених одна від одної приблизно на однаковій відстані. Всі ями були однакової форми і близькі за розмірами. Це круглі в плані, великі ями діаметром 0,8—1 м, глибиною 0,7—0,8 м. В центрі деяких з них були простежені плями буро-чорного кольору — залишки стовпів, діаметр яких не перевищує 40 см (рис. 3). Така велика кількість невисоких стовпів дозволяє при-

пустити, що будівля споруджувалася не на землі, а на палаях. Про те, що споруда мала господарське, а не житлове призначення свідчить також той факт, що в ній не було ані вогнища, ані господарських ям. Не виявлено ніяких речей, навіть кераміки. Виняток становив уламок крем'яного серпа.

В умовах болотяної місцевості необхідність палевих споруд, призначених для зберігання продуктів, і в першу чергу зерна, цілком обоснована і зрозуміла. В Поліссі ще й тепер поширені сараї, збудовані на палаях.

3. Культові будівлі. До третьої групи споруд (на плані I і II) належать дві будівлі, призначенні, очевидно, для якихось культових цілей. Вони розташовані порівняно далеко від берега, окрім від інших жителів і не мають поблизу господарських будівель. Ці споруди помітно відрізняються від жителів не тільки формою та розмірами, але й влаштуванням. Перше приміщення, розташоване в західній частині поселення на підвищенні ділянці берега, за 20 м від води, було наземним. Судячи з конфігурації стовпових ям, воно мало круглу форму діаметром близько 10 м. В середині приміщення, приблизно в центрі,

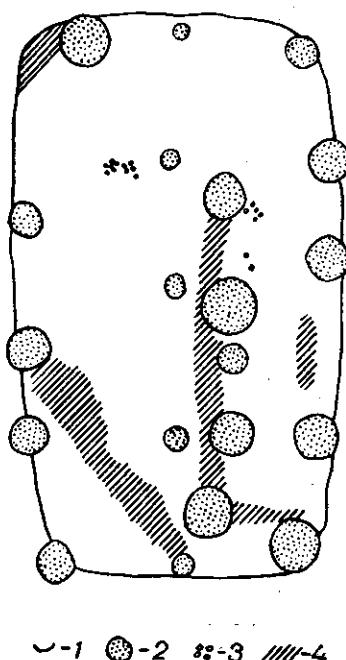

Рис. 3. План господарської споруди № 6:
1 — контури будівлі; 2 — стовпові ями;
3 — скupчення кераміки; 4 — вуглисти смуги.

знаходилось ще 4 ями, що утворювали неправильний чотирикутник розмірами 3,5×5 м. Південно-західніше цього чотирикутника на підлозі приміщення був виявлений ретельно зроблений рівчик глибиною 30 см, довжиною 3 м, шириною 50 см. Рівчик був заповнений уламками понад 120 зернотерок. Всі вони були випалені, деякі з них настільки сильно, що розпадалися в руках. При цьому слід зазначити, що ні рів, ні оточуючий простір слід випалу не мали. Отже, зернотерки випалювалися не на місці, а десять на стороні. Простір між уламками зернотерок, а також дно рівчачка були засипані землею і дрібними кальцинованими кістками. Поблизу рівчачка знайдено декілька фрагментів тонкостінного лощеного посуду. Дещо в плануванні і влаштуванні цього приміщення неясно. Проте скupчення в одному місці такої значної кількості зернотерок, принесених сюди, очевидно, з різних жителів, найприродніше пояснити як прояв землеробського культу.

Друге приміщення було виявлене в східній половині поселення. Як і перше, воно було ізольоване від жителів, знаходилося досить далеко (за 20 м) від озера і не мало поблизу себе господарських споруд. Форма

приміщення своєрідна. Споруда мала прямокутні обриси і була витягнута з півночі на півден.

До північної стіни примикала невелика трикутна прибудова, довжиною близько 3 м. Основна частина приміщення була заглиблена в центрі на 1,25 м, південно — 0,7 м. Трикутна прибудова була відокремлена від основного приміщення, очевидно, дерев'яною перегородкою. Від неї збереглася темна смуга та три ямки від стовпів, на яких перегородка кріпилася.

В центрі трикутного приміщення було виявлено чашеподібне заглиблення діаметром 50 см, глибиною 5 см. Його дно та стінки обмазані товстим шаром глини і випалені.

Всередині заглиблення, яке було, очевидно, алтарем або жертвеником знаходився попіл світлого кольору. Поруч лежали фрагменти тонкостінної багато орнаментованої посудини. В основному приміщенні знайдено залишки двох відкритих вогнищ і навколо них, в різних місцях — шість поховань із спаленням. Поховання знаходилися під підлогою, в грушовидних ямках майже однакової форми і розмірів. Діаметр овального устя ямок 20—25 см, глибина від рівня підлоги 20—30 см. Деякі з ямок в середині були обмазані глиною. Заповнення складалося з кальцинованих кісток, попелу і сажистого піску з дрібними вугликами. В одних похованнях все це було в перемішаному стані, в інших — кістки лежали на дні ямки, а попел зверху. Знахідок в приміщенні було небагато. В різних місцях вздовж стін виявлено декілька розвалів посудин, причому більшість з них тонкостінні, підошчені і багато орнаментовані. Особливості планування і влаштування цього житла, відсутність в ньому печей з склепінням і звичайного культурного шару дають підстави твердити, що це приміщення не правило за житло. З другого боку, наявність в ньому трикутної прибудови з жертвовником і велика кількість поховань дозволяють припустити, що приміщення призначалося для якихось ритуальних дій — імовірно пов'язаних з культом мертвих.

Розкопки дали можливість з'ясувати не тільки основні типи споруд, але й уявити рівень і характер будівельної техніки того часу. Перш за все, привертає увагу обробка дерева, яке було безумовно основним будівельним матеріалом на поселенні. Судячи з обвуглених шматків дерева, різних ям, які зберегли форму стовпів, фрагментів глини з відбитками дерева, можна вважати, що у влаштуванні жител застосовувалися не тільки круглі «натуруальні» колоди, але й чотирикутні старанно обтесані бруски та поздовжньо розколоті плахи, можливо навіть дошки. Про можливість різноманітної обробки дерева свідчать відомі для того часу такі знаряддя праці: сокири, кельти, різноманітні тесла і долота. Цікавим є широке застосування у влаштуванні жител (печей, підлог, а можливо і нижньої частини стін) глини і, зокрема, глянініх вальків — своєрідних найдавніших цеглин. Відносна стандартність їх розмірів, форма і якість випалу вказують на те, що виготовлення вальків здійснювалося, очевидно, в масовому порядку, а не кожною сім'єю окремо. Імовірно, що і в будівництві кожного з жител приймав участь увесь колектив. Обсяг робіт, пов'язаний з спорудженням жител таких великих розмірів, був не під силу одній сім'ї.

Речей на поселенні знайдено порівняно мало. В основному це вже поламані предмети і такі, що вийшли з ужитку. Складається враження, що мешканці поселення, перш ніж залишили його, винесли все найцінніше майно.

Найбільший інтерес становить колекція кераміки, яка, незважаючи на значну фрагментарність матеріалу, дає повне уявлення про форми посуду і їх кількісне співвідношення.

Весь посуд виготовлений з місцевої глини з домішкою товченого граніту. Цікаво, що річковий пісок, який тут є скрізь, майже ніколи не

вживався для домішок. Кераміка добре випалена. Зовнішня поверхня звичайно старанно загладжена, часто ангобована більш світлою — жовтою або рожевою глиною.

Найпоширенішими були дві форми: горщики з відносно опуклим тулубом (рис. 4, 4—7) та тюльпаноподібні посудини подовжених пропорцій з слабо профільованим тулубом і високими плавно відігнутими вінцями (рис. 4, 1—3; 5, 3, 4, 6, 9). Кухонні горщики або зовсім не прикрашені (рис. 4, 8, 9, 11), або орнаментовані круглими наколами, нанесеними під вінцями з зовнішнього боку (рис. 4, 4; 5, 2). Тюльпаноподібні

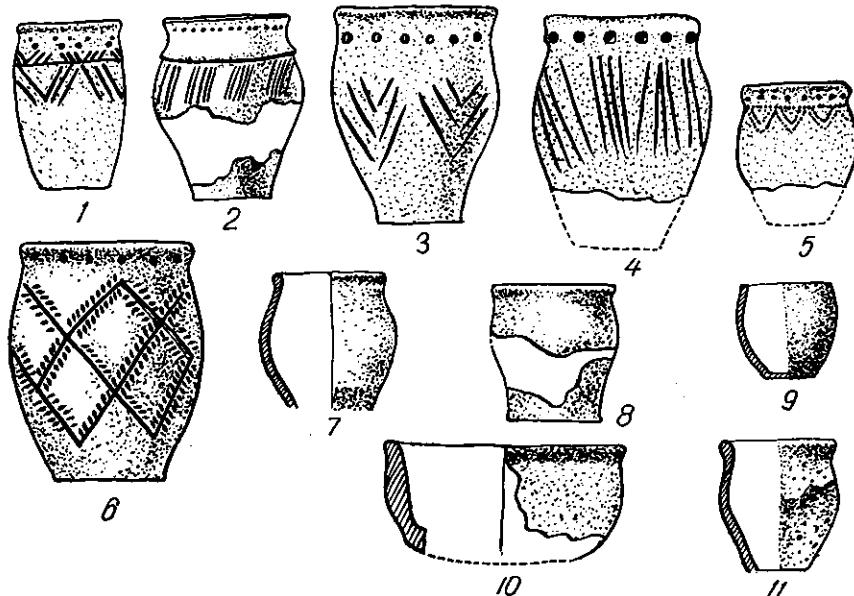

Рис. 4. Основні типи посуду.

посудини орнаментовані багатше і різноманітніше. Найпоширенішим був орнамент з прокреслених трикутників (рис. 5, 3, 6, 7), паралельних поясів (рис. 5, 1) та наліпних валиків в один або ж два ряди під вінцями (рис. 5, 10). Значно рідше тюльпаноподібні посудини орнаментовані зубчастим, (рис. 5, 5) або ж гнуучким штампом, обмотаним шнуром — «колючим дротом» (рис. 5, 4).

Інші керамічні форми зустрічалися порівняно рідко. Серед них можна відзначити банки звичайно невеликих розмірів без орнаменту (рис. 4, 8, 9, 11), плоскі миски з дрібними проколами по краю (рис. 4, 10), чаши або ж вази, форма яких не цілком ясна, друшляки. Слід підкреслити, що майже в кожному житлі знайдені фрагменти кераміки з багатопружковим орнаментом. Такий посуд відрізняється від іншого не лише формою і орнаментацією, але й фактурою і обробкою поверхні. Очевидно, ця кераміка виготовлялась десь в іншому місці. Також були знайдені мініатюрні посудинки, ложки та прясла (рис. 6, 1—3).

Кам'яних і крем'яних предметів знайдено мало і вони не відрізняються оригінальністю. Це — зернотерки — овальні гранітні плити, звичайно стерті до краю, відбійники, уламки крем'яних серпів, кам'яні сохири, вістря стріл і списів, скребки. Кремінь, з якого виготовлені вироби, місцевий, поганої якості. Знайдені вироби, виготовлені з кварциту. Обробка більшості крем'яних виробів груба і недбала.

Описаний вище речовий матеріал, знайдений на поселенні, — кераміка і знаряддя праці — характерний для тшинецько-комарівської культури, хоч і має ряд особливостей. Серед пам'яток вказаної культури

аналогії можна знайти в Нородичах², Мошнах³, Войцехівці⁴. Це дозволяє віднести Пустинку до кола названих пам'яток.

Проте поселення біля хут. Пустинки стоїть найближче до пам'яток сосницької групи⁵. Тут схожість з керамікою проявляється не лише в основних формах і в загальній манері орнаментації, але й в деталях. Також збігається і процентне співвідношення окремих типів кераміки. Так, наприклад, на Пустинківському поселенні, як і на інших сосницьких пам'ятках, банкоподібні посудини зустрічаються досить часто, але мис-

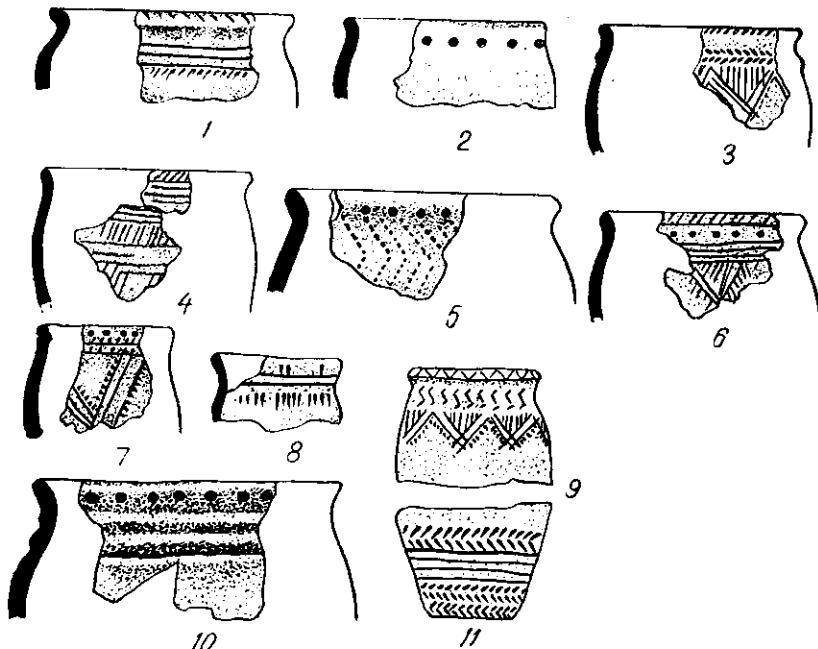

Рис. 5. Основні типи орнаменту.

ки майже зовсім відсутні. Кераміка Пустинки близька до кераміки сосницьких пам'яток манерою прикрашати більшу частину посудини, численним перлинним і зубчастим орнаментом, а також орнаментом у вигляді «колючого дроту».

Схожість з пам'ятками сосницької групи не обмежується керамікою. Вона простежується в знаряддях праці, наприклад, в поширенні кварцитових виробів, а також в характері жител. Так, напівземлянка, розкопана біля с. Волинцево в ур. Попова Левада, близька житлам Пустинки⁶ за своїм плануванням і влаштуванням. Безперечна схожість спостерігається також між житлами Пустинки і землянки, дослідженіми Ф. М. Заверняевим на Почапському селищі, розташованому в басейні верхньої Десни — найпівнічнішому районі ареалу сосницьких пам'яток.

² І. Ф. Левицкий. Стация в ур. Піщеному біля Народіч.— Антропологія, т. IV за 1930 р. К., 1931, стор. 191—232.

³ В. Ильинская. Поселение комаровской культуры у с. Мошны.— КСИА, вып. 10. К., 1960, стор. 48—58.

⁴ О. Лагодовська. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині.— Археологія, т. II. К., 1948, стор. 62—78; О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук. Нові дослідження Войцехівського могильника.— АП, т. VI. К., 1948, стор. 69—74.

⁵ С. С. Березанская. Памятки середньої бронзи на Десні та Сеймі.— Археологія, т. XI. К., 1957.

⁶ С. С. Березанская. Новые памятники эпохи бронзы в бассейне Сейма.— КСИИМК, вып. 67. М., 1957, стор. 28—35.

Характерно, що на обох поселеннях для будівництва застосовувалися глиняні вальки⁷.

В цілому, на поселенні Пустинка міцно переплелися риси, характерні для тшинецької і комарівської культури та риси, властиві, головним чином, сосницьким пам'яткам.

Розкопки в Пустинці ще раз підтвердили, що сосницька група пам'яток являє собою ніщо інше, як найсхідніший варіант тшинецько-комарівської культури.

На поселенні не знайдено датуючих речей, тому час його існування визначається на підставі порівняння з іншими пам'ятками. Тепер най-

більш прийнято датувати пам'ятки тшинецької і комарівської культур в межах XIV—XI ст. до н. е. Поселення в Пустинці відноситься до пізнього періоду існування цих культур XII—XI ст. до н. е.⁸

Розкопки в Пустинці вперше дозволяють провести приблизні підрахунки кількості мешканців поселення.

Середні розміри пустинківських жител 7×14 м, отже площа їх—98 м². Більшість досліджених жител складалася з двох приміщень.

Є підстави вважати, що практично використовувалося лише одне з них. Воно, як правило, більш «чисте», містить меншу кількість черепків, каменів, кісток та інших кухонних покидьок. Крім того, саме тут виявлені глиняні вимостики — очевидно, нари. В другому приміщенні знаходилися піч і кухонний посуд. До того ж, дуже імовірно, що взимку в ньому тримали худобу. Середні розміри «чистого» житлового приміщення становлять 6×7—6×8 м, тобто близько 50 м². З них якусь частину займало вогнище. На цій площині, якщо використати її цілком, впритул можуть розміститись 15 осіб. Враховуючи, що частина площині імовірно була зайнята якимось інвентарем і продуктами, кількість мешканців слід скоротити до 10—12 осіб. Якщо наведені розрахунки справедливі, то кількість людей, що мешкали на Пустинківському поселенні, яке складалося з 20—22 жител, становила приблизно 250 осіб. Таким уявляється родове селище в добу середньої бронзи (рис. 7).

Величина поселення, кількість жител, їх розміри та влаштування не залишають сумніву в тому, що воно було заселене постійно і протягом довгого часу. Не виключено, що вибір місця для житла залежав від суспільного та майнового становища сім'ї. Це припущення знаходить підтвердження в тому, що житла західної половини і за влаштуванням, вірніше — за внутрішнім оформленням, і знайденими тут предметами створюють враження найбагатших. Мешканці поселення займалися скотарством і землеробством, про що свідчать кістки домашніх тварин, серпи, зернотерки, відбитки зерен на посудинах. І хоч за етнографічними даними доведено, що при відносно низькому розвитку виробничих сил жодна з галузей господарства сама по собі не може забезпечити існування, звичайно якийсь з видів господарства все ж є головним і домінуючим. Таку роль у мешканців Пустинки, очевидно, відігравало ско-

⁷ Ф. М. Заверняев. Памятники эпохи поздней бронзы в бассейне Верхней Десны.—СА. М., 1964, № 1, стор. 149—150.

⁸ A. Gardawski. Chronologia kultury trzcinieckiej.—Archeologia Polski, tom. X, z. 2. Warszawa, 1965, стор. 529; И. К. Свешников. К вопросу о сходстве и различии тшинецкой и комаровской культур. Сборник «Новое в советской археологии», стор. 91; С. С. Березанская. Тшинецкая культура в северной Украине.—СА. М., 1967, № 2, стор. 36.

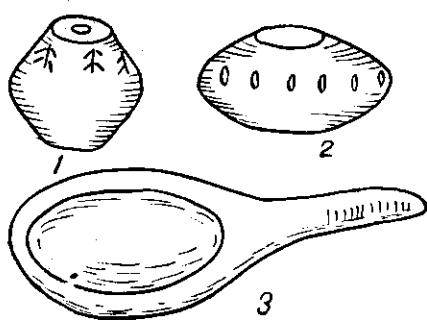

Рис. 6. Прясла. Глиняна ложка.

Рис. 7. Житловий комплекс (житло № 9 та господарська споруда № 7).

тарство. Головним доказом, на користь сказаного, є природні умови Полісся, які значно більше пристосовані і вигідні для скотарства, ніж для землеробства. Серед інших занять мешканців Пустинки слід назвати полювання, рибальство та, можливо, бортництво.

Такі є початкові, найбільш основні результати дослідження поселення поблизу хут. Пустинка. Дальше вивчення одержаних матеріалів, очевидно, розширить і доповнить їх.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ БРОНЗЫ БЛИЗ ХУТОРА ПУСТЫНКА НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ

Резюме

В течение четырех сезонов (1962—1966 гг.) производились раскопки на дюнном поселении близ хут. Пустынка Черниговского района и области.

В результате проведенных работ были определены размеры и планировка поселения, установлено общее количество жилищ и хозяйственных построек (35), получено ясное представление об их устройстве. Обнаружены интересные материалы, освещающие некоторые стороны духовной культуры обитателей поселения. Найдено много различных предметов домашнего обихода, позволяющих судить о хозяйстве населения.

Поселение в Пустынке датируется XII—XI вв. до н. э. и относится к сосницкой группе памятников, составляющих наиболее восточный вариант тшинецко-комаровской культурной области.

М. Б. БАРБОН, С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ СОСНИЦЬКОГО ТИПУ БІЛЯ с. ЗАЗИМ'Є НА КИЇВЩИНІ

У 1963 р. при обстеженні околиць с. Зазим'є Бориспільського району в ур. Стайки виявлено поселення епохи бронзи¹, розміщене за 2 км від ріки Десни в широкій долині.

Виявлене поселення міститься на одній з височин, що тягнеться з півночі на південь до двох кілометрів. Височина розділена невеликою сідловиною на дві більш високі ділянки, що підіймаються над луками на 2—3,5 м і затоплюються тільки у великі повені. Зі сходу, півдня і заходу її оточують заболочені озера, мабуть, залишки від старих русел Десни.

Найбільшу висоту (до 3 м) височина має в південній частині, де і було виявлено найбільше знахідок. На одній з ділянок височини (150×100 м), на свіжозораній поверхні були добре помітні світлі плями сірувато-попелястого кольору, які при розчистці виявилися слідами стародавніх жител, що супроводжувалися керамікою, камінням та обпаленими кістками тварин.

На цій же ділянці було виявлено і розчищено яму, можливо заглиблене житло, бо на дні ями простежено сліди від вогнища. Яма, довжиною понад 4 м, мала досить правильну прямокутну форму і рівне дно. В її заповненні і навколо неї знайдено значну кількість уламків посуду, пряслиця, крем'яні скребки, вістря до стріл, уламки зернотерки, розколоті й обпалені кістки тварин, крем'яні відколи і чимало незакінчених крем'яних виробів. Можливо, тут знаходилась майстерня, де виготовляли крем'яні речі. Тут же, на південному краю височини, на відстані 50 м від житла, знайдена ливарна чотирикутна формочка. Раніше на цьому місці було знайдено два кельти, які зараз загублені.

За 1 км на південь від поселення Савичина, на городах, при копанні ям, нерідко зустрічаються людські кістки, можливо, залишки могильника, що належав поселенню.

Більша частина кераміки, зібрана на поселенні, відноситься до епохи бронзи. Це — уламки посуду сіруватого і темно-червоного кольору, виготовленого з глини з домішкою піску, зерен кварцу і слюди. Вони добре випалені, внутрішня та зовнішня поверхні старанно і рівномірно згладжені. Судячи з фрагментів, посуд мав так звану тюльпаноподібну форму — високий стрімкий тулуб з плавно відігнутими назовні вінцями, з потовщеним косо та прямо зрізаним краєм, і маленьким плоским дніцем без закраїнки.

¹ Поселення знайдене М. Б. Барбоном. Повторне обслідування проведено С. С. Березанською.

Більшість таких посудин прикрашено прокресленим орнаментом (рис. 1, 1—3, 7, 10). Крім того, на цьому посуді зустрічається орнамент з скрізних проколів (рис. 1, 1, 2) та косих смужок (рис. 1, 3—5, 8). Смуги утворюють порожні або заштриховані трикутники (рис. 1, 10—

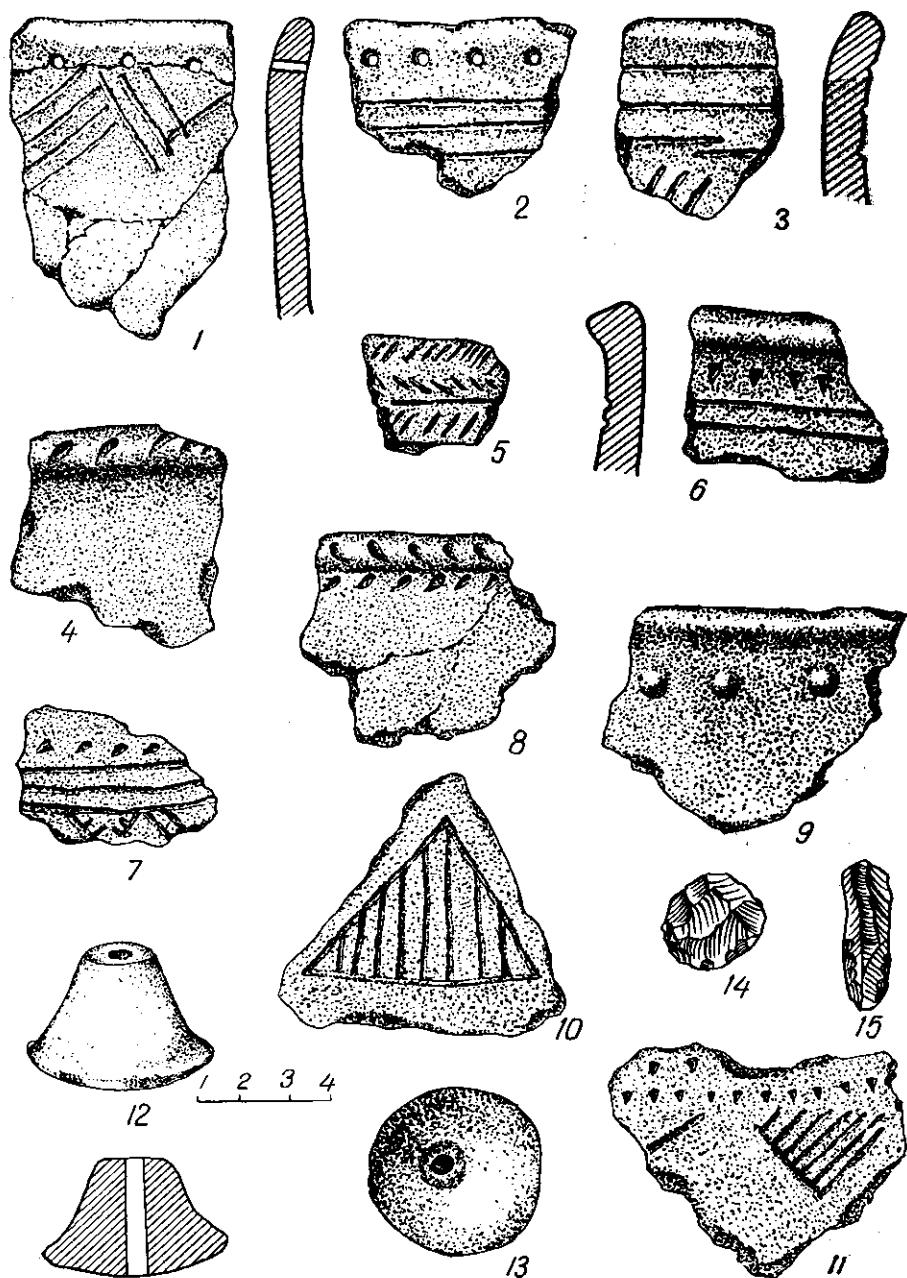

Рис. 1. Речовий матеріал з поселення.

11), паралельні пояси, овали. Зустрічаються уламки посудини, що мали, мабуть, приземистий і більш опуклий тулуб, короткі відігнуті назовні вінця. Цей посуд, як правило, прикрашався наколами, нанесеними зовні або з внутрішнього боку (рис. 1, 9). Крім кераміки, знайдено два пряслиця: одне плоске, друге у вигляді зрізаного конуса (рис. 1, 12, 13). До часу поселення, можливо, повинні бути віднесені знахідки декількох скребків (рис. 1, 14—15), виготовлених зі сколів кременю, крем'яні віст-

ря стріл трикутної форми та точильний камінь з крупнозернистого за-
лізняка. За формою та розмірами цей точильний камінь нагадує так
звані «випрямителі» катакомбного типу.

Форми посуду, характер його орнаментації та такі технологічні
ознаки як домішка великих зерен кварциту в глині дають підстави по-
рівнювати це поселення з такими поселеннями як Мошни². Але най-

більш близькими до нього є пам'ятки Сосниць-
кого типу (Волинцево, ур. Попова Левада, Іва-
нівка)³, Пустинка⁴ та ін., що складають най-
більш східний варіант, культур тшинецько-ко-
марівського кола.

Велике значення має знайдена тут чоти-
рьохбічна ливарна формочка для лиття чоти-
рьох предметів: кельта та трьох долот. Формоч-
ка виготовлена із одного бруска сланцевого
талька, прямокутної форми довжиною 14,5 см,
шириною 4,5—5 см, товщиною 3—4 см. Кути
брusка в декількох місцях збиті (рис. 2). Нижче
подаємо короткий опис предметів, відбитих на
формочці⁵.

1. Формочка для лиття кельта має форму
витягнутого прямокутника з невеликим розши-
ренням в його верхній частині, рівним лезом і
овальною в розрізі втулкою, що закінчується
рельєфним ободком. Довжина кельта 9 см, ши-
рина леза 3,8 см. Поперечні розміри втулки
 3×2 см. З одного боку формочки добре поміт-
ний проріз від вушка. Чи було у кельта друге
вушко — неясно, бо частина матриці зіпсована.

Кельт був прикрашений трьома рельєфни-
ми пружками. Один пружок оперізує втулку
нижче краю на 2 см. Два інших — променями
розходяться від центра першої до кінця леза
кельта (рис. 2; 3, 3).

2. Формочка для лиття втульчастого долота.
Нижня частина формочки відбита. Збережена
ділянка формочки відповідає верхній частині
знаряддя, яка мала овальну втулку і рівні па-
ралельні стінки, мабуть, клиноподібне лезо. Дов-
жина частини, яка збереглася — 9 см, розміри овальної втулки —
 $2,5 \times 2$ см. Ширина кельта нижче втулки — 2 см. У верхньому правому
куті формочки помітний литок (рис. 3, 2).

Рис. 2. Ливарна формоч-
ка, на якій зображені
негатив кельта.

2.5×2 см. Ширина кельта нижче втулки — 2 см. У верхньому правому
куті формочки помітний литок (рис. 3, 2).

3. Формочка для лиття плоского долота. Частина формочки зіпсо-
вана. По уламку, який зберігся, можна припустити, що у формочці від-
ливалось вузеньке плоске долото, довжиною 14—15 см, ширина одного
кінця 1 см, другого — 1,5 см, в середній частині — 1,2 см. Товщина до-
лота 5,6 см (рис. 3, 4).

4. Формочка для лиття широкого плоского долота. Збереглась пов-
ністю. Являє негатив клиноподібного долота, довжиною 13,5 см. Ширина
прямого леза — 3,2 см. Ширина верхньої обушкової частини — 1 см.
Товщина в середній частині — 2,7 см (рис. 3, 1).

² В. А. Ильинская. Поселение поморской культуры у Мошны.—КСИА, вып. 10. К., 1960, стор. 48—68.

³ С. С. Березанская. Пам'ятка періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі. Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 87, 94.

⁴ С. С. Березанская. Поселение бронзового века у хутора Пустынка на Черниговщине. Археологические исследования на Украине 1965—1966. К., 1967, стор. 9—12.

⁵ На малюнку 3 подано графічне зображення чотирьох боків матриці.

В цілому, чотири вироби, негативи яких відображені на формочці є, мабуть, своєрідним набором інструментів для обробки дерева.

Те, що на кельті є одно вушко з рельєфним пружком, який утворює підтрикутну арку, наближує його до кельтів старшого трансільванського типу та наводить на аналогії в Райгородськім скарбі⁶, Коблеві,

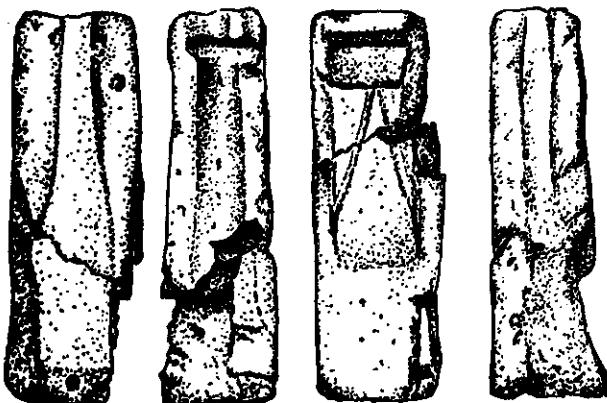

Рис. 3. Графічне зображення чотирьох боків ливарної формочки:

1 — широке плоске долото; 2 — втульчасте долото; 3 — кельт;
4 — вузьке плоске долото.

Маячі та Кривому Куті⁷. Втульчасте долото найближчу аналогію має у Красномаяцькому скарбі⁸, Малих Копанях⁹, у Волошському скарбі та на поселенні біля с. Капулівка¹⁰. Плоскі долота з боками, що розширяються до леза, знайдені в Малих Копанях¹¹, Коблеві¹² та Острівці¹³. Майже всі наведені аналогії відносяться до так званого сабатинівського етапу зрубної культури і датуються в межах XIII—XI ст. до н. е. Так, імовірно, треба датувати і поселення в с. Зазим'ї.

М. Б. БАРБОН, С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЕ СОСНИЦКОГО ТИПА В с. ЗАЗИМЬЕ НА КИЕВЩИНЕ

Резюме

В 1963 г. в окрестностях с. Зазимье Бориспольского района в урочище Стайки было обнаружено и обследовано поселение поздней бронзы, относящееся к Сосницкому варианту тшинецко-комаровской культуры. На поселении обнаружены следы жилищ и очагов. Особый интерес представляет четырехсторонняя матрица для отливки кельта и трех долот. По аналогиям с изделиями из кладов Северного Причерноморья она относится к XIII—XI вв. до н. э. Литейная формочка является важным материалом для датировки памятников сосницкого типа.

⁶ А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы.—Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. К., 1967, рис. 9, 16.

⁷ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Северное Причерноморье в эпоху поздней бронзы.—МИА, № 46. М., 1955, рис. 32, 6, 11, 12, 33; И. Г. Черников. Красномаяцкий клад литейщика.—КСОГАМ за 1963. Одесса, 1965, рис. 7, 1, 3; 8, 1, 5.

⁸ И. Г. Черников. Вказ. праця, рис. 14, 9.

⁹ А. М. Лесков. Вказ. праця, рис. 7, 8.

¹⁰ И. Н. Шарифудинова. Линейные формы на поселениях эпохи поздней бронзы в Нижнем Поднепровье.—КСИА, вып. 10. К., 1960, стор. 60, рис. 1, 2.

¹¹ А. М. Лесков. Вказ. праця, рис. 11, 10.

¹² О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, рис. 32, 7.

¹³ Е. А. Балагури. Ливарные формочки из поселения поздней бронзовой доби бывшего с. Остривец.—Доповіді і повідомлення Ужгородського держуніверситету (серія історична), № 5, рис. 7, 8.

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА, О. П. ДІДЕНКО

КУРГАНИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ УМАНІ

Серед археологічних колекцій Уманського краєзнавчого музею на особливу увагу заслуговує невеликий, але досить показовий матеріал з поховань курганного могильника, який до цього часу не дістав висвітлення в археологічній літературі.

Могильник знаходиться на високому плато західної околиці Умані, між залізницею та асфальтованим шосе, що веде до станції Христинівка.

У 1907 р. він складався з 20 курганів. Щорічна оранка та випадкові розкопки курганів призвели до того, що вже в 1915 р. на могильнику залишилось всього 11 насипів¹. За спогадами мешканців міста, всі кургани були невисокі, крім трьох, розташованих у західній частині могильника, насипи яких досягали раніше 2—4 м.

Систематичні розкопки могильника не провадились. В 1910 р. на сільськогосподарській виставці в м. Умані були виставлені речі скіфського часу здобуті або випадково знайдені на цьому могильнику².

У 1912—1913 рр. П. П. Курінний провадив розвідки та розкопки в західній околиці м. Умані. Є загадка про дослідження трьох курганів, в яких знайдено «черпачок скіфський та стрілу», а також залізний наконечник списа і бронзову стрілу³. В 20-ті роки П. П. Курінним був розкопаний на захід від вокзалу м. Умані курган скіфського часу, позначений їм за № 4, речі з якого зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Будування цегельного заводу (1925 р.) та щорічна розробка кар'єру на території могильника призвели до знищення майже всієї його площині. Зараз залишився лише один курган з західного краю, який роззорюється і має висоту близько 1,8 м.

У 1960 р. при добуванні глини робітниками цегельного завodu був знесений невеликий курган, частина західок якого надійшла в музей. В західній частині могильника, що мала бути знесена кар'єром у 1963 р. працівниками було розкопано два великих кургани (один з них виявився вже досліджуваним раніше) та чотири малих, насипи яких було цілком розорано⁴. Весною 1964 р. в музей надійшло декілька бронзових предметів із зруйнованого поховання, знайденого поблизу курганів, досліджених музеєм.

Таким чином, у нашому розпорядженні є відомості про розкопки 11 курганів. Але крім них у 1955 р. на схід від вокзалу випадково було

¹ П. П. Куринной. Случайные находки и археологические разведки на территории Уманщины, 1916, стор. 3. Науковий архів ІА АН УРСР.

² Там же.

³ П. П. Куринной. Случайные находки и археологические разведки... Свідоцтво К. І. Колісниченка, мешканця Умані, учасника розкопок.

⁴ В дослідженнях приймали участь В. А. Стефанович, О. П. Діденко.

виявлене зруйноване поховання, речі з якого надійшли до музею. На жаль, документація та речовий матеріал перших трьох курганів відсутні, тому ми починаємо з розгляду кургана № 4.

Згідно інвентарному запису, в кургані № 4 було три поховання: два в насипу і одне в ґрунтовій могильній ямі. При першому похованні виявлено срібний «ковток» та рештки залізного панцира. Друге поховання, імовірно, було безінвентарне. Третє поховання, що знаходилось в могильній ямі, було основним.

Дно могильної ями мало підстилку. Зі слів В. А. Стефановича, що був присутній при розкопках кургана, прямокутна яма була перекрита зверху залишками дубового настилу⁵. За станом речей та кісток можна вважати, що поховання було в значній мірі зруйноване й пограбоване. Деякі речі пошкоджені й представлені фрагментарно.

Залишки інвентаря вказують на те, що поховання належало чоловікові. Серед речей було знайдено озброєння та кінську зброя. За описом, озброєння складалось з чотирьох залізних наконечників списів та одного дротика з залізними підtokами, восьми наконечників стріл та шести пращних каменів. До складу кінської зброя входили три пари залізних вудил, чотири бронзових та дві залізних псалії, різноманітні бронзові пронизі, ворворки та прикраси, оформлені у скіфському звіриному стилі. З інших речей знайдено комплект бронзових пряжок від паска, залізні кульки-пронизі. З кістяних — шила та намистина-пронизь у вигляді стержня з бронзовими циліндрами на кінцях та поясками зі сканним орнаментом.

З предметів озброєння в фондах музею є лише один наконечник списа досить доброї збереженості. Він має вузьке листоподібне перо з слабо помітною нервиюрою в нижній частині та довгу, трохи розширену донизу, трубчасту втулку, що становить майже половину всієї довжини наконечника. Загальна довжина наконечника 33 см, довжина пера — 19 см, а найбільша його ширина 2,6 см (рис. 1, 1).

Згідно з описом, комплект кінської зброя зберігся майже повністю. Дві пари вудил залишились цілими, від третьої виявлено лише уламок стержня з зовнішньою петлею, до якої прикліпів бронзовий налобник. Вудила зроблені з чотирикутних в розрізі прутів. Зовнішні кінці, звужені й зігнуті, утворюють широкі округлі петлі (рис. 1, 7, 18, 22).

Добре збереглися пара залізних та один бронзовий псалій. Залізні псалії зроблені з тонкого S-подібного зігнутого прута, округлого в розрізі, з двома отворами в середній вісімкоподібній уплощений частині та з округло-конічними шишками на кінцях (рис. 1, 2). Бронзовий псалій подібний за формуєю до залізних (рис. 1, 6). Інші три бронзових псалії зламані в найбільш тонкій частині біля отворів на дві половини. За формуєю вони близькі до цілого бронзового псалія, але на відміну від нього, стержні псаліїв прикрашені досить глибокою косою гвинтовою нарізкою, яка густо покриває всю поверхню стержнів (рис. 1, 19—21).

Бронзові прикраси зброя складаються з двох пар нащочників (з яких ціліми збереглася лише одна пара), з уламка та одного цілого налобника. Всі вони оформлені в скіфському звіриному стилі. Цілі нащочники являють собою довгасті плоскі бляхи у вигляді схематично зображеного фантастичного птаха — грифона. Голова птаха звернута вліво і прикрашена зверху гребенем із трьох випуклин. Довгі лапи закінчуються повернутими праворуч пазурями. Біля голови та біля кінцівок ніг є невеличкі трипелюсткові пальметки. Внутрішній бік бляшок гладкий, у верхній її частині прикріплена горизонтальна петля для протягування ремінця (рис. 1, 3, 4). Пара нащочників, знайдених

⁵ До Великої Вітчизняної війни уламки дубових колод з кургану № 4 зберігались у фондах Уманського краєзнавчого музею.

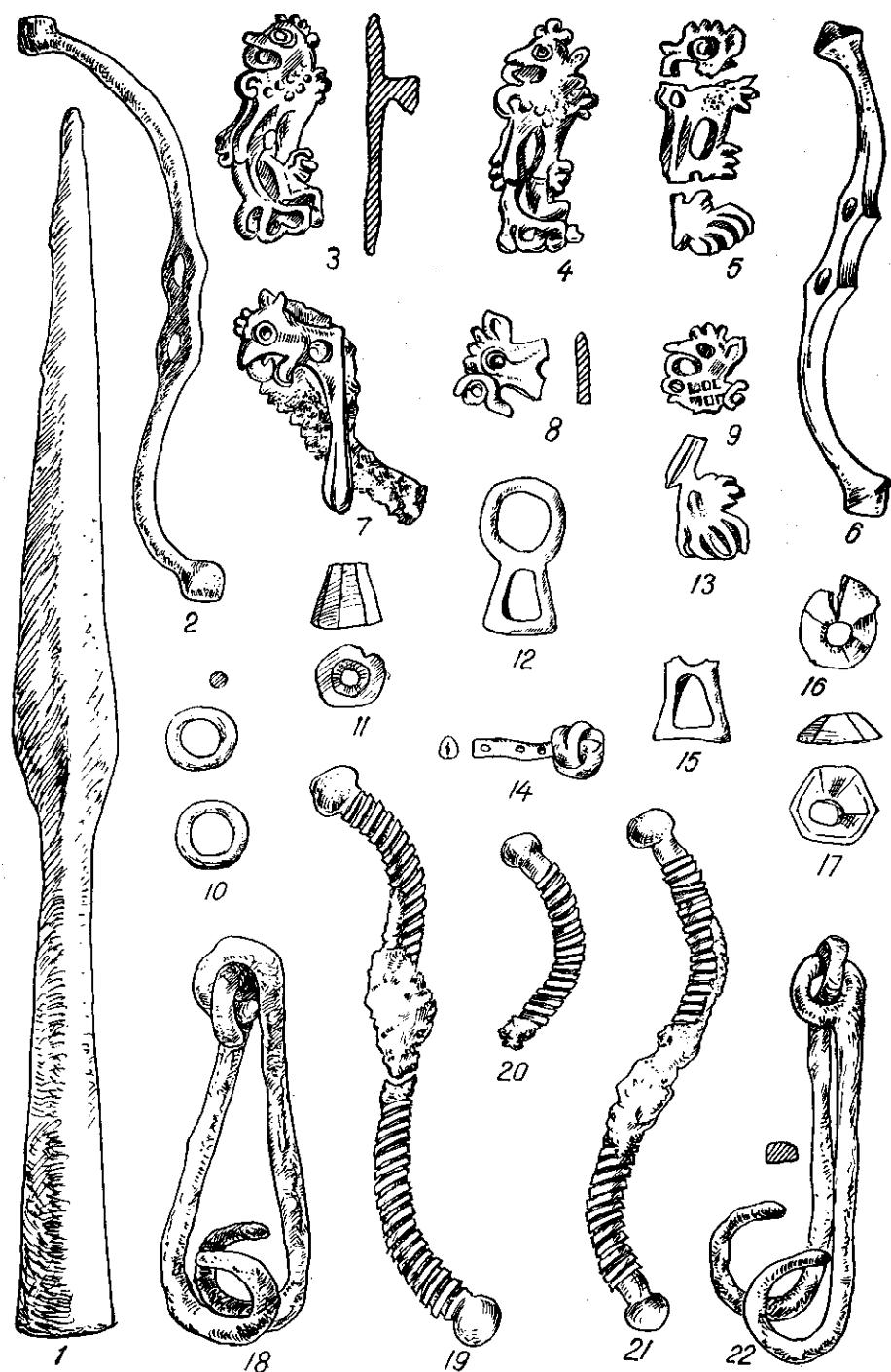

Рис. 1. Речі з кургану № 4 поблизу Умані.

в уламках, відрізняється від перших трактуванням нижніх кінців лап, що нагадують лапи тварини (рис. 1, 5, 9, 13).

Бронзовий налобник, що прикипів до уламка вудил, складається з двобічного зображення голови грифона, аналогічного зображеню на нашочниках, та вузької напівовальної в розрізі пластини (рис. 1, 7). До такого ж налобника належить уламок бляшки з подібним же двобічним, але більш схематизованим зображенням голови птаха (рис. 1, 8).

До складу кінської збрui відносяться два бронзових відлитих кільця (рис. 1, 10), ціла й зламана вісімкоподібні пряжки, одна частина яких трапецієподібна, друга — у вигляді кільця (рис. 1, 12, 15), та три бронзових шестигранных ворворки. Дві з них — у вигляді низько-зрізаного конуса, широкого біля основи, грубуватої роботи, значною мірою зіпсовані (рис. 1, 16, 17), а третя — товстостінна, плоско зрізана біля основи (рис. 1, 11).

Зберігся невеликий уламок ремінця, один кінець якого був зав'язаний у вузлик (рис. 1, 14).

Інші речі, знайдені в кургані № 4 та описані в інвентарній книзі, не збереглися.

Курган № 5 знесено під час розробки кар'єру у 1960 р. В ньому відкрито поховання, обряд якого встановити не вдалося. З речей, що супроводжували поховання, до музею потрапили: малий амфориск з червоної глини, кільцева підставка дна до великої червоноглиняної посудини, дві черепашки саугі (рис. 2, 11), шматочек червоної фарби та уламок плити з піщаниця (можливо уламок зернотерки або точильний камінь).

Амфориск (висота 15 см) хорошої роботи, з добре загладженою поверхнею рожевого кольору і трохи видовженим корпусом, з широкими округло похилими плічками, плавно звужений до дна. Вузьке денце закінчується плоскою круглою підставкою. Висока тонка шийка трохи розширяється вгорі і закінчується злегка сплющеними валикоподібними вінцями. Нижні кінці високих ручок прикріплена до плічок. У верхній частині ручки округло зігнуті і з'єднуються з шийкою значно нижче вінця (рис. 2, 4).

Кільцева підставка дна (діаметр 10 см) належить до великої посудини відкритого типу, можливо, глибокої чаші. Рожева поверхня вкрита рисками від гончарського круга (рис. 2, 12).

У 1963 р. науковими співробітниками Уманського краєзнавчого музею було досліджено два кургани на могильнику. У першому, в засипці могильної ями, знайдено декілька дерев'яних кілочків, що свідчить про те, що курган був розкопаний раніше, а тому, як вже згадувалось, він не входить в нумерацію вище згаданих курганів⁶. Давні розкопки цього кургана були проведені колодязем, що не заходить далеко за край могильної ями, тому її залишилась значна кількість викиду світлої глини, що лежала, як це з'ясовано новими розкопками, на глибині 1,3—1,4 м від поверхні насипу на площі діаметром 20—22 м. Під шаром викиду, навколо ями, збереглися кінці настилу з затлілих дубових горбілів⁷. Могильна яма мала прямокутну форму розміром 4 × 4 м, і орієнтована по сторонах світу. Вона була засипана досить м'яким черноземом, змішаним з жовтою глиною. В засипці зустрічались невеликі уламки дерева, окремі вуглики. На глиняному дні ями знайдено лише уламки людських затлілих кісток, в безладді кинутих під однією з стінок ями.

Курган № 6 знаходився на північ від попереднього за 160 м. Висота його досягала 1,7 м, діаметр насипу — 44 м.

⁶ Є підстави вважати його курганом № 4.

⁷ Рештки настилу спостерігались на площі 8×8 м². Звіт музею про розкопки курганів в районі кар'єру за 1963 р.

На глибині 1 м від поверхні простежено викид світлої глини, яка лежала шаром товщиною 0,5—0,6 м на рівні давнього горизонту навколо темної плями могильної ями, на площі діаметром 6 м.

Яма у верхній частині мала округлу форму діаметром 4 м, а глибше прийняла майже правильну форму квадрата — 3,5 × 3,5 м з орієн-

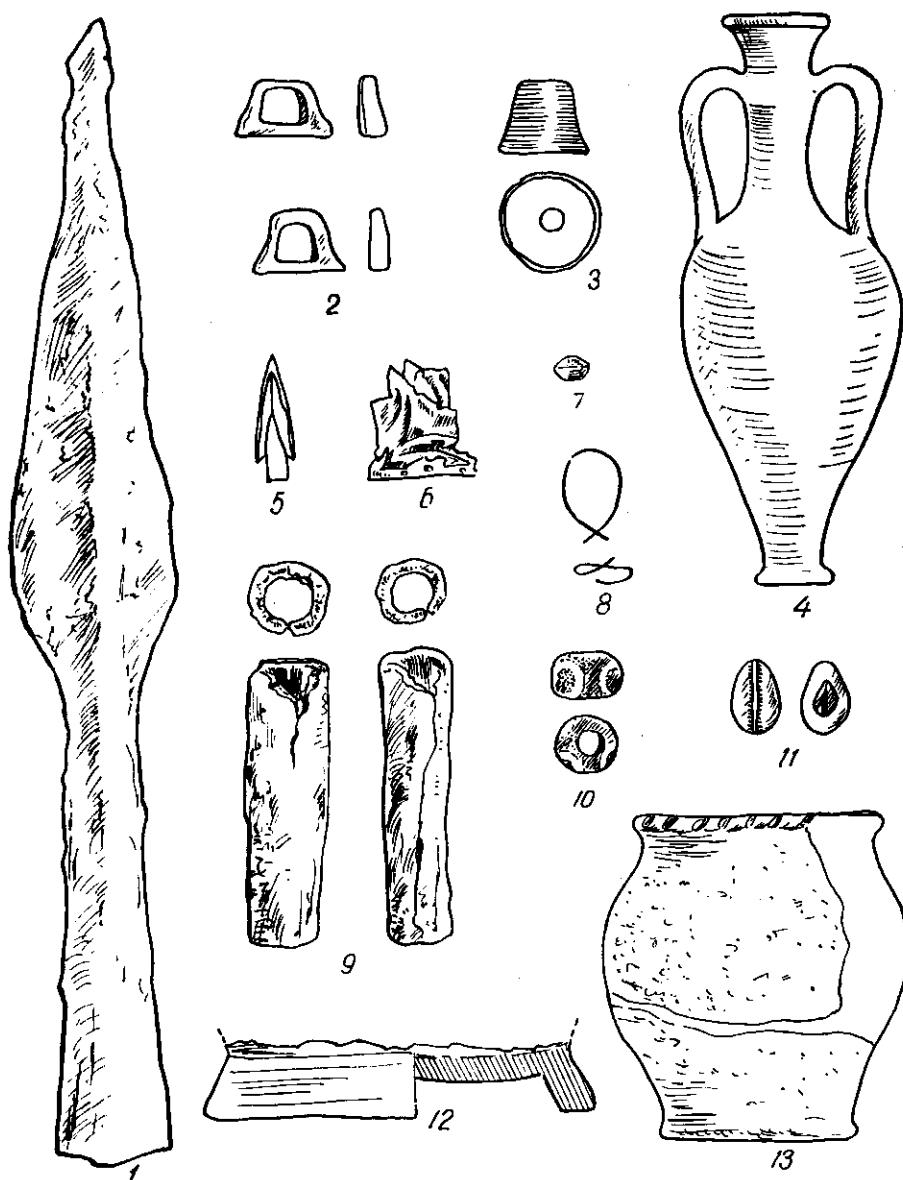

Рис. 2. Речі з могильника поблизу Умані:
1, 5, 6, 9 — курган № 6; 2, 3 — курган № 11; 4, 11, 12 — курган № 5; 7 — курган № 8; 8 — курган № 8; 10, 13 — випадкове поховання.

тацією по частинах світу. Дерев'яного настилу над ямою не було, але уламки зотлілого дерева були знайдені в насипу і в засипці ями. Під стінками ями місцями збереглися залишки дерев'яної горизонтальної обкладки стін. Дно відкрито на глибині 2, 10 м. Воно мало підстилку, що перетворилася на тонкий прошарок білої плісняви з бузковим відтінком. На дні ями в південно-західному куті та посередині західної

стінки виявлено дві ямки діаметром до 0,25 м та глибиною до 0,75 м, можливо від стовпів, але ніяких слідів дерева в них не було помітно.

Поховання виявилось цілком пограбованим та зруйнованим. На дні могили в безладді були розкидані кістки від двох людських кістяків та поодинокі кістки бика чи корови. У південно-західному куті могили, в ямці, знайдено наконечник списа, встромлений вістрям у дно ямки. Біля південної стінки лежали два залізних підтоки від списів та один бронзовий наконечник стріли. Тут же знаходився фрагмент золотої пластинки з рельєфним орнаментом та дірочками вздовж одного краю, в яких залишилися три дрібних золотих цвяшки.

Залізний наконечник списа, доброї збереженості, має листоподібне перо, трохи ширше, ніж у списа з кургана № 4. Вздовж пера проходить досить широка нервюра, яка чітко виступає в його нижній частині, де вона поступово переходить у втулку і зникає, наближаючись до вістря. Довга трубчаста втулка становить меншу частину наконечника. Довжина наконечника 30 см, довжина пера 18 см, найбільша ширина пера 4 см, діаметр основи втулки 2,8 см (рис. 2, 1). Залізні підтоки від списів мають вигляд наскрізно відкритих циліндричних трубок. Довжина підтоків 7,5—7,8 см (рис. 2, 9).

Бронзовий наконечник стріли має трилопатеву голівку з гострими кінцями ребер. Ложок доходить до вістря голівки. Довга втулка виділяється з половини ложка і виступає трохи нижче голівки (рис. 2, 5).

Частина золотої пластинки, мабуть, є уламком якоїсь обшивки (3 × 2 см). На нижньому краї пластинки помітні отвори з дрібними цвяшками. На уламку пластинки збереглося реалістичне зображення задніх ніг лежачого оленя (рис. 2, 6).

Насипи курганів №№ 7—10 цілком знищенні оранкою. В 1963 р. поховання цих курганів були випадково виявлені робітниками цегельного заводу під час зняття черноземного шару потужністю понад 1,0—1,2 м. Відкриті поховання досліджені співробітниками Уманського музею.

Курган № 7 знаходився поблизу кургану № 6. Під знятым шаром чернозему виявлена могильна яма в значній мірі зруйнована скрепером. Контури та розміри ями простежити не вдалося. Глибина ями дірівнює 1,5 м від сучасної поверхні. В ямі лежав кістяк небіжчика поганої збереженості, головою на захід. Положення його не з'ясоване. Інвентар відсутній.

Курган № 8 містився за 40 м на південний захід від кургану № 6. Під шаром чернозему, на рівні жовтої материкової глини (на глибині 1,2 м від сучасної поверхні) виявлено поховання. Кістяк лежав на правому боці. Кінцівки рук складені й піднесені до голови. Нижні кінцівки не збереглися, але цілком ймовірно, що вони були зігнуті. Орієнтований кістяк головою на захід. На кістках черепа з обох боків біля вух помітні виразні плями від окису міді. В шарі чернозему з лівого боку на 25 см вище голови знайдено розірване кільце з тонкого бронзового дроту (рис. 2, 8).

Курган № 9 знаходився на 150 м на північ від кургану № 6. Поховання виявлено на рівні давнього ґрунту. Кістяк підлітка, погано збережений, лежав витягнутий на спині, орієнтований головою на північний захід. На черепі й залишках ребер ледве помітні сліди червоної фарби, можливо, від зотлілої тканини. Між шийними кістками знайдена біконічна намистина з пасти жовто-зеленуватого кольору (рис. 2, 7).

Курган № 10 відкрито за 50 м на південний схід від кургану № 6. Під товщею чернозему виявлено ґрутову могильну яму розміром 2×1 м, впущену до материка на глибину 0,5 м. Поховання цілком пограбоване та зруйноване, знайдено лише розкидані людські кістки та окремі кістки великої тварини (коня?).

Курган № 11. У 1964 р. недалеко від того ж кургана № 6 випадково знайдено цілком зруйноване поховання, обряд якого не встановлено. В музей надійшли лише декілька бронзових речей: ворвірка, дві підвіски та уламки тригранного наконечника стріли, знайдених біля залишків людських кісток. Ворвірка має форму зрізаного конуса із злегка увігнутими тонкими стінками (рис. 2, 3). Підвіски, у вигляді стременця, зроблено з трапецієподібної товстої пластинки — широкої та довгої біля нижнього краю, злегка заокругленої вгорі (рис. 2, 2).

У 1955 р. поза межами могильника на схід від вокзалу під час земляних робіт на глибині близько 1 м були випадково виявлені рештки людських кісток, невеликий горщик та намистина.

Горщик має округлий тулуб, злегка звужений до плоского денця, відділеного від стінок малою закраїною, високі плічка з короткими, косо до них поставленими вінцями, орнаментованими рядом рідких косих насічок, нанесених натиском нігтя (рис. 2, 13). Посудина грубувато вироблена, поверхня коричневата, плямиста, нерівна. У глині помітна домішка піску. Висота горщика 9 см, діаметр вінець 8,5 см, діаметр dna 5,2 см. Намистина з темно-синьої пасті циліндричної форми із злегка опуклими стінками, прикрашена трьома вічками з білою обвідкою (рис. 2, 10). Діаметр намистини 1,7 см, висота 1,2 см.

Незважаючи на те, що відкриті поховання уманського могильника були пограбовані та зруйновані ще за давніх часів, ми маємо невеликий, але досить показовий матеріал, який дає загальне уявлення про характер поховань та датування могильника в цілому.

Могильник складався з трьох великих та близько 20 малих курганів, більшість яких була цілком знищена оранкою. В курганах відкрито по одному похованню. Лише в кургані № 4, крім головного поховання в ґрунтовій ямі, два в насипу, час яких не визначено.

Відкриті поховання в ґрунтових ямах, впущених в материк на глибину від 0,5 до 2,10 м і лише в окремих випадках на рівні давнього ґрунту, або на материкові. Могильні ями курганів були перекриті дерев'яним настилом, який, судячи з залишків, був зроблений з дубових колод-горбілів. В кургані № 6 поховальна споруда складалась з стовпів та дерев'яного горизонтального облицювання стін. Дно могильних ям у великих курганах було чимось вистелено.

Зустрічалися поодинокі поховання. Так в могильній ямі кургану № 6 відмічена наявність кісток двох набіжчиків. В тих похованнях, де вдалося встановити положення, небіжчики лежать на спині, з витягнутими кінцівками, орієнтовані головою на захід.

Більшість відкритих поховань супроводжувались інвентарем, в значній мірі пограбованим. Предмети озброєння та кінське спорядження, знайдені серед залишків інвентаря поховань в курганах № 4, 6 та 11, вказують, що ці поховання належали чоловікам-воїнам. Великі розміри та більш складні поховальні споруди курганів № 4, 6, значна кількість речей, зброй та кінського спорядження в першому похованні, серед яких були бронзові прикраси в звіриному стилі, золота пластинка з кургану № 6, свідчать, що небіжчики в цих похованнях були представниками багатої військової знаті.

Поховання з кургану № 5, де знайдена посудина грецького походження та червона фарба, можливо було жіночим, як і випадкове поховання, виявлене на схід від могильника, в якому знайдено горщик та намистину. Стать інших рядових поховань могильника не з'ясована. В декількох похованнях знайдені кістки тварин (бика або коня), які були залишками напутньої іжі.

Від інших відрізняється поховання з кургану № 8, кістяк якого лежав на рівні материкової глини в скорченому стані, з піднесеними до голови кінцівками рук. Положення небіжчика та знайдене тонке кільце

з бронзового дроту дозволяє віднести його до епохи бронзи. Численні поховання цього часу добре відомі на території Уманщини.

Всі інші відкриті поховання курганів уманського могильника відносяться до скіфського часу. Головним датуючим матеріалом поховання з кургану № 4 є речі кінської зброй. Залізні вудила належать до типу пізніх, поширених в Північному Причорномор'ї у V—III ст. до н. е. Для них був типовим досить тонкий чотирикутний або округлий в розрізі стержень з широкою зовнішньою петлею, в яку вкладався псалій⁸.

Бронзові та залізні псалії з S-подібно зігнутих прутів, з двома отворами у вісімкоподібній уплощенні середній частині звичайні для кінця V—IV ст. до н. е. Подібні псалії відомі в похованнях курганів, досліджених А. Бидловським у с. Новоселиці на Уманщині, де вони були знайдені з псаліями інших типів, характерних для пізнього скіфського часу⁹. Відомі вони і в курганах лісостепового та степового Півднів'я V—IV ст. до н. е.¹⁰

Привертають увагу псалії, орнаментовані косою гвинтовою нарізкою. У фондах Уманського краєзнавчого музею зберігається уламок такого ж псалія, знайдено в одному з курганів, дослідженого А. Бидловським біля с. Долинки (колишнє с. Яцковиці). Він трохи відрізняється більш рідкою та грубішою нарізкою, яка в порівнянні з уманськими псаліями нанесена в протилежній бік.

Повні аналогії таким оздобленням псаліям нам не відомі. Але нарізка іншого типу та вдавлені пояски в оформленні бронзових псалій зустрічаються неодноразово в пам'ятках кінця V, IV—III ст. до н. е.¹¹

Бронзові налобники, подібні уманським, були поширені, починаючи з V ст. до н. е.¹² Аналогічні налобники, але трохи більших розмірів та грубішої роботи знайдені на Правобережжі, в кургані № 383 біля с. Грушівка, Черкаської області та на Лівобережжі¹³. Найближчою аналогією уманському є налобник з поховання IV ст. до н. е. в кургані № 19 біля с. Воронізької, знайдений поруч з бронзовими псаліями¹⁴ S-подібної форми, орнаментованими косими нарізками та поясками.

Точні аналогії бронзовим нашоначникам з уманського кургану № 4 нам не відомі, але схематичне зображення грифона, лап птаха або тварин, виконане у скіфському звіриному стилі, поширене у V—IV ст. до н. е.

Бронзові пряжки вісімкоподібної форми та масивні ворворки у вигляді шестигранного низько зізданого конуса з широкою основою з поховання в кургані № 4, відомі серед речей кінської вузди з поховань кінця V—IV ст. до н. е. Подібні ворворки та пряжки знайдені А. Бидловським у кургані IV—III ст. до н. е. біля с. Новоселиці¹⁵.

Залізний наконечник списа з вузьким листоподібної форми пером та з довгою втулкою з кургану № 4, належить до типу пізньоскіфських. Найближчою аналогією до нього є наконечники з поховання в кургані № 1 біля с. Новоселівці (IV ст. до н. е.), знайдені, як і наш, поруч з

⁸ Наприклад, вудила з кургану № 490 біля с. Макіївка. В. Г. Петренко. Культура племен правобережного Придніпров'я.— МІА, № 96. М., 1961, стор. 73, рис. 5, 1.

⁹ A. B y d l o w s k i. Mogily w Nowosiółce w pow. Lipowieckim, gubernia Kijowskiej.— Swiatowit, t. V, 1904, Krakow.

¹⁰ ДП, III, К., 1900, табл. XVII, 317; XXI, 401; ОАК за 1912—1913 рр. Петроград, 1918, стор. 27, рис. 206, стор. 30, рис. 211.

¹¹ Б. Н. Граков. Каменское городище на Днепре.— МІА, № 36. М., 1954, стор. 133, табл. XIX, 3; Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 147, рис. 7; ОАК за 1903, стор. 75, рис. 152.

¹² ИАК, вып. 4. СПб., 1902, стор. 42, рис. 15.

¹³ ДП, III, табл. III, 6.

¹⁴ ОАК за 1903. СПб., 1906, стор. 75, рис. 143.

¹⁵ Уманський краєзнавчий музей, інв. №№ 424—3, 412.

наконечником дротика¹⁶. На підставі розглянутого матеріала ми датуємо основне поховання в кургані № 4 уманського могильника кінцем V—IV ст. до н. е.

Наконечник списа, з кургану № 6, є трохи ранішим, ніж наконечник з кургану № 4. Масивне, листоподібне перо зберігає нервюру, яка поступово переходить у довгу втулку. За формою цей наконечник аналогічний до наконечників з поховань V ст. до н. е.¹⁷ Знайдений в похованні кургану № 6 наконечник стріли відноситься до типу стріл, поширених у V—IV ст. до н. е.¹⁸ Уламок золотої пластинки з отворами по краю та з зображенням лежачого оленя має аналогії до прикрас, відомих в Північному Причорномор'ї у V ст. до н. е. Близькими до уманської можна вважати золоті пластинки з кургану № 401 ур. Криворукове біля с. Журовки¹⁹ Черкаської області та кургану «Розкопана могила» біля с. Апостолове Дніпропетровської області²⁰, поховання яких датуються першою половиною V ст. до н. е. Очевидно, близьким до цього часом можна датувати й це уманське поховання.

Бронзові підвіски з кургану № 11 у вигляді стремення добре відомі в складі кінської вузи з поховань першої половини V ст. до н. е.²¹ До цього ж часу відноситься і бронзова ворвірка, знайдена в цьому ж кургані²².

Для визначення часу кургану № 5 важливим є червоноглинняний амфориск. Правильна форма, старанно оброблена поверхня вказують на порівняно ранній час його походження. Найближчою аналогією до нього є червоноглинняний амфориск з ольвійської могили № 5, розкопаної у 1911 р. і датованої початком V ст. до н. е.²³

Намистинка біконічної форми із зеленуватої пасті знайдена в кургані № 9 — звичайна для пам'яток V ст. до н. е.²⁴

До скіфського часу, на підставі поховального ритуалу, ми умовно відносимо безінвентарне поховання з кургану № 7 та цілком зруйноване поховання з кургану № 10 в ґрунтових могильних ямах.

Таким чином, уманський могильник (за винятком поховання з кургану № 8 епохи бронзи) датується в межах початку V—IV ст. до н. е.

Грубо вироблений горщик та синя глазчата бусина дозволяють датувати випадкове поховання, відкрите на схід від могильника, кінцем V—IV ст. до н. е.

Матеріал розглянутих поховань цього могильника розширює наше уявлення про населення скіфського часу лісостепової частини басейну Південного Бугу.

¹⁶ A. Budłowski. Вказ. праця, стор. 60, рис. 46.

¹⁷ Наприклад, наконечники списів з кургану V—IV ст. до н. е. на р. Удай. Г. О. Сидоренко. Скіфський курган на р. Удай. Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 192, рис. 1, 2.

¹⁸ А. Мелюкова. Вооружение скіфов,—САИ, ДІ-4, табл. 8, И-5.

¹⁹ ИАК, вып. 14. СПб., 1905, стор. 17, рис. 41.

²⁰ ОАК за 1897 г. СПб., 1900, стор. 134, рис. 260.

²¹ Курган № 188, Смела II. СПб., 1894, стор. 85, табл. III, 12; Л. Ф. Силантьєва. Некрополь Нимфея.—МИА, № 69. М.—Л., 1959, рис. 37, 12; 40, 5; 47, 10.

²² Курган № 401, ур. Криворуково; ИАК, вып. 14, стор. 17, рис. 43.

²³ Ю. И. Коузуб. Альбом диссертации «Некрополь Ольвии V—IV вв. до н. э. как исторический источник», табл. XIX, I, Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁴ Г. В. Фабриціус. Тячминська експедиція.—АП, т. II. К., 1949, табл. VI, 10.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ, О. П. ДИДЕНКО

КУРГАНЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ БЛИЗ г. УМАНИ

Резюме

Среди археологических коллекций Уманского краеведческого музея заслуживает внимания материал из неизвестного до сих пор в археологической литературе курганного могильника, расположенного на окраине г. Умани.

Систематическим раскопкам могильник не подвергался. Сохранились сведения о 11 курганах, из которых три раскопаны в дореволюционное время, а остальные — сотрудниками Уманского краеведческого музея после революции.

Погребения в значительной степени разрушены. Все они, за исключением одного (№ 8 — эпохи бронзы), относятся к скифскому времени. Большая часть захоронений находилась в грунтовых ямах с деревянным перекрытием. Только в яме кургана № 6 сохранились следы столбов и горизонтальной облицовки стен. Погребения одиночные и лишь в кургане № 6 встречено парное. Погребенные лежали в вытянутом положении на спине, головой на запад.

Открытые могилы принадлежали рядовому населению. Исключение составляют захоронения в курганах № 4 и № 6, где встречены сложные погребальные сооружения (деревянный склеп) и более разнообразный инвентарь.

Найденные в могилах вещи (предметы вооружения, конской узды, греческая посуда и др.) позволяют датировать погребения началом V—IV вв. до н. э.

Є. В. ЧЕРНЕНКО

СКІФСЬКІ КУРГАНИ V ст. до н. е. ПОБЛИЗУ м. ЖДАНОВА

Скіфські поховання VI—V ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я нечисленні. Тому кожна нова їх знахідка має для скіфології велику цінність.

І. В. Яценко було опубліковано декілька речей V ст. до н. е., що зберігались в краєзнавчому музеї м. Жданова. Через відсутність документації щодо обставин їх знахідки, І. В. Яценко не змогла поділити їх на комплекси, зазначивши лише, що ці речі походять із двох скіфських поховань, впущених в кургани епохи бронзи¹.

Поділити ці речі по комплексах, з'ясувати обставини їх знахідки, положення речей у могилах дозволили матеріали, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР. Серед документів Всеукраїнського Археологічного Комітету знаходиться звіт про розкопки, проведенні у 1927 р. науковим співробітником музею м. Жданова П. М. Піневичем². У звіті подано вдалі малюнки речей, знайдених під час розкопок. Крім матеріалів, опублікованих І. В. Яценко, є зображення кількох інших дуже цікавих знахідок. До їх числа відносяться, насамперед, досить рідкі предмети захисного озброєння — панцир, шолом, бойовий пояс та ін. П. М. Піневич розкопав 11 невеликих курганів в кількох групах на околицях м. Жданова. В курганах було виявлено близько 30 поховань. Переважна більшість їх відноситься до епохи бронзи і пізніх кочовиків. Кургани № 6 і 7, де були розкопані скіфські поховання, входили до складу великої курганної групи, яка розташована в західному напрямку від м. Жданова до с. Новоселка. Кургани дуже розорані, пошкоджені окопами часів громадянської війни і ямками грабіжників.

Перейдемо до опису курганів.

Курган № 6. Насип кургану, майже повністю зруйнований під час оранки, підіймався над полем лише на 15 см. Площа розкопу 4 × 4 м. Майже весь насип складався з материкового викиду.

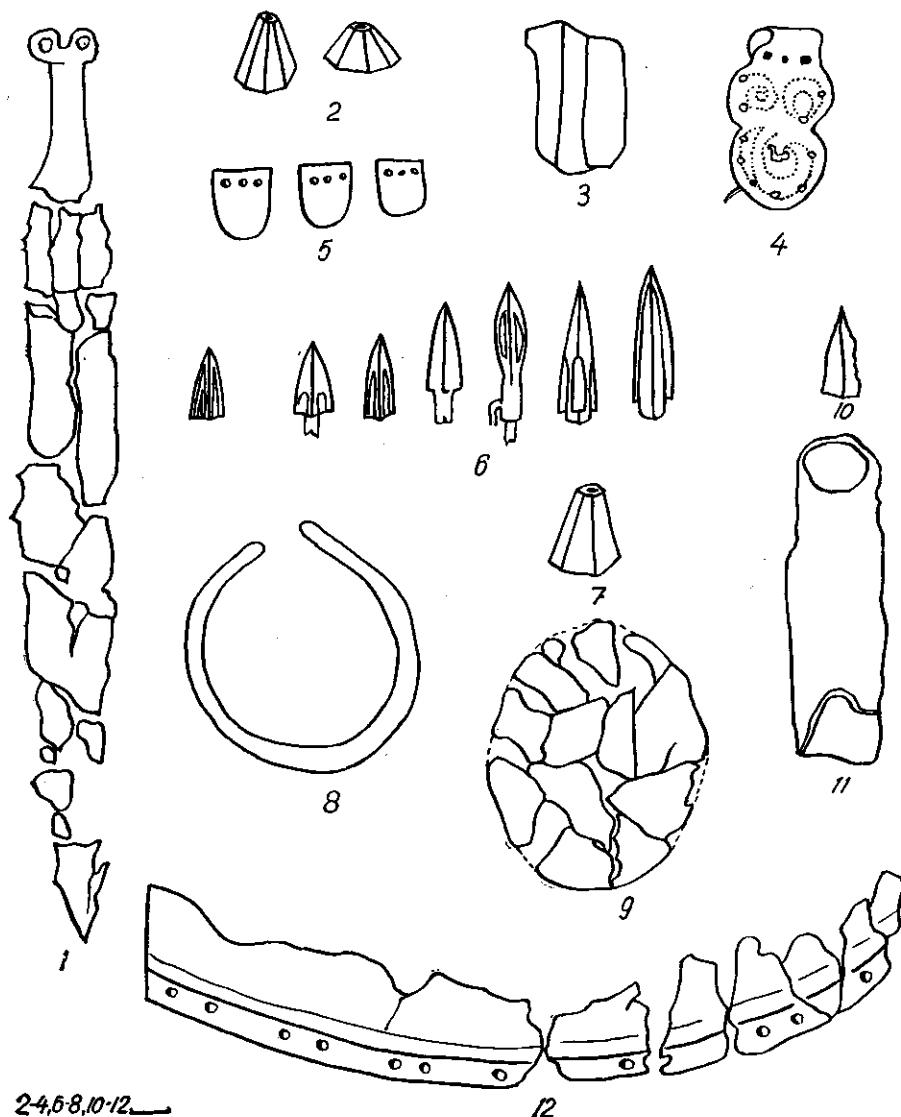
Поховальна споруда являла собою велику підбійну могилу, орієнтовану по лінії захід-схід. Підбої знаходився на південь від входної ями заповненої чорноземом. Вустя підбою було закладене камінням, склепіння обвалилось. В північно-західній частині підбою було виявлено залишки вогнища. Серед них знайдені шкаралупа від яєць і річкові черепашки. Над вогнищем, в стіні, у невеликій ніші лежали кістки тварин. У входній ямі знайдено уламки амфор, декілька наконечників стріл (рис. 1, 6) і бронзову ворвірку (рис. 1, 7). Дно могили залягало на глибині 2 м від рівня материка.

¹ І. В. Яценко, Скифія VII—V веков до нашей эры. М., 1959, стор. 55, табл. V.

² Науковий архів ІА АН УРСР, спр. №№ 116/8, 116/9, 116/39.

В центрі поховоальної камери знаходився кістяк чоловіка-воїна високого (понад 2 м) на зріст. Він лежав у витягнутому положенні головою на схід, руки трохи розведені. Його супроводив різноманітний інвентар.

Похований був одягнутий у залізний пластинчатий панцир, біля голови лежали залишки бронзового шолома, поблизу правої руки ко-

24,68,10-12.

Рис. 1. Інвентар поховання з кургану № 6.

роткий меч, другий — довгий меч — під кістяком, біля ніг — наконечники двох списів та їх підтоки, бойовий пояс, золота фігурна пластина та уламки амфор. Поблизу тазових кісток, зліва декілька бронзових наконечників стріл.

На невеликому підвищенні, під північною стінкою, знаходилися зруйнований, закоптілий залізний (?) казан, бронзове дзеркало та бронзовий браслет.

Нижче подаємо опис речей, знайдених у похованні.

1. Залізний панцир. У звітах відзначено, що померлій був «...сucciльно вкритий залізним покровом від шиї до середини гомілок». Металевий панцирний набор знаходився і на кінцівках рук. Це дає підстави віднести його до досить численної групи панцирів з довгими рукавами, аналогічних обладунку з курганів біля Гуляй-Города, Старшої Могили, Солохи та ін.³ Можливо, панцир мав розріз на лівому боці. Саме тут були знайдені дві бронзові ворворки (рис. 1, 2), які не-рідко зустрічаються разом з панцирами⁴.

Не зовсім звичайна довжина обладунку, який доходив до середини гомілок. Такі довгі панцири невідомі. Його довжину можна пояснити лише тим, що крім панцира, воїн мав набрані з пластин частини, що захищали стегна. Подібні пластини того ж призначення були знайдені в кургані № 3 біля с. Аксютинці (на Посуллі). Можливо, саме воїни і були зображені на стелі із збірки Краснодарського історико-краєзнавчого музею⁵.

Як видно з малюнків звіту, пластини панцирного набору витягнуті, прямокутні у верхній, і трохи заокруглені в нижній частині. Їх розміри — $6 \times 1,5$; $4 \times 1,5$; $3 \times 1,5$; 2×15 см (рис. 1, 5).

2. Залишки шолома. Збереглася лише нижня частина довжиною до 17 см, ширинорою до 4,5 см. Вздовж нижнього краю пробиті невеликі отвори. Над ними проходить вузький рельєфний валик (рис. 1, 12).

Найближчою аналогією цьому шолому є ще неопублікований шолом із збірки Херсонського краєзнавчого музею, знайдений біля с. Кардашинки на Херсонщині. Обидва шоломи відносяться до групи шоломів античного виробництва зі зрізаною нижньою розвиненою частиною, яка захищала потилицю та щоки.

3. Мечі. Довжина короткого меча 53 см. Крім повідомлення про його масивне залізне руків'я, автор, на жаль, не дає ніяких інших відомостей.

Малюнок довгого меча подано на таблиці у звіті (рис. 1, 1). Він досить невдало зібраний з окремих уламків. Загальну довжину його тому встановити не можна. За формою навершя, його можна віднести до групи мечів з простим антенним навершником. Г. І. Мелюкова наводить шість подібних мечів. Більшість з них походить із випадкових знахідок⁶. До цієї групи можна додати також меч з антенним навершям з кургана, розкопаного Ю. М. Захаруком поблизу с. Софіївки Бориспільського району Київської області.

Положення обох мечів (короткого і довгого) в одному похованні зустрічаються рідко. Г. І. Мелюкова наводить лише дві таких могили — курган № 13 поблизу Кіріковки і Старшої Могили⁷. Поховання з кургану біля м. Жданова — єдине відоме нам поховання з двома мечами в степовій частині України. За повідомленням О. І. Тереножкіна на двох стелах V ст. до н. е., що зберігаються у Кіровоградському краєзнавчому музеї, також зображені два мечі — короткий і довгий.

Знахідка довгого меча та зображення таких мечів на стелах свідчать, що вони мали більш широке використання, ніж це вважалося раніше. Довгі мечі, призначенні для кінного бою, займали певне місце в озброєнні скіфської кінноти. Про це свідчить і зображення воїна на гориті із Солохи.

4. Бойовий пояс із залізних пластин шириною 1,5 см, довжиною 7—9 см (рис. 1, 3). Він відноситься до досить численної групи бо-

³ Е. В. Черненко. Панцирі скіфського часу. — Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 98, табл. IV, 1, 4—6.

⁴ Там же, стор. 94.

⁵ Е. В. Черненко. Скифский доспех. К., 1968, стор. 121.

⁶ А. И. Мелюкова. Вооружение скіфов. — САИ, ДІ-4. М., 1965, стор. 53—54.

⁷ А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 47.

йових португейських поясів з набором, що складався із залізних вузьких пластин, розміщених поперек шкіряної основи.

5. Наконечники списів лежали разом з підтоками. Можливо, це пояснюється тим, що списи були довгі і покласти їх в могилу можна було лише зламавши їх. Напевне, самі наконечники збереглися погано, і тому їх не подано на таблицях звіту. Підток мав форму циліндра довжиною 9 і діаметром 2,5 см (рис. 1, 11). В середині підтока збереглися залишки дерев'яного держака, розкиненого з нижньої сторони бронзовим наконечником стріли (рис. 1, 10). Декілька таких само підтоків зі стрілами всередині були знайдені під час розкопок курганів Скіфською експедицією 1964—1965 рр. очолюваною О. І. Тереножкіним в районі м. Орджонікідзе (на Нікопольщині) та в похованні № 3 Кічкаського могильника⁸, в кургані V ст. до н. е. коло с. Омельник на Кіровоградщині (розкопки Н. М. Бокій 1968 р.).

6. Золота пластинка-обкладинка з невеликої дерев'яної посудини має форму стилізованої головки хижого птаха (рис. 1, 4). Вздовж її країв пробиті невеличкі отвори. За допомогою маленьких золотих цвяшків (частина їх збереглася) вона кріпилася на посудині. Її розмір 4,8 × 2,8 см.

Нешодавно вийшла праця А. П. Манцевич, де зібрані майже всі відомі тепер золоті та срібні обкладинки дерев'яного посуду. Більшість їх походить з курганів, розкопаних на території Скіфії. Майже всі пластини прикрашені зображеннями виконаними у звіриному стилі. Найчастіше це хижий птах⁹. Інколи голівка птаха вигравірована в центрі овальної пластини (кургани № 4 біля с. Берестяги, № 2 біля с. Великі Будки, № 2 Яблунівської групи, № 1 урочища Дорт-Оба¹⁰). Нерідко сам контур пластини має вигляд цієї голівки (пластини з курганів № 1 групи Гострої Могили, кургани біля с. Пекарі та поблизу Великої Знам'янки¹¹).

Але на відміну від пластин, наведених вище, деталі голівки нашої пластини передані не гравіровкою, а рельєфними крапками. Вони, за слушною думкою А. П. Манцевич, імітують зернь¹².

7. Кругле бронзове дзеркало знайдене дуже зруйнованим. На малюнку воно наведено без зазначення масштабу. Тому розміри його встановити не можна (рис. 1, 9).

8. Бронзовий дротяний браслет з незімкнутими кінцями. Діаметр його — 6 см (рис. 1, 8).

Курган № 7. Мав висоту близько 0,6 м. Був досліджений в межах розкопу 5 × 5,5 м, де були виявлені 4 поховання — два епохи бронзи, третє часу пізніх кочовиків, четверте — скіфське.

Скіфське поховання знаходилось в ямі глибиною 1,2 м від рівня материка та розміром 2 × 0,95 м. Похований, високий на зріст, лежав у витягнутому положенні головою на схід. Біля його правого ліктя знаходився залізний меч, що заходив під кістяк. Меч повністю зруйнований. Поруч з лівим стегном була знайдена тонка залізна пластинка від сагайдака (не збереглася) і набор із 78 бронзових наконечників стріл, зотліле дерево і дві кістяні пластини (2). Біля правого плеча виявлено три бронзових наконечники стріл і дві бронзові ворвочки. Біля лівої ноги лежала бронзова фігурна пластинка, що прикрашала сагайдак.

У ногах похованого лежав розбитий гострореберний горщик, що належав ранньозрубному похованню, зруйнованому скіфською могилою.

⁸ М. Рудинський. Археологічна розвідка на Дніпрельстані, т. I. Дніпропетровськ, 1929, стор. 58.

⁹ А. П. Манцевич. Деревянные сосуды скіфской эпохи. — Археологический сборник, вып. 8, М.—Л., 1966, стор. 36.

¹⁰ Там же, рис. 4, 7, 11, 16, 6, 12.

¹¹ Там же, рис. 4, 13, 14, 28.

¹² Там же, рис. 28, 36.

Опис інвентаря поховання.

1. Бронзові тригранні та трилопатеві наконечники стріл з втулкою або без неї (рис. 2, 1).
2. Зотлілі залишки дерева і кістяні пластини з насічкою на поверхні, мабуть залишки лука. На користь цього свідчить знайдена разом з ним суцільна залізна пластина, що вкривала сагайдак зі стрілками. Довжина кістяних пластин — 10,5 см, ширина — 2 см (рис. 2, 2).

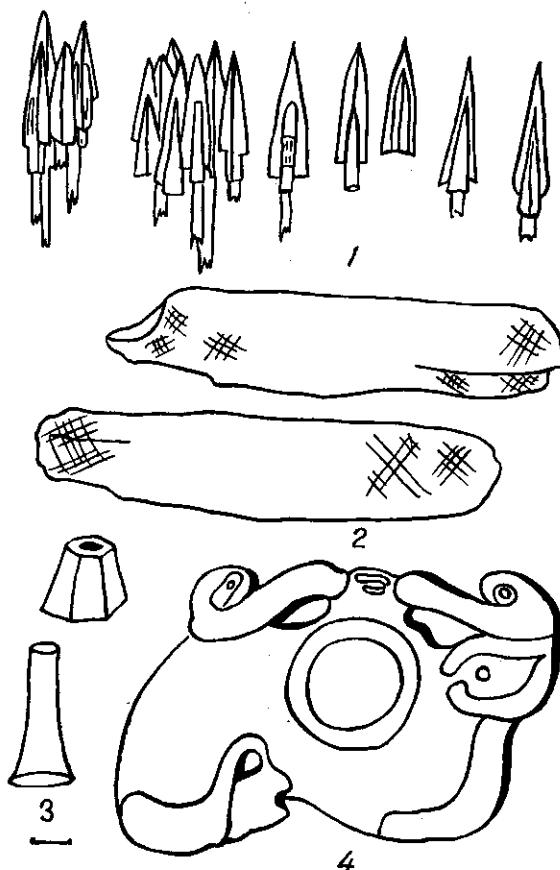

Рис. 2. Інвентар поховання з кургану № 7.

3. Бронзові ворворки. Одна у вигляді зрізаної конуса, друга — зрізаної піраміди (рис. 2, 3).

4. Масивна лита бронзова бляха у вигляді голови лося. Її розміри 10×7 см (рис. 2, 4).

Кургани зазнали часткового пограбування. Може цим і пояснюється присутність наконечників стріл у входній ямі кургана № 6 й невелика кількість наконечників, знайдених у самій могилі (лише три екземпляри). Курган № 7 був пограбований через хід, що починався за межами насипу.

Весь інвентар курганів (наконечники стріл, форма навершника меча, пластина з головою лося) дозволяє датувати їх серединою V ст. до н. е.

Тип похованальних споруд, положення похованіх, увесь склад інвентаря з курганів на околиці м. Жданова майже не відрізняється від скіфських IV—III ст. до н. е. на Нікопольщині і відомих по розкопках Південно-Української експедиції 1960—1964 рр., Каховської, Південно-

Рогачицької та Краснознам'янської 1968 р. на Лівобережжі Херсонщини. Саме тому не можна погодитись з І. В. Яценко, яка виділила степи Приазов'я ї степове Лівобережжя нижнього Дніпра в окремий локальний варіант скіфської степової культури¹³.

Е. В. ЧЕРНЕНКО

СКИФСКИЕ КУРГАНЫ V в. до н. э. БЛИЗ г. ЖДАНОВА

Р е з ю м е

В 1927 г. сотрудники краеведческого музея г. Жданова провели раскопки курганов в окрестностях города. Особый интерес представляют два кургана со скіфскими погребениями. В одном из них погребение было основным, а в другом — впускным в курган эпохи бронзы. Погребальные сооружения представляли большие подбойные могилы. Погребенные лежали на спине в вытянутом положении, головой на восток.

В инвентаре курганов хорошо представлены предметы вооружения (панцирь, шлем, боевой пояс, может быть, наборные набедренники, мечи, копья, наконечники стрел колчанных наборов, остатки лука), украшения (зеркало, браслет), предметы, выполненные в зверином стиле (золотая обкладка деревянного сосуда и бронзовая пластинка в виде головы лося).

Погребения датируются V в. до н. э.

¹³ И. В. Яценко. Вказ. праця, стор. 92.

Н. М. БОКІЙ

НОВІ ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЗВІРИНОГО СТИЛЮ З КІРОВОГРАДЩИНИ

Восени 1965 р. на північній околиці с. Защита Новомиргородського району Кіровоградської області під час ремонту шляху було зруйновано курган (№ 1), де знайдені такі речі¹: два бронзових навершя, п'ять великих бронзових блях, з яких одна посріблена, 21 бронзовий дзвіночок, залізний язичок від дзвіночка, бронзовий черпак з довгою ручкою. Крім того, знайдені залишки дерева та декілька кінських зубів.

Висота кургану близько 2 м, діаметр 25 м. Насип кургану був знятий цілком, могильної ями під ним не виявилосься. Очевидно, в цьому кургані знаходився дерев'яний склеп, споруджений на рівні давньої поверхні. Про це свідчать знайдені на місці уламки дерева, що добре збереглися, довжиною до 0,5 м, поперечником 0,15—0,20 м. За повідомленням мешканців земля кургансного насипу була настільки змішана з золотілим деревом, що мала коричневий колір.

Опишемо знайдені речі.

1. Бронзові навершя, прорізні, плоскі з овальною трубчастою втулкою. Посередині плоскості втулки є отвір для штифта. Обидва навершя однакові: литі, з дальшою ручною доробкою. Незначна різниця в деталях, розмірах і вазі свідчить про те, що вони були відлиті в різних формах.

Навершя однакові з обох боків, зроблені у вигляді орлиної голівки, спрямованої вертикально вгору (рис. 1, 1, 2).

Орлині голівки виконані в традиційній для скіфського мистецтва манері—з великим круглим оком і міцним, загнутим дзьобом зі спіральним завитком на кінці. Восковиця дзьоба виділена в контурі профіля голівки, а на поверхні навершя поділ дзьоба переданий плавною рельєфною лінією з 15 кружечками, що послідовно зменшуються і завершуються гладким завитком. Посередині є проріз, який підкреслює вигин дзьоба. Око та нижня щелепа голівки мають вигляд симетрично розміщених обабіч втулки округлих виступів. Зіниця ока обведена двома концентричними кільцями. Нижня щелепа прикрашена спіральним завитком. Основу голівки відокремлює від втулки рельєфний округлий виступ в центрі і дві заглиблені лінії, що є з одного боку частиною рисунка ока, з другого — нижньої щелепи. У верхній частині втулки з нижньої сторони округлих виступів відліті дві петельки для підвішування дзвіночків. У першого навершя петлі містяться на віддалі від втулки, у другого — прилягають до неї. Навершя відрізняються між со-

¹ До Кіровоградського краєзнавчого музею речі з кургану біля с. Защита передали М. П. Алфьоров та О. О. Тамко.

бою також величиною ока птаха, ширину та діаметром концентричних кілець, вигином лінії восковиці.

Розміри першого навершя (рис. 1, 1) — висота 26,4 см, ширина основи голівки 15,4 см, довжина втулки 8,8 см, овальна основа втулки 8×2,5 см, вага 1240 г. Розміри другого (рис. 1, 2) — висота 26,1 см, ширина основи голівки 13,4 см, довжина втулки 10 см, овальна основа втулки 9×2,3 см, вага 1560 г.

2. Г'яль а журних литих блях. Кожна являє собою фантастичну істоту — рогатого левоголового крилатого грифона, зображеного

Рис. 1. Бронзові навершя.

в профіль, з вищиреною пащею, гострим вухом сторчма, козлячою борою, міцними, з'єднаними між собою лапами, з пташиними пазурами та загнутим до спини хвостом. Чотири бляхи обернені вліво, одна — вправо.

На зворотному боці бляхи мають дві поперечні петлі, одна знаходиться на місці шиї, друга — на стегні звіра. Розміщення петель вказує, що бляхи було надіто на горизонтально натягнутий ремінь.

Незважаючи на те, що на всіх бляхах зображений один і той же фантастичний образ, кожна бляха виконана окремо і має індивідуальні особливості в пропорціях тіла та трактовці окремих деталей.

Перша бляха (рис. 2, 1) зображує фантастичну тварину з чітко модельованою лев'ячою головою в профіль з вищиреною пащею. Від підборіддя до коліна передньої ноги відходить загнута до низу і вперед гострокінцева борода, що схематично нагадує орлину голівку, але без позначених деталей. Біля основи нижньої щелепи міститься схематизована орлина голівка, обернена дзьобом вздовж по щоці. Око мигдалевидне з відтягненою повікою, брова рельєфно позначена. Роги мають вигляд обернених назустріч одна одній волют з шишечкою посередині. Вгору від плеча відходить пташине крило з шести рельєфних рубчиків. Між першими трьома рубчиками додатково містяться виступи у вигляді бутонів. Грива передана шістьма рубчастими виступами. Стегно передньої лапи прикрашене рельєфними лініями, що утворюють,

якщо перевернути бляху, зображення водоплавного птаха (качка?) з розкішним хвостом (рис. 3). Мускулясті лапи істоти закінчуються пташиними кігтями. Назустріч двом звитим в кільце переднім пазурам обернений третій. Передні лапи більші від задніх. Загнутий хвіст спря-

Рис. 2. Бронзові бляхи.

мований вздовж тулуба, не з'єднуючись з ним, закінчується орлиною голівкою у вигляді круглого ока та широкого овального дзьоба з заглибиною посередині.

Розміри бляхи: довжина — 12,1 см, висота — 9,1 см.

Друга бляха (рис. 2, 2) майже аналогічна першій, але дещо більша. Характер фігури і окремі деталі в цілому такі ж, як у першої бляхи. Різниця полягає в тому, що між волютами рогів відсутня шишечка, рубочки гриви гостріші, немає шишечок, що прикрашають вухо. Хвіст

щільніше притиснений до тулуба і закінчується такою ж орлиною голівкою.

Розміри бляхи: довжина 12,5 см, висота — 8,8 см.

Третя бляха (рис. 2, 3) схожа на перші дві. Лев'яча морда зі стирчачими увищерені пашці іклами. На щоці схематизована орлина голівка, кругле око облямовує краплеподібне віко. Роги-волюти з шишечкою посередині. Вухо гостре, в яке вписана овальна випуклина, грива гострокінцева, на плечі рубчасте з додатковими бутонами поміж перами пташине крило. Через фрагментарність бляхи важко сказати, чи являє малюнок на стегні та крило зображення водоплавного птаха. Мабуть, так. Хвіст з орлиною голівкою на кінці щільно притиснутий до тулуба. Виходячи з тієї частини лап, що збереглася, рисунок іх такий же, як і на попередніх бляхах.

Розміри бляхи: довжина — 12,7 см, висота — 7,5 см.

Четверта бляха (рис. 2, 4) має ряд відмінностей. Відсутні бутона поміж перами. Лапи тварини непропорціонально довгі в порівнянні з тулубом. Пазурі на лапах передані схематичніше, вони не ажурні, а суцільні, через що лапи здаються більш важкими. Хвіст рельєфно виділений, але від спини грифона прорізом не відокремлений. Орлина голівка на кінці хвоста інша: кругле око, загнутий крючком дзьоб, рисунок голівки більш витончений.

Розміри бляхи: довжина частини, що збереглася — 9,6 см, висота — 9,7 см.

П'ята бляха (рис. 2, 5, 6) посріблена. Вона найбільш оригінальна. Лев'яча вищирена морда з великим гострим вухом. Правий ріг зламаний; виходячи з виступів, що збереглися, волютоподібні кінці рогів стикалися між собою. Око кругле, випукле, віко каплеподібне. Довга борода розділена на пасма чотирма рельєфними борозенками. Тулуб високо посаджений на довгих ногах, лапи з великими пазурями. Хвіст, що має вигляд S-подібної фігури, спрямований догори — на спинку і відокремлений від тулуба. Загнутий кінець хвоста обрисом нагадує орлину голівку. Крило з шести рубчиків загнуте вперед. Зображення фігурки водоплавного птаха на плечі дуже схематизоване.

Розміри бляхи: довжина — 10,5 см, висота — 10,1 см.

3. Дзвіночки бронзові, літі, в формі усіченого конусу, з петлею для підвішування (рис. 4). Один дзвіночок (рис. 4, 1) має трикутні прорізи в стінах, висота — 7,2 см, діаметр основи — 5 см; інші двадцять дзвіночків одинакові, з гладкими стінками (рис. 4, 2), висота 5,3—6 см, діаметр основи 3,3—4 см.

Дзвіночки мали залізні язички. На одинадцяти з них помітні сліди залізного окису. Зберігся залізний язичок (рис. 4, 3), кований нижній кінець якого потовщений, верхній зігнутий в кільце і в нього затягнута петля для прикріплювання до дзвіночка. Довжина — 7,3 см.

4. Черійак бронзовий, з довгим руків'ям, з'єднаним з чашечкою двома бронзовими заклепками (збереглась одна). Нижня частина чашечки зруйнована, кінець руків'я зламаний в давнину (рис. 4, 4). Загальна довжина черпака 37,6 см, довжина руків'я, що збереглося — 34 см, висота частини чашечки, що збереглася — 5,5 см, діаметр чашечки — 5,4 см.

Особлива цінність предметів з кургану № 1 біля с. Защита полягає в тому, що бронзові навершя та ажурні бляхи є новими оригінальними зразками скіфської художньої творчості. Вони не мають прямих відповідностей ані за формою предметів, ані за їх художнім оформленням.

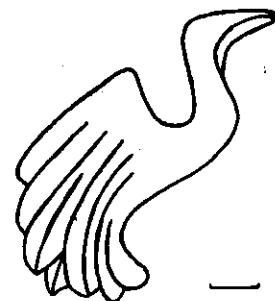

Рис. 3. Зображення птаха (деталь бляхи).

Бронзові навершя у вигляді спрямованої догори орлиної голівки існують в скіфській культурі на протязі всього скіфського періоду. До найбільш ранніх з них належить навершя з Краснодарського музею². До кінця VI — початку V ст. до н. е. належать два навершя з кургану № 2 біля Ульського аулу³. Навершя з с. Розкоївці в Молдавії⁴ у ви-

Рис. 4. Бронзові дзвіночки та черпак.

гляді дуже схематизованої орлиної голівки, прикрашеної ланцюжком орлиніх голівок по зовнішньому контуру загнутого дзьоба, можна віднести до V—IV ст. до н. е.

Навершя з кургану № 1 біля с. Защита безперечно входять до того ж кола скіфських культових предметів. За формою та стилем художньої обробки вони особливо близькі навершям з Ульського аулу і відрізняються лише деталями оформлення поверхні навершя.

Мотив орлиної голівки був досить популярним в скіфському мистецтві, починаючи з архаїчної епохи. В оформленні навершів з с. Защита ми зустрічаємося з тим його варіантом, який був поширений на початку V ст. до н. е.

За спостереженням В. А. Іллінської, в зображеннях орлиніх голівок в скіфському мистецтві є певна закономірність. Архаїчним зображенням властиве те, що восковиця у них не виділена як самостійна деталь в контурі профіля голівки, тоді як дещо пізніше з'являються зображення, у яких вона визначається як окремий виступ або планка дзьоба. На

² В. А. Іллінська. Про скіфські навершники.—Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 36, рис. 2, 5.

³ ОАК за 1909 и 1910 гг. СПб., 1913, стор. 151, рис. 216, 217.

⁴ А. А. Нудельман, Э. А. Рикман. Навершия и клад серебряных украшений скіфского времени из Молдавии.—Известия Молдавского филиала АН СССР № 4/31. Кишинев, 1956, стор. 129, рис. 2.

навершях з кургану біля с. Защита ця деталь⁵ позначається рельєфним дугоподібно-опуклим контуром, верхній край якого утворює виступ над основою дзьоба. Таку рису в оформленні орлиних голівок ми зустрічаємо на багатьох бронзових і золотих бляхах з курганів раннього V ст. до н. е. №№ 400, 401, 402 в ур. Криворуково біля с. Журовка⁶, а також на бляхах з 2-го та 4-го Семибратьївських курганів⁷. Золоті пластинки, малюнок яких надзвичайно подібний до навершів з кургану біля с. Защита, знайдені в кургані Гостра Могила та в кургані № 2 поблизу с. Яблунівка на Канівщині⁸. На цих бляхах поділ дзьоба переданий за допомогою спірально загнутої полоси, заповненої рядом кружечків. На золотій блясці з Яблунівського кургану нижня щелепа голівки прикрашена спіральним завитком. Такий же спіральний завиток є на кістяній різьблений орлиній голівці, знайденій в Ольвії, та на орлиних голівках, що прикрашають кістяний гребінь з курганів Роменського Посулля⁹.

Наведені аналогії дозволяють віднести навершя з кургану № 1 біля с. Защита до визначних творів скіфського мистецтва початку V ст. до н. е.; у виробах відчувається високий художній смак майстра: скромність орнаменту, що підкреслює основний зміст рисунка, суворість та чистота ліній, пропорціональність всієї речі.

До цієї знахідки в правобережному Лісостепу були відомі навершя з трьох пунктів. Всі вони ранні—VI—V ст. до н. е. Навершя з с. Защита поповнюють серію цих надзвичайно цікавих предметів скіфської культури. На жаль, випадковість знахідки не дозволяє судити про їх призначення. Слід зазначити, що в цьому випадку, як і в ряді інших, навершя знайдені в парному числі у супроводі великої кількості підвісних дзвіночків, утворюючих шумке обладнання. Навершя мають значну вагу і досить глибоку втулку. Древка, на які вони насаджувались, повинні бути міцними й важкими. В даному випадку, навряд чи можна говорити про вживання їх як наконечників на дишель колісниці або древка штандарту, хоча їх робоче вертикальне положення без сумніву. Як видно, слушною є думка дослідників, що використання навершів як особливих предметів культового призначення могло бути дуже різноманітним¹⁰.

Ажурні бляхи з кургану біля с. Защита становлять винятковий інтерес по художньому стилю і характеру втіленого образу фантастичної істоти, що поєднує в собі риси лева (морда, тулууб), орла (крило, пазурі, орліні голівки на щелепі та хвості), водоплавного птаха (малюнок на плечі та крило), травоїдної тварини (роги, вуха, борода).

Образ крилатого грифона з'являється в скіфському мистецтві на початку VI ст. до н. е. Найбільш цікавими в цьому відношенні є зображення фантастичних істот на золотих обкладках мечей Мельгунівського та Келермеського курганів, де в різних сполученнях синкретично поєднані ознаки лева, орла, бика, козла, барана, риби, скорпіона¹¹.

Поява цих зображень на скіфських мечах пов'язується, як відомо, з проникненням в скіфське середовище впливу стародавньо-східного асірійсько-урартійського мистецтва¹².

⁵ В. А. Ильинская. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. — СА. М., 1965, № 1, стор. 103.

⁶ ИАК, вып. 14. СПб., 1905, стор. 1—43, рис. 9, 38, 39, 47, 48, 52.

⁷ А. И. Коровина. К вопросу об изучении Семибратьиных курганов. — СА. М., 1957, № 2, стор. 182.

⁸ С. И. Капошина. Памятники звериного стиля из Ольвии. — КСИИМК, XXXIV. М.—Л., 1950, стор. 45, рис. 6, 7.

⁹ С. И. Капошина. Вказ. праця, стор. 43, рис. 5; ДП, II. К., 1889, табл. XXXI, 51.

¹⁰ В. А. Иллінська. Про скіфські навершники, стор. 51.

¹¹ Е. Придик. Мельгуновский клад. — МАР, № 31. СПб., 1911, табл. I; Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М., 1959, табл. II, III.

¹² Б. Б. Пиотровский. Вказ. праця, стор. 248—254.

Зображення фігур фантастичних крилатих істот, що поєднують в собі ознаки різних тварин, зустрічаються на ажурних бронзових бляхах степових скіфських навершій IV ст. до н. е. З них найбільш подібними до блях з с. Защита є зображення на навершях, знайдених в курганах Краснокутському, Олександропольському та Близницях Слоновських¹³. На першому з них зображена фігура крилатого лева з рубчастою гривою і гострокінцевою загнутою вперед бородою: на навершях з Олександрополя — фігура крилатого хижака з левиними лапами і мордою, що втратили очевидний зв'язок з левиним прототипом; на навершях з Близниці Слоновської зображена ціла сцена: герой влучає крилатого хижака, який роздирає оленя. Роги на голові хижака виконані у вигляді зімкнених в кільця волют, лапи левині, крило рубчасте.

За художнім втіленням образу грифона бляхи з с. Защита відрізняються від ранніх зображень грифона в стародавньо-східному мистецтві і мають свої особливості в порівнянні з зображеннями крилатих чудовиськ на скіфських навершях IV ст. до н. е.

В скіфському мистецтві досить популярним був прийом підсилювати головний сюжет додатковими зображеннями хижих тварин. На бляхах з с. Защита вздовж по щоці лев'ячої морди вписана схематизована орлина голівка у вигляді круглого ока і загнутого дзьоба. Подібний засіб зустрічається на деяких виробах скіфського звіриного стилю. Хорошою аналогією є бронзова бляха з могильника біля с. Грищенці Канівського району Черкаської області¹⁴. Пам'ятка датована В. Г. Петренко початком V ст. до н. е. Бронзові бляхи, що зображують голову грифона зі стилізованою орлиною голівкою на щоці, походять з розкопок Ольвії 1873 р., з кургану «Г» біля с. Журовка та з Золотого кургану поблизу м. Сімферополя¹⁵. Як додаток, що прикрашає потиличну частину голови різних тварин, зображення орла зустрічається на золотій пластині з кургану біля Ак-Мечеті в Криму¹⁶, на кістяних голівках лева з Мірмекія¹⁷ та лося з-під Чигирина¹⁸. Названі речі входять, в основному, до складу комплексів, що датуються першою половиною V ст. до н. е. Своєрідною є трактовка лап звіра. Заслуговують на увагу два моменти: вздовж лапи, паралельно до її контура, проходить чітка борозенка, яка має підкреслити, підсилити враження міці і сили, хоча пазури, якими закінчуються лапи звіра (другий момент), самі по собі виконують цю роль. Такий прийом відомий на бронзових бляхах вуздечкового набору, що являють собою самостійні зображення ніг тварин. Подібні бляхи знайдені в курганах V ст. до н. е.— № 66 біля с. Бобриця та № 22 поблизу с. Вовкінці¹⁹, на околицях Керчі, в курганах Німфей²⁰. Рисунок лап тварини на бляхах із с. Защита більш реалістичний, не доведений до ступіння крайньої схематизації, в чому можна вбачити ознаку порівняно ранньої дати описуваних речей.

На бляхах з с. Защита відтворений також один з рідких в скіфському мистецтві сюжетів — зображення водоплавного птаха. З аналогічним прийомом використання зображення водоплавного птаха як додаткового мотиву при передачі голівки скіфського орла ми зустрі-

¹³ ДГС, вып. I. СПб., 1866, стор. 6, табл. III, 1—4; табл. IV, 1—4; ДГС, вып. II. СПб., 1872, табл. XXV, 1, 2; XXVI, 1, 2.

¹⁴ В. Г. Петренко. Бронзовая бляха с головой грифона. — КСИА, вып. 89. М., 1962, стор. 55, рис. 19.

¹⁵ Там же, рис. 20.

¹⁶ И. Толстой, Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. II. СПб., 1889, стор. 127, рис. 108.

¹⁷ Н. Грач. Львиная голова из раскопок Мирмекия. Сообщения Гос. Эрмитажа, XX. Л., 1961, стор. 48.

¹⁸ G. Воговка. Scythian art. London, 1928, табл. 32, E.

¹⁹ Смела, III. СПб., 1901, стор. 130, рис. 68; ДП, II. К., 1899, табл. XVI.

²⁰ Л. Ф. Сильтантьева. Некрополь Нимфея. — МИА, № 69, М.—Л., 1959, стор. 84, рис. 47, 7.

чаємось на золотих бляхах з курганів № 4 і № 5 біля с. Берестяги та в курганах Қанівщини²¹. Як вважає В. А. Іллінська, цей сюжет не характерний для ранньоскіфського мистецтва і в появі його в Скіфії у V—IV ст. до н. е. слід вбачати гальштатський вплив²².

У пам'ятках класичного часу цей мотив частий. Зображення лебединих голівок зустрічаються як прикраси на кінцях ручок бронзових ситечок і черпаків — предметів античного імпорту в Скіфію²³. Вони були знайдені в урочищі Криворуково біля с. Журовка, в курганах №№ 17 і 24 (1876 р.) в Німфеї та ін. Черпак є і в комплексі в с. Защита.

Не маючи повних прямих аналогій в досі відомих пам'ятках скіфського мистецтва, бляхи являють собою концентрацію різних добре відомих мотивів скіфського звіриного стилю, що втілені з високою майстерністю в односюжетному творі. Стилістичні особливості окремих деталей сюжету дозволяють датувати бляхи з кургану № 1 біля с. Защита початком V ст. до н. е. В розробці образу міфічної крилатої істоти в скіфській семантиці та мистецтві вони займають важливе проміжне місце між зображеннями крилатих чудовиськ стародавньо-східного стилю на піхвах келермеського та мельгунівського мечів і пізнішими зображеннями на ажурних навершях IV ст. до н. е.

Призначення описаних блях не досить ясне. За своїми розмірами вони надто великі й масивні, щоб вживатися як прикраси оголів'я кінської вуздечки. Припущення щодо вживання блях як нагрудних прикрас уявляється найбільш вірогідним, не дивлячись на те, що подібний тип предметів кінського спорядження в скіфських вуздечкових наборах V ст. до н. е. досі не був зареєстрований. Можливо, бляхи мали відношення до культового обладнання, до якого відносяться знайдені з ними навершя та бронзові дзвіночки. На користь такої думки свідчать значні розміри блях, їх близькість до прикрас степових навершів.

Вирішити це питання поки що не уявляється можливим.

Н. М. БОКИЙ

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ СКИФСКОГО ЗВЕРИНОГО СТИЛЯ ИЗ КИРОВОГРАДЩИНЫ

Резюме

Осенью 1965 г. в с. Защита Новомиргородского района Кировоградской области при строительстве дороги был разрушен курган, содержащий скіфскую гробницу в деревянном склепе, сооруженном на горизонте. Найденные при этом бронзовые вещи были переданы в Кировоградский краеведческий музей. Это — два навершия в виде головки, обращенной вверх, четыре бронзовых и одна посеребренная ажурные бляхи, изображающие фантастическое существо рогатого львиноголового крылатого грифона, двадцать один бронзовый колокольчик и бронзовый черпачек с длинной ручкой.

Художественный стиль изображений позволяет отнести навершия и бляхи к произведениям скіфского искусства начала V в. до н. э. Интересны бляхи, не имеющие прямых параллелей среди произведений скіфского искусства и являющиеся оригинальными изделиями скіфских мастеров. Навершия и бляхи занимают важное место в разработке образа мифического крылатого чудовища в скіфской семантике и искусстве, составляя как бы промежуточное звено между изображениями крылатых существ древневосточного стиля на ножнах келермесского и мельгуновского мечей и позднейшими изображениями крылатых чудовищ на ажурных навершиях IV в. до н. э.

²¹ Смела, III, табл. X, 14; ДП, II, табл. XXIX, 427; ДП, III. К., 1900, табл. LX, x.

²² В. А. Іллінська. Про скіфські навершники, стор. 56, 58.

²³ Н. А. Онейко. Античный импорт в Приднепровье и Побужье. — САИ, вып. Д 1-27. М., 1966, стор. 30, табл. XVII; ИАК, вып. 14, стор. 1, рис. 36; Л. Ф. Сильвантьева. Вказ. праця, стор. 72, рис. 39, 3, 4.

I. M. САМОЙЛОВСЬКИЙ

СТАРОДАВНІЙ КОРОСТЕНЬ

Вперше Коростень згадується в давньоруському літопису під 945 роком, коли він уже існував як «град» і був головним укріпленим містом східнослов'янського племені древлян з резиденцією їх племінного князя Мала¹.

Якщо назва древлян походить, за літописом, від лісів, від слова «дерево» («зане седоша в лесех»), то походження назви Коростеня не зовсім ясне. У літопису назва цього міста зустрічається з різною транскрипцією: Изъкоръстенъ, Искоростенъ, Коростенъ². Походження назви можна пов'язати з основою «кар» — камінь, гора, вона помітна у назві Карпат (М. Я. Марр) та у старослов'янській назві кам'яної домовини корста. Оскільки городища Коростеня стоять на кам'янистому стрімкому березі р. Уж, а вали його укріплень складались з каменю, напевне тому він і одержав назву міста з стінами із каменю («из кор стень»).

На території древлянської («Деревської») землі топоніміка має слов'янський характер. Тому Коростень і р. Уж мають споріднені назви в різних областях слов'янської землі. Спорідненою з Коростенем назвою є м. Коростишев на Тетереві. На північ від Коростеня є село з тотожною назвою — Коростень (на лівій притоці р. Уборті). Назва Коростень відома з літопису у Новгородській землі³. Щодо р. Уж, то річка з такою ж назвою є в Закарпатській Україні. Її назва пояснюється місцевим населенням тим, що течія звивається наче змія.

Піdstупи до м. Коростеня були добре укріплені. При впадінні р. Уж у р. Прип'ять, на березі старої Прип'яті в ур. Гримів є давньоруське городище IX—XI ст., яке охороняло вхід і вихід до міста з боку річки. З другого боку р. Уж, вище Коростеня, біля м. Ушомира також є городище і залишки так званого «Змійового валу», що прикривав піdstупи до Коростеня з південно-західної сторони. Цей вал, завдовжки 3 км, на березі р. Уж має назву «Вільська гребля»⁴.

Коростень був спалений княгинею Ольгою, яка жорстоко помстилася за смерть свого чоловіка князя Ігоря, вбитого древлянами під час полюддя⁵.

За наказом Ольги над убитим Ігорем була насипана велика могила під Коростенем⁶. За народними переказами могила Ігоря знаходиться

¹ ПСРЛ, т. I, Л., 1926, стор. 55—58; 1945 р. 30 грудня м. Коростень Житомирської області відзначив свій тисячолітній ювілей.

² Подібна різноманітність помітна і в передачі інших давніх міст, наприклад, Києва (Куяба, Кіава, Кітава тощо) або Овруча (Вручій, Овручій, Овручов тощо).

³ ПСРЛ, т. IV, СПб., 1848, стор. 242.

⁴ В. Б. Антонович. Археологическая карта Волынской губернии.—Труды XI АС. М., 1901, стор. 11.

⁵ ПСРЛ, т. I, Л., 1926, стор. 55.

⁶ ПСРЛ, т. I, Л., стор. 55.

на правому березі р. Уж за 8 км від Коростеня у с. Немирівці⁷ в ур. «Ігорівка».

У легендах також згадується «Купальня Ольги», «Гrot Ольги» (серед скельних печер), «дзеркало Ольги» тощо. Назви ці відомі зараз.

Від літописного міста Коростеня збереглися чотири городища, що розкинулись на високих скелястих берегах р. Уж серед мальовничої місцевості. Вони розташовані недалеко одно від одного (рис. 1). Три

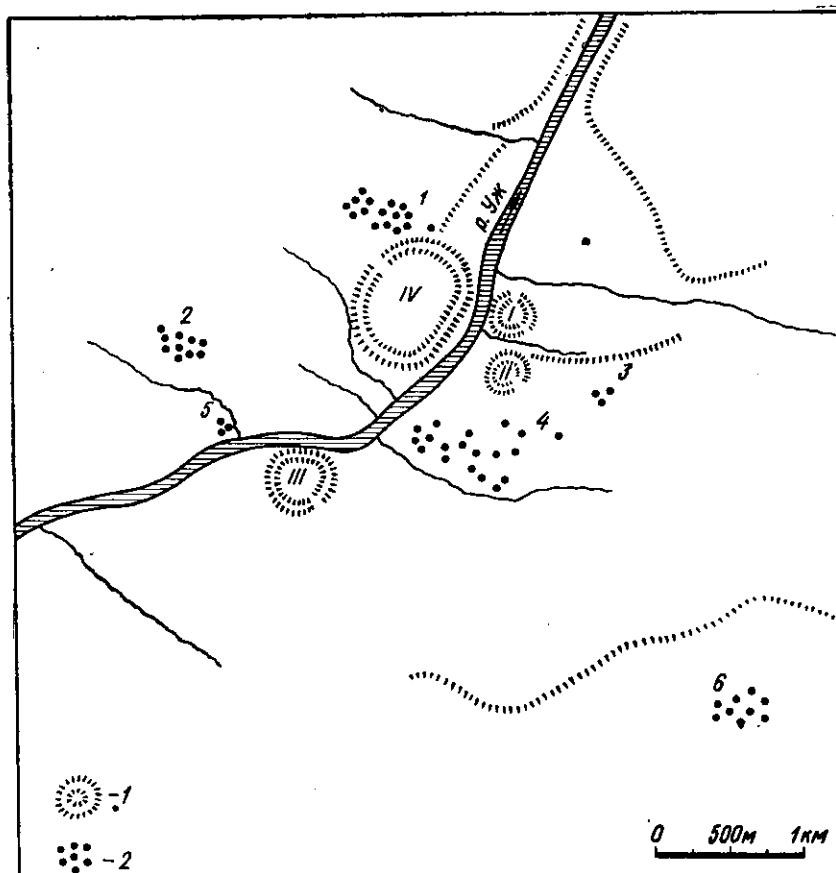

Рис. 1. План стародавнього Коростеня:
1 — городища; 2 — могильники.

з них (I—III) знаходяться на правому березі р. Уж, а одне (IV) — на лівому березі. Топографія городищ в оборонному відношенні надзвичайно вигідна.

Найбільше IV городище займає площу біля 9 га (рис. 2). Ще на початку нашого століття воно було досить добре збереженою. Як повідомляє краєзнавець І. Абрамов, городище було оточене з трьох боків великими валами з великими ровами⁸.

З боку річки городище захищено скелястим берегом, з півночі — урвищем, тепер туди врізується широкий кар'єр каменоломні. З півдня городище охоплює яр з струмком у ньому, схили понад яром місцями скелясті, вони заокруглено йдуть від р. Уж і підходять до західної сторони городища, що захищається ровом та валом, висота якого ще до

⁷ В. Б. Антонович. Археологическая карта Волынской губернии, стор. 13—14.

⁸ Иван Абрамов. По волынским захолустьям. На развалинах Коростеня. — Живая старина, 1906, вып. II. СПб., 1906, стор. 154.

недавнього часу доходила до 3,5 м. Городище мало два виїзди в західній частині.

Проти городища IV, по другий бік р. Уж на широкій гранітній скелі, висотою близько 28 м, розташоване городище I (рис. 3) площею 4500 м². Городище-скелью з усіх боків оточує вода: з одного боку — р. Уж, з протилежного боку — ставочок та болітце, а з півночі і півдня

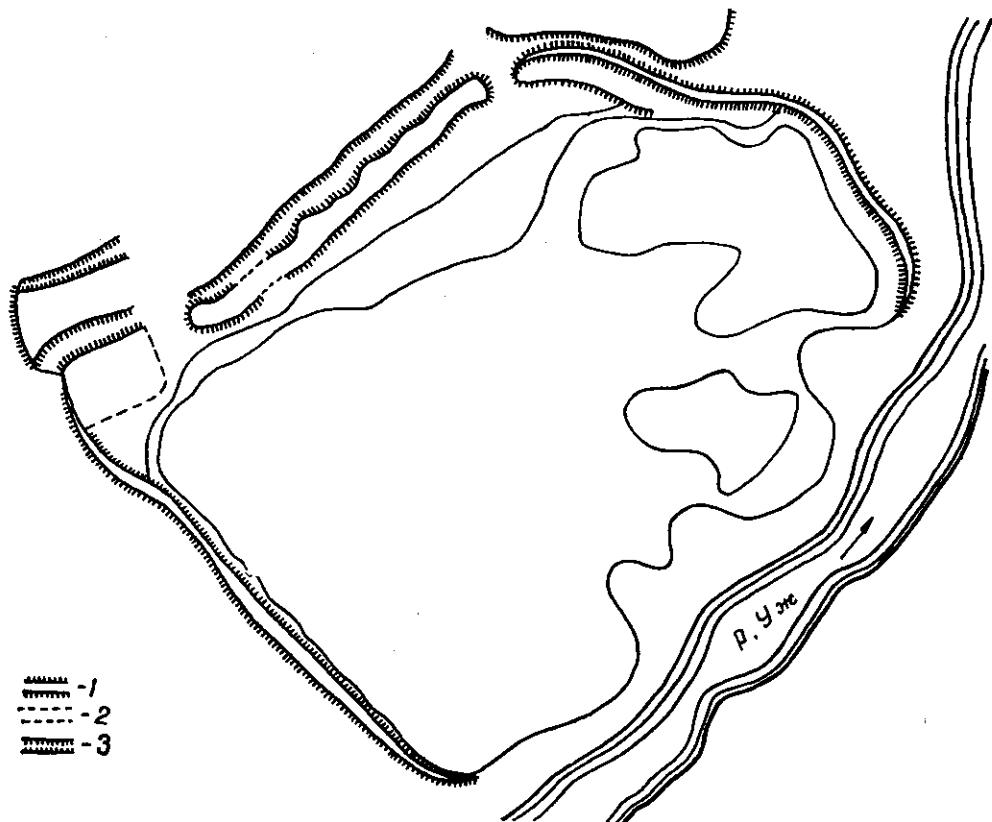

Рис. 2. План городища IV:
1 — вал; 2 — сліди валу; 3 — рів.

струмки. На північній частині городища, що збереглася на його схилі, помітні залишки старих ровів та подвійних валів. Декілька років тому вони мали вигляд потрійних.

Ширина валів — 8 м, висота нижнього валу — 2,3 м, середнього — 3,6 м, верхнього — 4,2 м. Рови в значній мірі занесені землею, ширина їх зараз близько 5 м, глибина — близько 1 м. На цьому городищі, за народними переказами, колись стояв замок князя Мала⁹. З цим же городищем пов'язується народна легенда про замок княгині Ольги. На південь від городища I, зразу ж за південним струмком Ольшанкою, над р. Уж піднімається високе з великими брилястими гранітними виходами скелясте городище II площею 550 м² (рис. 4). В його південно-східній частині збереглися вал і в'їзд.

Городище III (рис. 5) розташоване на відстані 1,25—1,5 км від трьох згаданих городищ, над високим скелястим берегом р. Уж, урвиштій берег річки має тут вигляд півкола, чим і визначається форма городища. Площа його — 3600 м². На південному сході помітно конфігура-

⁹ Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губ. XII, СПб., стор. 91.

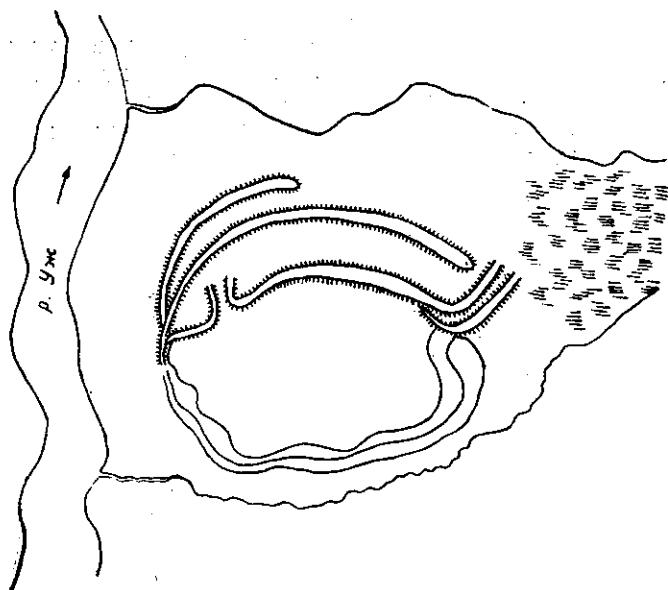

Рис. 3. План городища I (1924 р.).

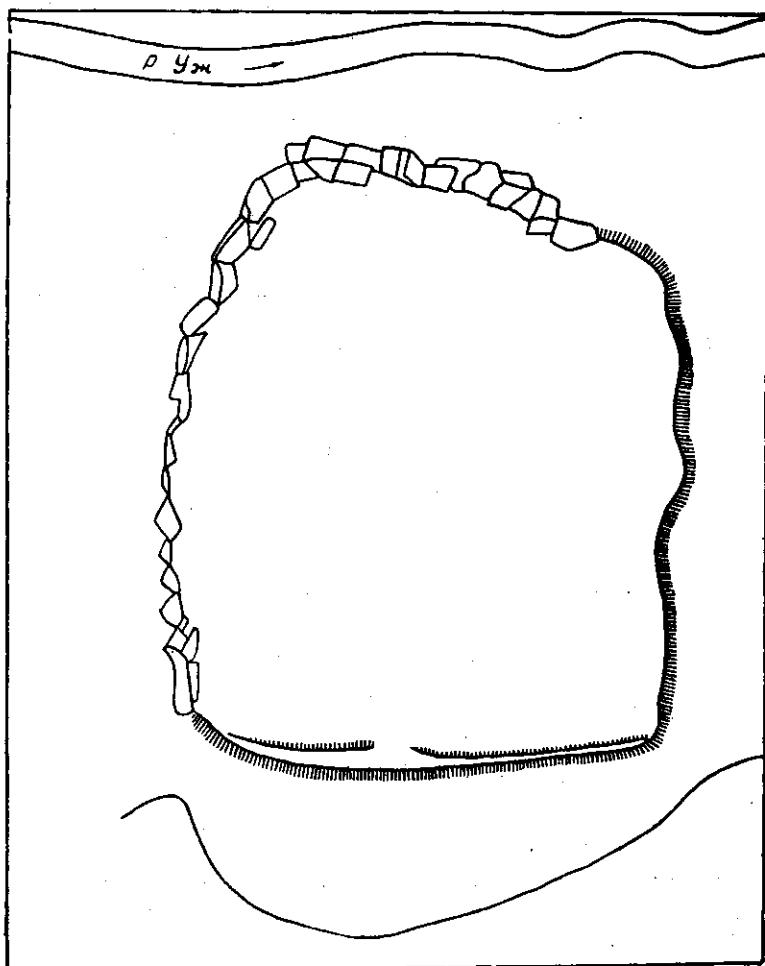

Рис. 4. План городища II.

цію валів, пошкоджених при плануванні парку, який був тут раніше. Висота валу — 2,5 м, ширина — 13,5 м. Ширина рову 4,5 м, глибина — 1,35 м. Схил валу з зовнішнього боку — 45° (рис. 6). У насипу валу помітно чотири шари землі: в основному пісок і глина на гранітному ґрунті. Сліди в'їзду на городище простежуються в південно-східній частині.

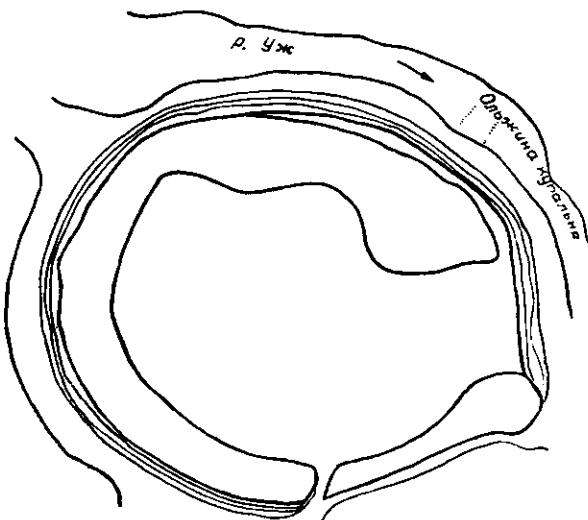

Рис. 5. План городища III (1924 р.).

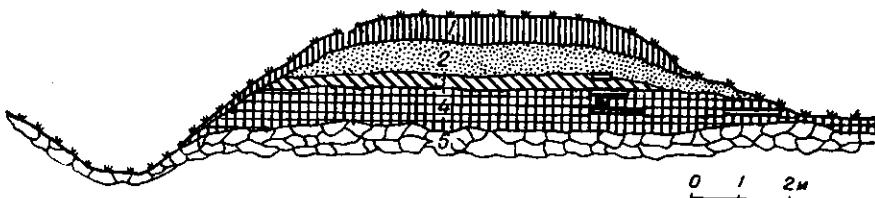

Рис. 6. Городище III. Розріз валу на східному краю (1934 р.):
1 — світло-жовтий пісок; 2 — темно-сірий пісок; 3 — світлий глиняно-піщаний шар; 4 — темний глиняно-піщаний шар; 5 — граніт.

Під городищем, над водою, у стрімкому скелястому березі є природні скельні печери — гроти, які в давні часи могли використовуватися для житла.

Біля коростенських городищ, крім окремих великих могил, було декілька курганних слов'янських могильників. Раніше біля Коростеня нараховували 300 курганів¹⁰. На високих місцях, по лівому і правому берегах р. Уж, знаходиться шість курганних груп (рис. 1).

Перша група курганів знаходилася по Овруцькому шляху у напрямку до с. Пашини, в урочищі «Маліни», на північний захід від IV городища. У цій групі було три досить велики кургани¹¹. Зараз, з поширенням міського будівництва, від них не лишилося й сліду.

Друга група курганів розташована на південний захід від городища IV, на деякому віддаленні від нього, біля залізничної станції. В цій групі раніше нараховувалося 62 кургани, із них три великих. Зараз збереглося лише декілька могил, здебільшого попсованих сучасними випускними похованнями.

¹⁰ Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России.

¹¹ Волынские Епархиальные ведомости. Житомир, 1880, № 7, стор. 363.

Третя група курганів знаходиться на правому березі р. Уж на південний схід від городища I і II, біля шляху на с. Ходаки, де збереглися окремі могили. Раніше їх тут було 18; окрім від цієї групи, близче до рудяного болота, стояло ще два великих кургани.

Четверта група складалася з 116—120 курганів, містилася вона серед старого дубового лісу на правому березі р. Уж, між городищами II і III, теж біля шляху на с. Ходаки. Від цієї групи курганів помітні лише сліди.

П'ята група курганів розташувалась на лівому березі р. Уж, по колишній вулиці Людовецького, біля дерев'яного мосту через р. Уж на горбі, де до 1926 р. ще стояв великий курган з величезним дубом на ньому.

Шоста група (32 кургани) розкинулась на невеличкому плато понад старим шляхом із Коростеня в с. Хотінівку, на полі за 1,5 км на південний схід від городища III. Значна кількість курганів цієї групи розорана і знищена після вирубки лісу; від них лишилися світлі плями.

Межа стародавнього Коростеня проходила за городищами (I, II, III) понад могильниками № 2, 3 і 4, охоплювала III городище, утворюючи велике напівколо у північно-західному напрямку, і підходила до могильників № 3, 5, 2 та 1¹². Отже, площа давнього міста уявляється досить великою. Таких розмірів Коростень міг досягти не одразу, а протягом довгого часу свого розвитку.

Археологічному вивченням стародавнього Коростеня приділялось небагато уваги. Крім розкопок розвідкового характеру¹³, систематичних досліджень в Коростені власно не провадилось, хоча місто і привертало до себе увагу давно. Ще в 1845 р. В. Сивицький, співробітник «Временної Комиссии для разбора древних актов» у Києві, провадив розкопки в Коростені, але розкопки тоді зводилися, як це видно з його звіту, поданого в Комісію, до розшуків скарбів десь біля річки, що за місцевими переказами були закопані древлянами під час облоги міста княгинею Ольгою¹⁴.

Розкопки городищ розпочалися у 1925 р. Коростенським окружним музеєм краєзнавства, коли виникла загроза знищенню цих археологічних пам'яток. Розвідковими розкопками на городищі I, у верхньому гумусовому шарі товщиною 10—40 см виявлено численні фрагменти посуду слов'янського типу, окрімі знахідки залізних виробів та вісім житлових заглиблень. Останні являли собою чотирикутні ями з сторонами близько 3 м, в яких знаходився шар попелу та вугілля товщиною 15—20 см. Навколо них траплялись кістки дикого кабана, барана, коня, бика. Серед покідьків знайдено уламки скляних браслетів, намисто з сердоліку тощо. Були знайдені залізні ножі, кресала, долота, швайки, шила, ковальські обценьки, наконечники бойових списів, стріли, бойова сокира (рис. 7). Найчисленнішими з знахідок є кераміка. Керамічні вироби виготовлені на гончарному крузі, серед них є вироби, прикрашені орнаментикою слов'янського типу. Було знайдено також два великих та 15 дрібних уламків кам'яних жорен і 22 уламки кам'яних брусоців. Під верхнім культурним шаром залягав нижній культурний шар з жовтувато-білим піском (30—50 см товщини), під ним жовта глина (10—15 см товщини), а ще нижче — гранітна жорства з переходом до рожевого граніту коростенського типу.

¹² С. С. Гамченко. Археологічні першоджерела м. Коростеня і його околиць. 1930. Науковий архів ІА АН УРСР.

¹³ Розкопки на I городищі в 1925 р. провадив Ф. А. Козубовський, а на II і III городищах — в 1934 та в 1940 рр. — В. Й. Довженок та В. К. Гончаров разом з Коростенським окружним музеєм краєзнавства. Городища розкопував теж Ф. М. Мовчанівський.

¹⁴ Київський Центральний Архів давніх актів. Фонд археологічної комісії, спр. 82, арк. 303—307. Під час Великої Вітчизняної війни архів згорів.

В нижніх нашаруваннях траншей, прокопаних по всій площі городища, спорадично зустрічались уламки керамічних виробів неолітичного часу, з ялинковим орнаментом; серед них знайдено глиняний гудзик (з діркою) напівсферичної форми з мотузковим вдавленим орнаментом. Також у шару піску зустрінуті вироби з кременю¹⁵. В культур-

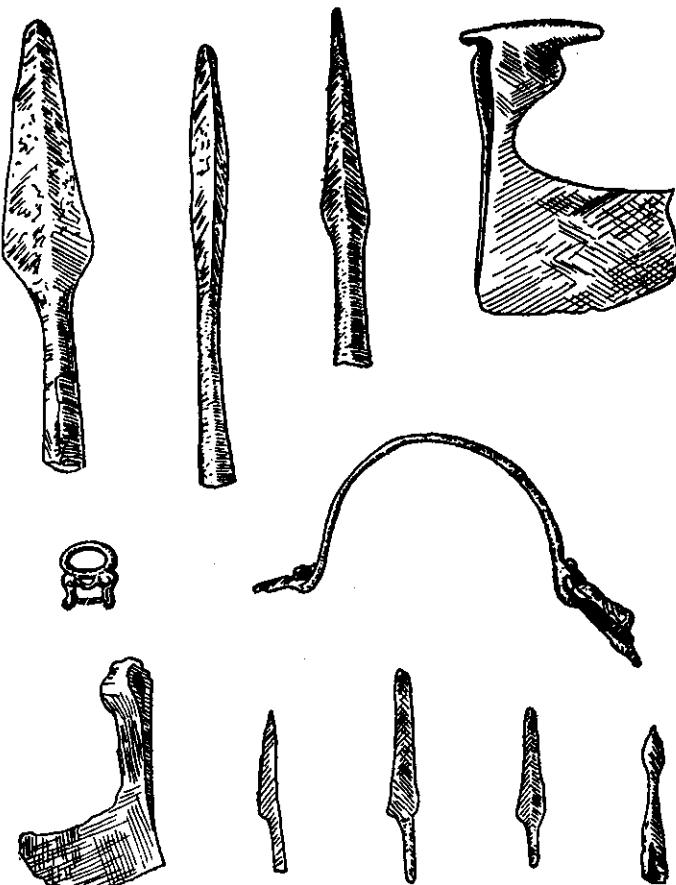

Рис. 7. Інвентар з городища I (розкопки 1925 р.).

ному шарі були знайдені уламки товстостінного посуду з погано вимішаної глини, з домішками мушлів, кварцевого піску, з хвилястим орнаментом¹⁶. При переломі черепок дає велику раковистість. Подібний орнамент зустрічається на ліпленому від руки посуді часів ранніх слов'ян.

У 1934 р. на городищі I було знайдено залізні цвяхи, орнаментовий горщик, фрагменти глиняного посуду тощо.

На городищі II у 1934 р. науковими співробітниками Інституту матеріальної культури УАН розкопано напівземлянку ($5 \times 5,5$ м) з центральним вогнищем і численним інвентарем Х—ХІІ ст.: залізні сокири, тесла, долота, точила, жорна, уламки посуду, пряслиця тощо¹⁷.

У розкопі 10×10 м, що закладено в південно-східній частині городища, В. К. Гончаровим було розкрито житлову кліті, яка заходила

¹⁵ Ф. А. Козубовський. Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925. Коростень, 1926.

¹⁶ Архів Коростенського музею краєзнавства.

¹⁷ Наукові записки Інституту матеріальної культури УАН, кн. 3—4. К., 1935, стор. 103—104.

у земляний вал з внутрішнього боку городища. Кліт'я була рублена в обло і мала сліди пожежі. Кліті чергаються з терасами такої ж конструкції, закладеними каменем і засипаними піском.

На городищі II знайдено уламки жорен з пісковику і шиферу, уламки серпа, обгоріле просо, пряслиця шиферні й глиняні, посуд, серед якого є з клеймами на дні, фрагменти скляного посуду, кістяні вироби, залізний шлак та металеві вироби — ножі, кресала, ножиці для стрижки овець, цвяхи, гачок на велику рибу, дужки, в'юшки, стріли, шпори¹⁸.

У 1940 р. Інститутом археології АН УРСР (В. К. Гончаров і В. І. Довженок) були проведені розвідкові розкопки на II Коростенському городищі. Розкопками встановлено наявність двох культурних нашарувань: верхнього — з гончарним посудом XI—XII ст. та нижнього — з ліпленим від руки посудом VIII—IX ст. При розрізі валу у південно-східній частині городища було виявлено, що його збудовано з каміння, пірамідально складеного на піску і присипаного зверху землею¹⁹.

Розкопки Інституту історії матеріальної культури УАН, за участю Коростенського музею, у 1934 р. встановили на III городищі три культурних нашарування: неолітичної доби (крем'яні вироби, уламки посуду); ранньофеодальної (уламки слов'янського посуду, прикраси, пряслиця тощо); литовської (виявлено в землі згорілу будівлю XVI ст. за-sipану внутрішнім зсувом валу)²⁰.

На городищі III у 1934 р. при земляних роботах знайдено скарб срібних речей, що зберігається у Київському Державному історичному музеї. Знахідки, виявлені на цьому городищі, подібні до речового матеріалу, зустрінутого на інших коростенських городищах. Тут також знайдено залізну руду, шлаки, різноманітні залізні вироби (уламок залізного серпа, ножі, стріли), уламки шиферного жорна, пряслиця, скляних браслетів різного кольору, посуду, в тому числі полив'яного та з клеймами на дні, кістки тварин.

На городищі IV археологічні дослідження не провадились. Культурний шар городища перекопаний і знищений. Під час оранки та різних земляних робіт на ньому нерідко зустрічалися різноманітні вироби, в тому числі й мідні хрести-енколпіони, залізні речі і особливо багато шиферних пряслиць²¹.

С. С. Гамченко на своєму плані Коростеня відмічає сліди ще городища V, яке на його думку, було біля городища II на правому березі р. Уж²².

Коростенські могильники досліджені дещо краще, ніж городища. На них звернув увагу ще В. Б. Антонович. У 1887 р. у першій групі курганів з 68 могил він розкопав п'ять. Кістяки лежали на спині з простягнутими ногами, головою на захід, вище горизонту 50 см. Одна могила була порожня, очевидно, вона являла собою кенотаф. З побутових речей було знайдено залізний ніж, дужку та три залізних обручі від відерця, п'ять срібних та одне мідне кільце і один срібний перстень²³.

У 1900 р. Ф. Р. Штейнгель у цій же групі нарахував тільки 59 курганів, з яких ім розкопано п'ять. Кістяки — витягнуті на спині, орієн-

¹⁸ Щоденник археологічних досліджень в м. Коростені, 1934. Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁹ Л. М. Славин. Результаты археологических экспедиций АН УССР в 1940 г. Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁰ Наукові записки Інституту історії матеріальної культури УАН, стор. 104.

²¹ Іван Абрамов. Вказ. праця, стор. 154.

²² С. С. Гамченко. Археологічні першоджерела м. Коростеня.

²³ В. Б. Антонович. Раскопки в стране древлян. — МАР, № 11. СПб., 1893, стор. 74—75. Речі з курганів у Коростені перераховуються в книзі «Каталог выставки XI АС в Києві» (№ 1144—1194 «а»), де під № 1154 «а» відмічено «обломки глиняных сосудов, частью сделанных на круге, частью более первобытной выделки».

товані головою на захід; один курган був порожній. Очевидно це кенотаф.

Інвентар, що супроводжував поховання, був дуже бідний: уламки від посуду, плетене срібне кільце і залізні цвяхи від домовини.

За характером поховального ритуалу та знайдених речей, поховання першої групи курганів належать до язичницьких часів²⁴. С. С. Гамченко схильний був датувати могильник IX—XI ст.

С. С. Гамченком у 1924 р. був розкопаний курган з четвертої курганної групи. В ньому виявлений жіночий кістяк у видовбаній дубовій колоді, прикритій віком. Праворуч кістяка, біля ніг і плечей, стояло два гончарних горщики з лінійним орнаментом, а ліворуч — третій. На пальці правої руки знаходилося срібне кільце²⁵.

У 1925 р. Коростенським музеєм провадились розкопки християнського некрополя (кам'яні хрести стародавніх форм) розташованого на схід від городища III. Розкопками виявлено вісім поховань перших часів християнства на Коростенщині, серед них знайдені поховання у видовбаних колодах. У 1926 р. науковими співробітниками цього ж музею було розкопано у шостій групі курганів два кургани, що стояли поруч. Навколо першого кургану був рівчак шириною 2,17 м, глибиною 0,15 м, з зовнішнім валом по краю. Висота кургану 2,15 м, окружність — 39,5 м. Насип кургану заповнений валунним камінням, яке в центрі утворювало сторчовий стовп з прошаруванням глини. Понад підошвою кургану йшло рідке коло каменів, друге коло з каменю охоплювало кістяк. Такого роду явище зустрічається у новгородських жальниках (так звані кам'яні могили) та сопках. Кістяк поганої збереженості, довжиною 1,86 м, орієнтований головою на південь, випростаний на спині з руками скрещеними на животі лежав на підсипці товщиною 35 см. У підсипці також виявлений камінь. Від домовини залишилися залізні цвяхи. Біля ніг кістяка лежала купка попелу. Інвентар поховання: уламок залізного серпа, брускочок, мідна застібка, кругле кільце, шматки обробленої шкіри, залізний кубічний предмет невідомого призначення. Другий розкопаний курган був менший. Кістяк теж погано зберігся. Небіжчик орієнтований головою на південний захід. В центрі кургану була помітна попеляста пляма. В цій же групі було досліджено ще й третій напівзнищений курган, де були помітні залишки стовпа, зробленого з уламків гранітних глиб з прошаруванням глини. Тут знайдено шиферне пряслице²⁶. У 1934 р. співробітниками Коростенського музею у могильнику № 5 було виявлено понад 15 поховань з інвентарем, які умовно датуються XIV—XVI ст. Вони залишилися безпосередньо під рослинним шаром. Біля цих поховань тоді ще зберігся один курган. Тут же, на глибині 1,10 м, зустрінуто поховання без інвентаря. В одному випадку при похованні знайдено чотири цвяхи; одне поховання трапилося у колоді, одне у домовині²⁷.

У 1847 р. М. Пітровський, за дорученням «Комиссии для разбора древних актов», зробив спробу розкопати могилу, відому під назвою «Могила Ігоря» (під Коростенем), заввишки близько 10 м. Під час її розкопок було знайдено уламки глиняного посуду, вугілля, кістки тварин, залізні наконечники стріл²⁸. Як довідуємося від М. А. Максимовича, «стрілами було обстріляно дно» в могилі Ігоря. Проте самих осстанків не виявлено. Розкопки такої великої могили були неповні, недо-

²⁴ Ф. Р. Штейнгель. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900 гг.—АЛЮР. К., 1904, М., № 4—5, 156—168, 182.

²⁵ С. С. Гамченко. Раскопки на Волыни в 1924 г. Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁶ Коротке повідомлення за археологічні досліди на Коростенщині року 1926. Архів Коростенського музею краєзнавства.

²⁷ Щоденник археологічних досліджень в Коростені 1934 р. Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁸ Иван Абрамов. Вказ. праця, стор. 154.

сконалі. До нашого часу могила Ігоря збереглася погано. Не раз шукачі скарбів копали могилу і це призводило до її руйнування. Між іншим, Л. Крушинський передає звістку, що за народними переказами в цій могилі було знайдено щит лицаря²⁹.

Крім типових древлянських поховань з трупопокладанням у Коростені та його околицях зустрінуто й інший варіант поховань слов'янського часу — трупоспалення. У 1847 р. біля Коростеня було розкопано велику могилу з рештками трупоспалення³⁰. Другу могилу з трупоспаленням було виявлено в Коростені перед 1880 р. Вона знаходилась у заглибленні між двома скелями³¹.

На лівому березі р. Уж біля так званої Купальні Ольги, над колишньою вулицею Людовецького, В. В. Хвойкою було виявлено у 1911 р. два великі кургани на місці епіпaleолітичної стоянки. Один з них розкопано В. В. Хвойкою повністю. В насипу кургану на різній глибині було виявлено дев'ять трупопокладень, а на рівні горизонта — одне трупоспалення³². В. В. Хвойка датував курган VIII—X ст.

У 1926 р. Коростенським музеєм краєзнавства на схід від городища I було розкопано могилу з трупоспаленням. Розміри могили: висота — 1,45 м, окружність — 61 м. На глибині 10—14 см від поверхні кургану стали помічатися плями з попелом та вугіллям, які поступово збільшувалися. У деяких з них зустрічалися дрібні перепалені кістки тварин, а в інших, крім того, були покладені ще шматочки охристої глини. У насипу кургану знайдено два пряслиця з серицитового лупаку, одне глиняне, два череп'яних кружечки, один кружечок з діркою, орнаментований скорописним орнаментом та вдавленими рівнобіжними лініями. На глибині 1,4 м відкрито вогнище від трупоспалення. Воно було заповнене дрібними шматочками охри та великою кількістю дрібних уламків перепалених кісток. На краю плями було знайдено дві тоненькі мідні арабські монети. Поруч з ними знайдено уламки ще двох перего рілих монет. Одна з них мала дві дірочки для підвішування до намиста³³.

Таким чином, речовий матеріал з городищ і могильників датується IX—XII ст. Він дає певне уявлення про культуру, побут та виробництво мешканців Коростеня.

Серед місцевого населення, судячи з знарядь праці та відходів виробництва, були розвинені, насамперед, такі галузі ремесла, як обробка дерева і заліза. Мешканці Коростеня займалися землеробством і скотарством. Знахідки ювелірних виробів та арабських монет свідчать про торговельні зв'язки Коростеня з іншими давньоруськими містами.

Можна вважати, що давній Коростень як провідний центр древлянської землі відігравав значну роль в економічному та культурному розвитку Київської Русі.

²⁹ Л. Крушинский. М. Искорость. Волынские губернские ведомости. Житомир, 1849, № 49.

³⁰ А. А. Спицын. Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении. — ЗРАО, т. XI, вып. I и II, новая серия. СПб., 1899, XXIII, Волынская губерния, стор. 285.

³¹ А. Сендульский. Местечко Искорость, Волынские епархиальные ведомости, № 7, 1880, стор. 362.

³² В. В. Хвойка. Раскопки курганов в м. Искорости, Рукопис. Науковий архів ІА АН УРСР; Хроніка археології та мистецтва, ч. II. К., 1930, стор. 10—15.

³³ Коротке звідомлення за археологічні дослідження на Коростенщині року 1926. Архів Коростенського музею краєзнавства.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

ДРЕВНИЙ КОРОСТЕНЬ

Резюме

Остатками древнего города Коростеня, впервые упоминаемого в летописи под 945 г., являются четыре городища и шесть курганных могильников IX—XII вв., расположенных по обеим сторонам р. Уж в пределах современного города. Эти памятники, в особенности могильники, сильно разрушены строительными и другими земляными работами.

Раскопки могильников древнего Коростеня начались еще в конце XIX в., но основные работы по исследованию городищ и могильников были проведены различными авторами в 1924—1926 гг., 1934 и 1940 гг. В результате раскопок получены важные данные о характере материальной культуры летописного Коростеня — древнейшего центра древлянской земли.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Б. О. ТИМОЩУК, М. К. АНІСЮТКІН

НОВІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ НА р. ПРУТ

За останні роки археологічними розвідками у верхів'ях р. Прут, на дільниці Чернівці—Новоселиця, виявлено дев'ять пізньопалеолітичних стоянок¹, які розміщені на правому березі р. Прут та одна — на лівому березі річки м. Садгора.

З дев'яти стоянок на правому березі р. Прут, біля с. Цурень Глибоцького району Чернівецької області, відкрито чотири пункти пізньопалеолітичних місцевознаходжень.

1. Стоянка Цурень I розташована в західній частині села, в ур. Окоп. Тут, на схилах високої тераси, біля села зібрано понад 70 кременів пізньопалеолітичного часу (рис. 1). В колекції знаходиться: п'ять різців, три скребка, три нуклеуси та чимало ножовидних пластинок. Останні мають правильні обриси і значні розміри (довжина 8—10 см). Різці представлені подвійними (рис. 1, 1), кутовими (рис. 1, 4) та багатофасетковими (рис. 1, 2) екземплярами.

Скребки виготовлялися на ножовидних пластинках (рис. 1, 5, 7). Знайдено скребок високої форми (рис. 1, 3) та великі масивні нуклеуси з негативами зколотих з них широких пластинок (рис. 1, 8). В місці скучення крем'яних виробів був закладений шурф. Він прокопаний на глибину 2 м, але культурного шару не виявлено. Очевидно, кремені походять з високого плато, яке руйнується.

2. Стоянка Цурень II розміщена на тій же терасі за 500 м на схід (вниз по р. Прут) від стоянки Цурень I. Зібрані крем'яні знаряддя (нуклеуси, скребки, ножовидні пластинки) в порівнянні з подібними виробами з стоянки Цурень I менші за розмірами і більш досконало оброблені.

3. Стоянка Цурень III знаходиться за 300 м на схід від стоянки Цурень II. На терасі зібрано декілька крем'яних відщепів і два призматичні нуклеуси (рис. 1, 6).

4. Стоянка Цурень IV розташована у західній частині села, в ур. Пагор. На схилі плато виявлені ножовидні пластинки правильних обрисів, крем'яні відщепи та уламки кісток мамонта.

5. На землях с. Маморниця, на високому мису правого берега Прута, біля господарського подвір'я бурякорадгоспу зібрана невелика ко-

¹ Більшість стоянок виявлено вчителем-краєзнавцем з м. Герца М. Ф. Ткачуком. Колекції крем'яних знарядь зберігаються в Герцаївському Будинку піонерів. У 1964 р. авторами був проведений збір матеріалів на відкритих стоянках, а також виявлено нова стоянка в м. Садгора. Зібрані матеріали поступили на збереження до Державного Ермітажу.

лекція пізньопалеолітичних кременів: скребки, ножовидні пластинки, відбійники, призматичний нуклеус та відщепи.

6. На південь від с. Мольниця, за 300 м від шосейної дороги, поверхня високого мису ясно вкрита патинізованим кременем. Зібрано понад сотні крем'яних виробів. В колекції є бокові (рис. 2, 4, 5), кутові і скошені різці. Всі вони виготовлені на ножовидних пластинках. Знай-

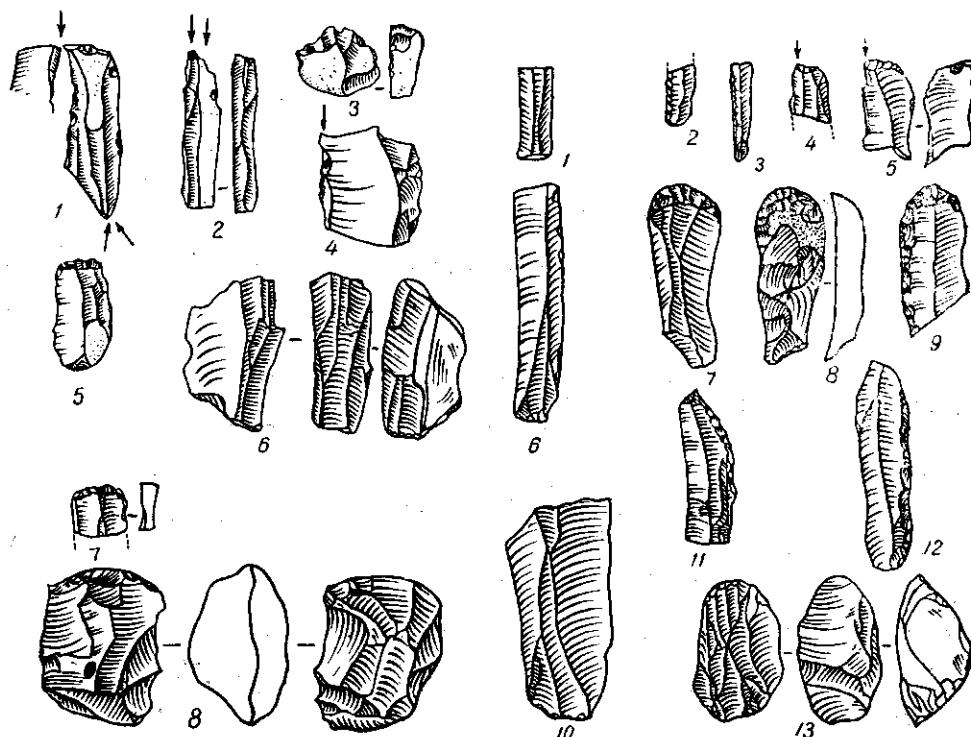

Рис. 1. Крем'яний інвентар з поселення біля с. Цурень.

Рис. 2. Крем'яний інвентар з поселення біля с. Мольница.

дено шість скребків виготовлених як на неретушованих (рис. 2, 7), так і на ретушованих ножовидних пластинках (рис. 2, 9). Є скребок зроблений на боковому сколі (рис. 2, 8).

Знаряддя з притупленим краєм представлені чотирма екземплярами. Це мікропластинки (рис. 2, 2, 3) і пластинки великого розміру — довжиною до 7 см. Останні, щодо свого призначення, можна розглядати як еквіваленти ножам з притупленим краєм типу Шательперон (рис. 2, 11, 12). Мікропластинки з притупленим краєм нерідко зустрічаються в пізньопалеолітичних пам'ятках Середнього Дністра. Знайдені нуклеуси великі за розмірами. На них є помітні сліди зйому тонких і вузьких ножовидних пластинок. Два нуклеуси пізніше були використані як масивні скребки — рабо (рис. 2, 13). На деяких ножовидних пластинках простежено сліди від вживання (рис. 2, 1, 6, 10).

7. Біля с. Горбово, за 2 км на південний захід від села, на високому мису, оточеному ярами, на відстані 0,5 км на південь від слов'янського городища IX—X ст., розташована палеолітична стоянка. На схилах мису на стоянці зібрано біля 200 крем'яних виробів. Серед них чотири різці, чотири скребки, одне вістря з скошеним ретушшю краєм (рис. 3, 6) та пластинки з притупленим краєм (рис. 3, 3, 4). Поряд з тим зібрано велику кількість ножовидних пластинок, серед яких є декілька пластин з ретушшю.

8. Пізньопалеолітична стоянка в с. Тарнавка виявлена на високому горбі, на правому березі р. Герцушка, в північно-західній околиці села. На схилах горба зібрана невелика колекція патинізованих кременів, вкритих голубовоатою та молочно-світлою патиною. Із знарядь є різці серединного типу (рис. 3, 7), пластинки з притупленим краєм (рис. 3, 1), ножовидні пластинки з ретушшю і без неї (рис. 3, 2), клиновидні нуклеуси (рис. 3, 5). Є мікропластинка, знята з клиновидного нуклеуса (довжина 2 см, ширина 0,6 см).

9. На південь від с. Банчени, в ур. Вельниця, на високому мису зібрано пізньопалеолітичний кремінь — скребки, різці, ножовидні пластинки великих розмірів тощо.

10. На лівому березі р. Прут виявлена лише одна стоянка — в місті Садгора. В північно-східній околиці міста, на невеликій терасі, в підніжжі Козацької гори зібрана незначна кількість слабо патинізованих відщепів та ножовидних пластинок невеликого розміру.

З виявлених пізньопалеолітичних стоянок найбільш ранньою пам'яткою є Цурень I. Зібрани на ній знаряддя і нуклеуси великих розмірів, подвійні різці на великих пластинках та інші речі подібні до матеріалів з десятого шару палеолітичної стоянки Молодове V² і датуються раннім мадленом. До трохи більш пізнього часу, очевидно, слід віднести місцевезнаходження Мольниця, де зустрінуто крем'яні знаряддя меншого розміру, а також мікропластинки з притупленим краєм і різці бокового типу.

Комплекси крем'яного інвентаря з Горбово, Тарнавки та інших стоянок, де зібрані дрібні екземпляри (тонкі та вузькі ножовидні пластинки, вістря з скошеним ретушшю краєм), слід віднести до пізнього мадлену.

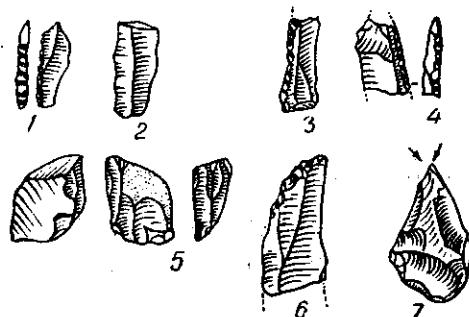

Рис. 3. Крем'яний інвентар:
1, 2, 5, 7 — з поселення біля с. Тарнавка;
3, 4, 6 — з поселення біля с. Горбово.

Б. А. ТИМОЩУК, Н. К. АНИСЮТКИН

НОВЫЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ ПАЛЕОЛИТА НА р. ПРУТ

Резюме

В последние годы в верховьях р. Прут (Черновицкая область) были проведены археологические разведки, в результате которых открыто десять новых палеолитических стоянок. Во время обследований собран кремневый материал раннего и поздне-мадленского времени (нуклеусы, ножевидные пластинки, резцы, скребки).

² А. П. Черныш. Палеолит Среднего Приднестровья.— Труды комиссии по изучению четвертичного периода, вып. 15. М., 1959, стор. 176—179.

Л. П. КРИЛОВА

МУСТЬЄРСЬКИЙ ГОСТРОКОНЕЧНИК З с. КУДАШІВКИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 1964 р. до Криворізького історико-краєзнавчого музею було передано гостроконечник, випадково знайдений в балці біля с. Кудашівки Криворізького району Дніпропетровської області.

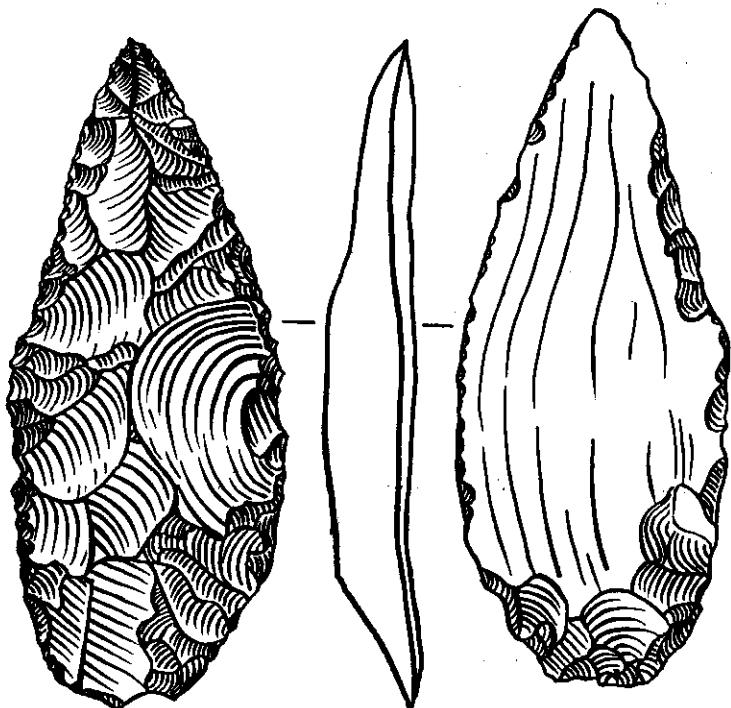

Рис. 1. Мустьєрський гостроконечник з с. Кудашівки.

Нами було обстежено місце знахідки. Балка розташована приблизно на відстані 1 км на схід від села на правому березі р. Боковеньки, притоки р. Інгульця.

Гостроконечник був знайдений на дні балки, близько 300 м від її гирла. Він виготовлений на широкій крем'яній пластині (рис. 1); довжина гостроконечника 13 см, ширина — 5,5 см, максимальна товщина — 1,5 см. Кремінь темний, смугастий. Обидва боки знаряддя вкриті патиною: більш інтенсивною — білою на спинці, менш вираженою — bla-

китно-білою на черевці. Гостроконечник листоподібної форми. Один кінець його гострий, другий — заокруглений. Спинка знаряддя суцільно оброблена сколами, орієнтованими від країв до центру. Короткими поверховими сколами знято також ударний бугорок. Края гостроконечника оформлені у вигляді тонкої лускоподібної ретуші.

Знаряддя майже не має пошкоджень, сліди їх помітні лише на черевці гостроконечника по його правому лезу. Фасетки в місцях пошкоджень не вкриті патиною і зберігають природний колір кременю.

Форма знаряддя і техніка виготовлення не залишають сумніву про приналежність його до мустєрської доби.

Л. П. КРЫЛОВА

**МУСТЬЕРСКИЙ ОСТРОКОНЕЧНИК
ИЗ с. КУДАШЕВКА ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ**

Резюме

В 1964 г. у с. Кудашевки Криворожского района Днепропетровской области в балке был обнаружен кремневый остроконечник длиной 13 см, листовидной формы, обработан сколами и тонкой чешуйчатой ретушью. По форме и технике изготовления он относится к мустерской эпохе.

О. М. ПРИХОДНЮК

МЕГАЛІТИЧНА КУЛЯСТА АМФОРА З с. ЗАВОВК ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Волино-Подільська мегалітична культура вивчена ще дуже слабо, оскільки вона представлена лише поховальними пам'ятками, які, не маючи жодних зовнішніх ознак, випадково виявляються під час тих чи інших земляних робіт. В зв'язку з цим становить інтерес мегалітичне

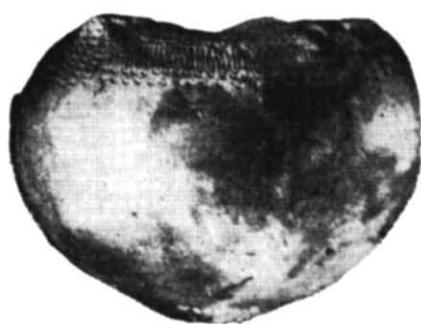

Рис. 1. Амфора з с. Завовк.

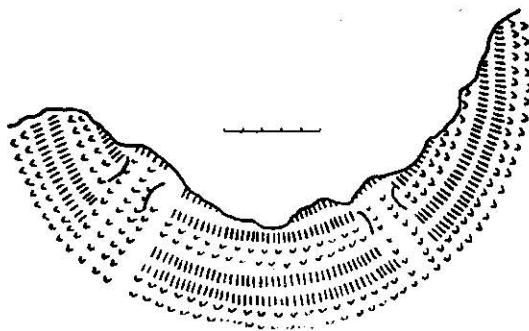

Рис. 2. Розворот орнаменту на амфорі з с. Завовк.

поховання, відкрите у 1958 р. під час оранки ґрунту на березі Летичівського озера¹. Кістяк лежав в кам'яному ящику (склепі) складеному із чотирьох вертикальних плит, накритих зверху ще однією плитою. Поховання супроводжувалось різноманітним інвентарем (сокири, посуд тощо), з якого до Хмельницького обласного краєзнавчого музею була доставлена лише одна посудина — куляста амфора (рис. 1)².

Амфора ліпна, тонкостінна з плоским денцем, сірого та від нерівномірного випалу місцями чорного кольору. Вінця і верхня частина тулуба відбиті при відкритті поховання. Висота посудини (без врахування вінця) 19,5 см, діаметр денця — 8,5 см, максимальна ширина тулуба — 24 см. На плічках збереглися два невеличкі вушка (іх було три або чотири). Верхня частина тулуба орнаментована горизонтальними рядами прямих і підтрикутних вдавлень (рис. 2). Всередині, приблизно на одну третину висоти посудини стінки злущилися. Можливо, це пояснюється тим, що нижня частина амфори була заповнена рідкою ритуальною їжею, яка в ній довгий час зберігалася.

¹ На північний захід від с. Завовк Летичівського району Хмельницької області.

² Інв. № 573.

Аналогічні посудини характерні для волинських мегалітичних поховань з трупопокладенням. Вони були відкриті в похованнях № 1, 2 в с. Суемцях на Волині³.

Завовкська амфора, за класифікацією І. Ф. Левицького, належить до другого типу першої форми Волино-Подільської мегалітичної кераміки⁴. Для неї характерні кулястий тулуб, невелике плоске денце та прямі вінця невеликого діаметру. Згідно з прийнятою хронологією, амфору можна датувати кінцем III — початком II тисячоліття до н. е.⁵

Цінність завовкської амфори полягає в тому, що в цьому районі пам'ятки Волино-Подільської мегалітичної культури раніше були невідомі. Найближче таке поховання з північного заходу відкрито в с. Лепесівка, на північному сході — в с. Войцехівка на Волині, на південному заході — в с. Чорноводи, на південному сході — в с. Токарівка на Поділлі⁶.

Таким чином, навколо цієї пам'ятки приблизно в радіусі 100 км нам не відоме жодне мегалітичне поховання. Це викликає необхідність проведення в даному районі археологічних робіт по виявленню нових пам'яток Волино-Подільської мегалітичної культури.

О. М. ПРИХОДНЮК

МЕГАЛИТИЧЕСКАЯ ШАРОВИДНАЯ АМФОРА ИЗ с. ЗАВОВК ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В 1958 г. близ с. Завовк Летичевского района Хмельницкой области во время вспашки грунта было обнаружено мегалитическое погребение. Среди найденных в погребении предметов особый интерес представляет шаровидная амфора.

Ее можно датировать концом III — началом II тысячелетия до н. э.

В этом районе памятники Волыно-Подольской мегалитической культуры ранее были неизвестны.

³ И. Ф. Левицкий. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. — Антропологія, т. II. К., 1929, стор. 196, 197, 209, табл. III, 8, 9; стор. 212, табл. IV, 9.

⁴ Там же, стор. 210—211.

⁵ И. К. Свешников. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі. Львів, 1957, стор. 20.

⁶ Там же, див. карту в кінці тексту.

М. М. КЛАПЧУК

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ДОБРОТІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Влітку 1964 р. між р. Слобушниця та с. Добротів Ланчинського району Івано-Франківської області на мисовидному виступі другої надлугової тераси р. Прут було знайдено десять пізньопалеолітичних виробів, виготовлених з темно-сірого кременю. Виявлені вони на поверхні

Рис. 1. Пізньопалеолітичне місце знаходження в с. Добротів.

глибоко розораної цілини, коли плугом був задій жовтий лесовидний суглинок, що залягав під ґрунтом (рис. 1). Ця обставина свідчить про те, що крем'яні знаряддя до останнього часу знаходилися *in situ*. Вони виорані нещодавно й тому не носять на собі слідів патини.

Серед крем'яних виробів на увагу заслуговують нуклеус, ножовидні пластинки, різець, скребки, проколка.

Нуклеус — призматичний, з двома відбивними площинами. Виготовлений з ядра із місцями носить на собі сліди корки молочно-сірого кольору (рис. 2, 1). Пластинки без слідів обробки (рис. 2, 2, 3). Різець серединний, виготовлений з двох довгих сколів. Різцевий скол є й на нижньому кінці пластини (рис. 2, 4). Проколкоподібний предмет (рис. 2, 7) виготовлений на короткому уламку пластини. Вістря оброблене крутою ретушшю, кінець його відламаний. Один із скребків (рис. 2, 5) виготовлений на короткому відщепі, другий — на ножовид-

ній пластинці (рис. 2, 6). Скребок на пластинці подвійний. На частині її лівої грані є сліди дрібної ретуші, нанесеної з спинки і брюшка пластини.

Добротівське місцевонаходження розташоване недалеко від відомих ще в 1936 р. верхньопалеолітичних стоянок Майдан та Красна I—III¹.

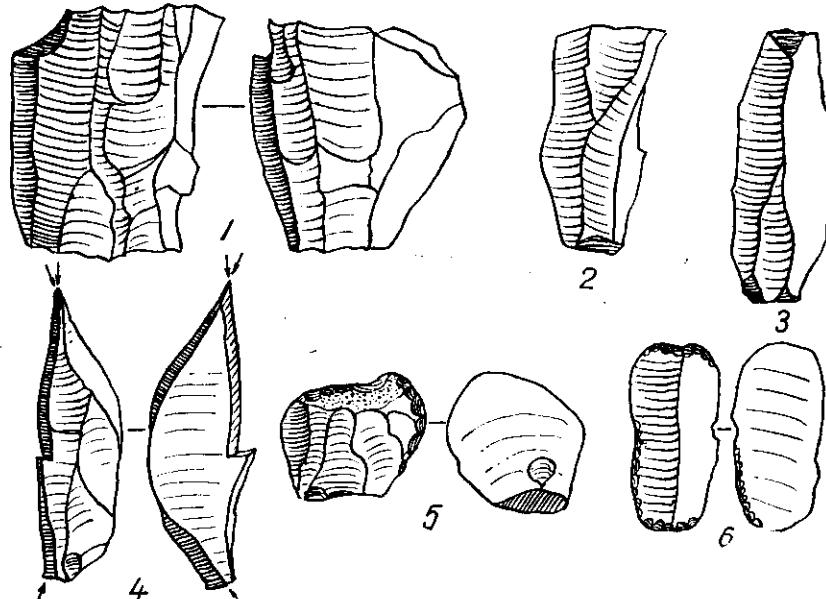

Рис. 2. Пізньопалеолітичні знахідки в с. Добротів.

На полях сусіднього Ланчина у 1939 р., крім фрагментів мікропластиночок, виявлено автором невелику трапецію. Влітку 1964 р. там же було знайдено чотири фрагменти мікропластиночок.

Можна сподіватися, що цей район є перспективним для дальших досліджень в плані вивчення пізнього палеоліту.

М. Н. КЛАПЧУК

ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ ДОБРОТОВ ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В 1964 г. на поверхности второй надпойменной террасы р. Прут у с. Добротов Ивано-Франковской области автором было обнаружено позднепалеолитическое местонахождение, на котором найдены кремневый нуклеус, пластинки, скребки и резец. Рядом у с. Ланчин найдены микропластиночки.

¹ Ю. Полянский. Реконструкция географического середовища молодшего палеолита Подольско-Бессарабской провинции.—Праці географічної комісії НТШ. Львів, 1935, вип. 1; А. Жига. Das Aurignacien in Polen. Quartar, 1938, 1; П. Борисковский. Палеолит Украины.—МИА, 1953, вып. 40, стор. 421, № 43—44; О. П. Черныш. Карта палеолита УРСР. Материалы и исследования по археологии УРСР.—Наукові записки Інституту суспільних наук. Львів, 1954, № 130, стор. 308—310; Н. А. Берегова. Палеолитические местонахождения СССР.—МИА, № 81. М., 1960, стор. 104—105, 492—495; А. П. Черныш. Палеолит Среднего Приднестровья. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, вып. 15. М., 1959, стор. 12, 212.

В. М. ГЛАДИЛІН, Б. Д. МИХАЙЛОВ

НОВІ ЗНАХІДКИ АНТРОПОМОРФНИХ СТЕЛ НА МЕЛІТОПОЛЬЩИНІ

Кількість знахідок енеолітичних антропоморфних стел у Північному Причорномор'ї продовжує збільшуватись. Останнім часом колекція з чотирьох десятків стел, що походять з різних місць Причорномор'я, поповнилася двома новими, виявленими на Мелітопольщині.

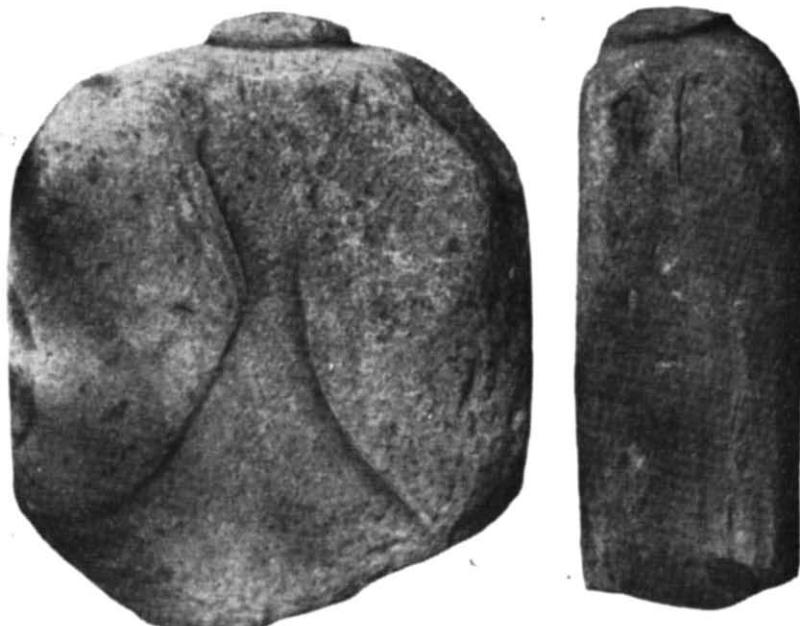

Рис. 1. Антропоморфна стела з-під Мелітополя.

Обидві стели знайдені Б. Д. Михайловим. Одна з них (рис. 1) — випадкова знахідка в садибі радгоспу «Садовий» на південь від Мелітополя. За розповідями робітників стелу було виорано з насипу одного з курганів на землях радгоспу. Стела виготовлена з світло-жовтого пісковику сарматського ярусу, виходи якого відомі на розташованій поблизу Кам'яній Могилі з давніми петрогліфами. Збереглася лише верхня частина стели. Висота фрагмента 0,76 м, ширина 0,68 м, товщина 0,27 м. Стела являє собою масивну плиту з заокругленими верхніми кутами, що відповідають плечам зображені людської постаті, і коротким циліндричним виступом, яким передано голову. На чільному боці

стели у техніці неглибокого рельєфу виконано дві дуги, обернуті одна до одної опуклими частинами. Нижні кінці дуг чіткі, верхні, особливо правої, ледве помітні; заглиблення, з допомогою якого вони виконані, сходить тут нанівець. У вигляді рельєфно виконаних дуг давній майстер зобразив, очевидно, грудні м'язи.

Друга стела (рис. 2), з крупноракушечного ніздрюватого вапняку, була виявлена при дослідженні зруйнованого кургану за 1 км на схід від садиби радгоспу «Садовий». Вона перекривала яму з похованням підлітка. Кістяк лежав на спині з підігнутими ногами, головою на південний схід. Череп і кістки гомілок пофарбовані вохрою. У момент розчистки стела була розколота на три частини. Два великих фрагменти лежали над похованням, третій, що виявився уламком плеча, був виворочений під час оранки на поверхню. Стела трапецієвидної форми з підпрямокутним виступом голови у верхній розширеній частині. Висота її 0,92 м, ширина 0,47 м.

Можна вважати встановленою принадлежність найдавніших антропоморфних стел Північного Причорномор'я носіям ямної культури доби раннього металу. В останні роки культурний ареал цих пам'яток розширився. Антропоморфні стели було виявлено при похованнях кемі-обинської культури в Криму¹. У Приазов'ї кемі-обинські пам'ятники відсутні. Отже, як здається, немає підстав піддавати сумніву принадлежність антропоморфних стел на цій території. Ямна атрибуція мелітопольських стел знаходить підтвердження в особливостях похованального обряду в кургані зі стелою. Цей обряд звичайний для ямних поховань Приазов'я².

А втім, є певні вказівки на те, що причорноморські стели властиві ямній і кемі-обинській культурам не на протязі усього періоду їх існування.

Давно вже помічена схожість між причорноморськими і західноєвропейськими антропоморфними стелами³. Таку ж схожість виявляють щодо східноєвропейських пам'яток антропоморфні стели Південної і Центральної Європи⁴. Близькість простежується не тільки в загальному оформленні стел, але й в трактовці деталей⁵. Інколи схожість

Рис. 2. Антропоморфна стела з кургану поблизу Мелітополя.

¹ А. А. Щепинский. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму.—СА. М., 1963, № 3, стор. 41—43. Антропоморфна стела, що перекривала кемі-обинське походження, знайдена у 1966 р. О. М. Лесковим.

² О. І. Тереножкін. Кургани в долині р. Молочної.—АП, т. VIII. К., 1960, стор. 6—8.

³ П. Курінний. Білогрудівські кам'яні стели.—Записки Всеукраїнського археологічного комітету, т. I. К., 1930, стор. 195—220.

⁴ Пор., наприклад, стелу з Новочеркаського музею (A. Häusler. Die Felszeichnungen der Kamennaja Mogila bei Melitopol und die megalithischen Einflüsse in Südrussland.—Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin—Luther—Universität Halle-Wittenberg, V/2, 1958, Tafel IV, 5, VI) і стелу з Лагундо в Італії (E. Apati. The Bagnolo Stele: A new approach to prehistoric religion.—Archaeology, vol. 17, № 3, 1964, fig. 9).

⁵ А. А. Формозов. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья.—СЭ, № 6. М., 1965, стор. 179—181.

настільки разюча, що мимоволі виникає думка про єдиний прототип для причорноморських стел та їх аналогів з інших місць Європи.

Навряд чи така спорідненість випадкова. Очевидно, мають рацію ті дослідники, які вбачають в цьому прояв культурних зв'язків причорноморських племен з європейським населенням більш західних областей. Свідчення таких зв'язків не обмежуються стелами. Серед наскельних малюнків Кам'яної Могили виявлено зображення супряги биків, які знаходять близькі паралелі в петрогліфічних пам'ятках Північної Італії та Німеччини⁶. Прямою вказівкою на зв'язки між різними групами європейського населення є знахідки у Центральній і Північній Європі кістяних молоточкоподібних шпильок та мідного клинка-наконечника⁷, що являють безперечний імпорт з причорноморських степів. Про наявність таких зв'язків свідчать, нарешті, знайдені в нідерландських торфовищах дерев'яні колеса від возів⁸, аналогічні колесам з курганів ямної культури⁹.

Цікаво, що й супряги биків на Кам'яній Могилі і молоточкоподібні шпильки, і найдавніші вози в Причорномор'ї і Західній Європі датуються відносно коротким відрізком часу — кінцем III — першою четвертю II тисячоліття до н. е., що відповідає пізньому етапові ямної культури. Для Східної Європи це був час значного перегрупування стародавнього населення. Наприкінці III — у першій четверті II тисячоліття до н. е. під тиском зі сходу носіїв катакомбної культури зміщується на захід територія мешкання ямних племен, які просуваються на цьому етапі в райони, що їх займало перед тим пізньотрипільське населення. У своєму просуванні на захід племена ямної культури зіткнулися з скотарсько-землеробським населенням Центральної Європи, від якого вони довгий час були відокремлені трипільським етнокультурним масивом. Одним з наслідків такої передислокації було встановлення культурних зв'язків між близькими за своїми господарськими заняттями і суспільним розвитком групами європейського населення, що, в свою чергу, знайшло відбиток у спільноті певних рис їх матеріальної і духовної культури.

Очевидно, в аспекті культурних контактів між пізньоямними племенами кінця III — першої четверті II тисячоліття до н. е. і населенням більш західних областей Європи треба розглядати питання про вік найдавніших антропоморфних стел Північного Причорномор'я.

Не випадково, знахідки стел не йдуть на схід далі Приазов'я. Їх немає ні на Волзі, ні на Сіверському Дінці. У першій четверті II тисячоліття ямна культура на цих територіях згасає, поступаючись місцем перед полтавкінською та катакомбною¹⁰.

Запропонована дата для найдавніших антропоморфних стел Північного Причорномор'я знаходить підтвердження у тих випадках, коли їх було знайдено безпосередньо при похованнях. За інвентарем і обрядом ці поховання — ямні та кебі-обинські — датуються кінцем III — першою четвертю II тисячоліття до н. е.

⁶ В. М. Гладилін. До питання про вік наскельних рисунків Кам'яної Могили. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 82—88.

⁷ H. Behrens. Ein neolithisches Bechergrab aus Mitteldeutschland mit beinerne Hammerkopfnadel und Kupfergeräten. — Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 36, 1952, стор. 54—69, рис. 1, табл. VII, VIII.

⁸ J. B. Van der Waals. Prehistoric disc wheels in the Netherlands. Groningen, 1964.

⁹ О. І. Тереножкін. Курган Сторожова Могила. — Археологія, т. V. К., 1951, стор. 187, 190—192; його ж. Раскопки курганов в долине р. Молочной в 1952 г. — КСИИМК, вып. 63, М.—Л., 1956, стор. 70—76.

¹⁰ О. Г. Шапошникова. Про пам'ятки катакомбного часу в Степовому Подніпров'ї. — Археологія, т. XXI. К., 1968.

В. Н. ГЛАДИЛИН, Б. Д. МИХАИЛОВ

НОВЫЕ НАХОДКИ АНТРОПОМОРФНЫХ СТЕЛ НА МЕЛИТОПОЛЬЩИНЕ

Р е з ю м е

Авторы публикуют две новые антропоморфные стелы, найденные под Мелитополем. Одна из них — случайная находка, другая — перекрывала яму с погребением подростка. Особенности погребального обряда в кургане со стелой обычны для ямных захоронений Северного Приазовья.

В статье рассматривается также вопрос о датировке антропоморфных стел Северного Причерноморья. Данные о культурных связях энеолитических племен Восточной Европы с населением более западных областей, территории распространения стел, характер погребального обряда и сопровождающего инвентаря в захоронениях со стелами — все это позволяет датировать древнейшие каменные изваяния Северного Причерноморья концом III — первой четвертью II тысячелетия до н. э. Это отвечает позднему этапу ямной и кеми-обинской культур, с которыми связаны северопричерноморские антропоморфные стелы.

В. О. МІЗІН

ЗНАХІДКА ЛИВАРНОЇ МАТРИЦІ НА ПОСЕЛЕННІ ПІЗЬОЇ БРОНЗИ ПІД ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМ

З археологічних джерел відомо, що Надпіріжжя є одним з важливих районів бронзоволиварного виробництва в епоху пізньої бронзи¹. Проте лише в окремих випадках ливарні форми чи бронзові вироби в зазначеному районі знайдені в комплексі з іншими археологічними матеріалами, зокрема з керамікою. До таких комплексів в першу чергу належать знахідки на поселенні біля с/с Волоське², Вовниги³ тощо.

Певний інтерес становить знахідка ливарної матриці на поселенні епохи бронзи біля с. Стара Ігрень під Дніпропетровськом. Вона була знайдена мешканцями села в розмиві берега Дніпра поблизу від гирла р. Самари (біля бази рибколгоспу) у 1956 р.

Під час огляду місця знахідки автор виявив залишки поселення. При спаді води в обриві берега, складеного з гумусованих нашарувань піску потужністю до 60—80 см, виявилось декілька окремих споруд, основи яких були складені з каменю. Одна з них була досліджена частково. Очевидно, це залишки житла, північний і південний кути якого були складені з великих кам'яних брил неправильної форми, поставлені на ребро. Ширина його біля 5 м. Східна частина споруди була пекріта пісковими відкладеннями, і розміри її встановити не вдалося. В розмитій частині житла добре збереглася глинобитна долівка, на якій виявлено декілька уламків ліпного посуду і кістки свійських тварин.

Кераміка представлена уламками ліпного посуду, типового для поселень епохи пізньої бронзи в Надпіріжжі і в Понизов'ї Дніпра. Посуд темно-сірого або буро-сірого кольору з темними плямами. Поверхня звичайно загладжена, хоч іноді й бугриста. Всі черепки на зламі чорні. Глина з домішкою кварцевого піску з блискучими краплинками слюди, іноді є домішки зерен жорстви. Товщина стінок становить 1,0—1,1 см, або 0,5—0,7 см. Тонкостінний посуд звичайно краще загладжений. За формуою — це горщики з трохи опуклим тулубом й відігнутими назовні вінцями з заокругленим або загостреним краєм (рис. 1, 1, 2, 4, 5). Плічка або шийка нерідко орнаментовані валиком, гладеньким, або з відбитками пальця чи палички. З інших форм знайдено уламок жаровні з низьким бортником (рис. 1, 3).

¹ К. Мельник. Каталог древностей А. Н. Поля в Екатеринославе. К., 1893, стор. 39—43; А. Добровольський. Кам'яні спорудження в Надпіріжжі. —АП, т. II, К., 1949, стор. 191—200; О. В. Бодянський. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1948 рр. — АП, т. IV, К., 1952, стор. 165—175.

² О. В. Бодянський. Вказ. праця.

³ А. Добровольський. Вказ. праця, стор. 199.

Такого типу посуд добре відомий на поселеннях пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї, зокрема на Білозерському⁴, Бабиному IV⁵, Нижньому Рогачику⁶ та ін.

Знайдена на поселенні ливарна форма являє собою прямокутної форми бруск з м'якого сланцю розміром $10,9 \times 3,7 \times 3,1 \times 1,9$ см. На трьох сторонах його розміщено чотири негатива.

1) На одній з широких площин розміщена четверта частина (половина розрізана по довгій вісі) мабуть двоухного шестигранного кельта

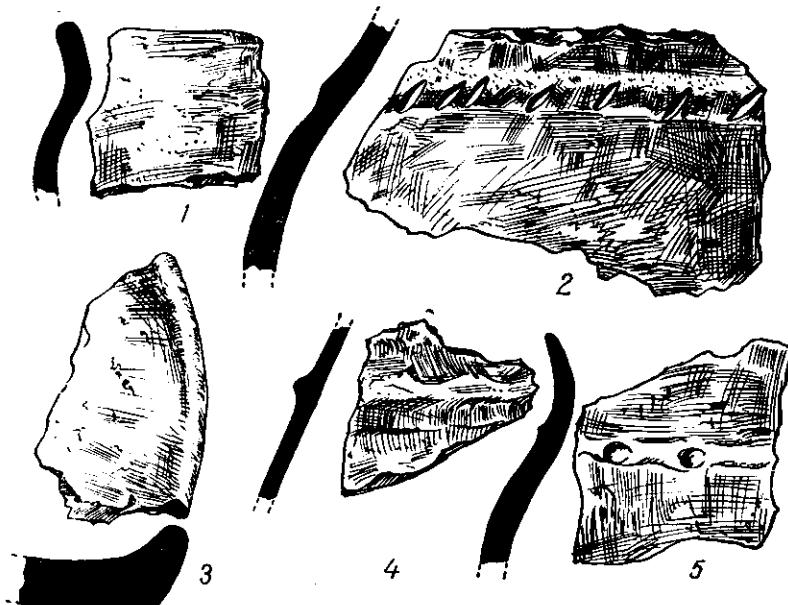

Рис. 1. Керамічні вироби.

з овальною втулкою. Боки кельта трохи розширяються до леза. Вгорі кельт має два паралельно розміщені валики. Довжина негатива — 9,4 см. Збоку від негатива розміщені дві округлі заглибини для штифтів, що скріплювали частини матриці під час лиття (рис. 2, 1). Аналогіями для цього негатива можуть служити форми, що походять з кладів пізньорубної культури Північного Причорномор'я. Зокрема, дуже схожий на описаний негатив є серед ливарних форм II кардашинської майстерні⁷.

2) На протилежній широкій площині талькового бруска вирізано два негатива: негатив невеличкого кинджальчика з прямими паралельними лезами і трохи заокругленим вістрям. Через весь клинок проходить нервюра, що переходить у держак. Довжина клинка — 7,5 см, а всього кинджала з держаком — 10 см. Ширина леза — 1,7 см.

Поряд з кинджалом вирізана мабуть частина негатива браслета (рис. 2, 2).

⁴ О. А. Гракова. Поселение бронзового века на Белозерском лимане.—КСИИМК, вып. XXVI. М., 1948, стор. 76 і далі.

⁵ В. А. Ильинская. Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино.—КСИА, вып. 5. К., 1955.

⁶ Д. Т. Березовець, С. С. Березанска. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик.—АП, т. Х. К., 1961, стор. 40.

⁷ О. А. Кривцов а-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.—МИА, № 46. М., 1955, рис. 34, 9.

На одній з вузьких площин зберігся пошкоджений негатив іншого кинджала з порівняно довшим клинком для держака і більш рельєфною нервюрою. Довжина клинка — 10 см. Край леза трохи зрізаний ще в давнину під час підправки матриці. По непошкодженні частині можна визначити ширину негатива — 1,6 см. Негатив кинджальчика був вирі-

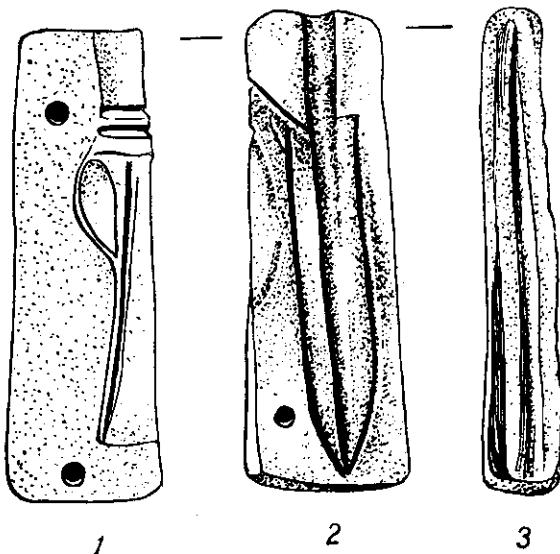

Рис. 2. Ливарна форма.

заний раніше від негатива кельта. При вирівнюванні площини для останнього край леза кинджальчика був зрізаний, після чого цей негатив втратив своє призначення (рис. 2, 3).

Такі кинджальчики виготовляли в багатьох бронзоливарних майстернях Нижнього Подніпров'я наприкінці епохи бронзи. Зокрема, вони відомі по ливарних формах з-під Цюрупинська і Кардашинки біля Херсону⁸, Завадівки біля Каховки⁹.

Отже, форма пошкоджена і, очевидно, декілька разів перероблялась.

Матриця і поселення, на якому вона знайдена, за аналогіями з іншими знахідками Нижнього Подніпров'я, відносяться до кінця епохи пізньої бронзи і можуть бути датованими в межах X—VIII ст. до н. е.

В. А. МИЗИН

НАХОДКА ЛИТЕЙНОЙ МАТРИЦЫ НА ПОСЕЛЕНИИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ПОД ДНЕПРОПЕТРОВСКОМ

Резюме

В 1956 г. в устье р. Самары под Днепропетровском на месте поселения поздней бронзы была найдена трехсторонняя литейная форма с негативами двух небольших кинжалов и части шестигранного кельта.

По аналогиям эту матрицу можно датировать в пределах X—VIII вв. до н. э.

⁸ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье..., стор. 143, рис. 34, 10, 13, 14, 16.

⁹ А. М. Лесков. Новая мастерская литейщика эпохи поздней бронзы на Херсонщине. КСИА, вып. 103, М., 1965, стор. 63.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА, М. І. ДРАГУНОВА

ПОХОВАННЯ БІЛОГРУДІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ м. БІЛА ЦЕРКВА

Поховальний обряд білогрудівської культури вивчено ще недостатньо. Тому важливого значення набуває відкрите поховання біля м. Біла Церква.

У 1963 р. в с. Макіївка на Білоцерківщині на дні канави, яку прокопували навколо бурякової плантації, було знайдено три горщики. Причому, два менших лежали в середині великого.

Весною 1963 року співробітники Інституту археології разом з науковим співробітником Білоцерківського краєзнавчого музею оглянули місцевонаходження і провели розвідкові розкопки.

На правому корінному березі р. Фоси, притоці р. Красної, на околиці с. Макіївка ще й тепер помітні невеликі підвищення курганоподібної форми. Їх висота не перевищувала 15—20 см, діаметр — 20—25 см. На розораній поверхні вони виділяються дещо більш темним пофарбуванням. Можливо, це рештки розораного кургального могильника, про який у свій час згадував В. Б. Антонович¹.

На місці знахідки був закладений розкоп (4×4 м). Як з'ясувалось, сільськогосподарська канава перерізала поховальну яму і значно її зруйнувала. Певно, яма була підпрямокутної форми (два її кута збереглися). На дні ями, на глибині 0,6—0,65 см від поверхні, виявлено рештки зруйнованого кістяка. Його положення встановити не вдалось—збереглися лише кістки ніг. Можна припустити, що похований лежав в скорченому положенні, орієнтований головою на захід або на південний захід.

В різних місцях поховальної ями знайдені уламки посуду. В цілому при похованому було чотири горщики, розміщення їх в поховальній ямі не встановлено. Майже повністю вдалось реставрувати три горщики, від четвертого, напевне тюльпаноподібної форми, лишилась тільки нижня частина.

Всі горщики бурого кольору з погано згладженою зовнішньою поверхнею. У глині є домішки піску. Поверхня горщика, від якого збереглася лише нижня частина, своєрідно оброблена. На зовнішній поверхні є дрібні канелюри або вертикальні ряди ледь помітних валиків.

Із трьох посудин, дві однакові за формою і розмірами. Це тюльпаноподібні горщики з високим тулубом, плоским денцем та високим, злегка відігнутим назовні краєм вінця. Їх розміри: 1) висота 29 см, діаметр вінця 19 см, діаметр денця 12 см (рис. 1, 2); 2) висота 28 см, діаметр 16 см, діаметр денця 11 см (рис. 1, 1). Плічка горщиків оперізує тонкий наліпний валик трикутний в розрізі. На одному із горщиків кінці валика зімкнуті, на другому — на декілька сантиметрів заходять один за інший.

¹ В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895, стор. 46.

Третій горщик, більший за розмірами (висота його 48 см, діаметр денця 13 см) і дещо своєрідний за формою — більш опуклий тулуб і непропорціональне маленьке денце (рис. 1, 3). Але орнамент у всіх одинаковий — тонкий наліпний валик під вінцями.

Виходячи з форми і орнаментації посудин, поховання можна віднести до білогрудівської культури. Найближчими аналогіями є пох-

Рис. 1. Посудини з поховання.

вання Печерського могильника². Посуд, виявлений на Макіївському похованні, також знаходить аналогії серед посуду багатьох білогрудівських поселень (Собківки³, Сандраки⁴, Підгірці⁵, Андрусовка⁶ та ін.).

Керамічний комплекс з Макіївського поховання має риси, які наближають його до групи ранніх пам'яток білогрудівської культури. До них слід віднести: а) пережитки багатопружкової орнаментації на розбитому горщику; б) гладкий валик, розміщений низько по плічках. Заслуговує на увагу найбільший за розмірами горщик. Він помітно відрізняється від двох інших. За формою тулуба і маленьким нестійким денцем більш за все нагадує посуд підгірцівсько-милоградської культури.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ, М. И. ДРАГУНОВА

ПОГРЕБЕНИЕ БЕЛОГРУДОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ БЛИЗ г. БЕЛАЯ ЦЕРКОВЬ

Резюме

В связи со слабой изученностью погребального обряда белогрудовской культуры представляет интерес погребение раскопанное в 1963 г. в окрестностях с. Макеевки Белоцерковского района Киевской области.

В грунтовой яме прямоугольной формы на глубине 0,6 м был обнаружен скелет, по-видимому, в скорченном положении и при нем три целых сосуда, которые дают основание относить погребение к группе памятников белогрудовской культуры.

² М. И. Артамонов. Археологические исследования в южной Подолии в 1948 г.— Вестник МГУ. М., 1948, 4, стор. 177—181.

³ С. С. Березанская. Керамика білогрудівської культури.— Археологія, т. XVI. К., 1964, рис. 1—2.

⁴ О. Ф. Лагодовская. Поселения эпохи поздней бронзы в с. Сандраки.— Археология, т. IX. К., 1954, табл. III, 8.

⁵ С. С. Березанская. Декі нові дані про епоху бронзи в Північній частині Середнього Подніпров'я.— Археология, т. XII. К., 1961, рис. 6, 2.

⁶ Е. Ф. Покровская, Е. О. Петровская. Поселения конца эпохи бронзы близ с. Велика Андреевка.— Археология, т. XIII. К., 1961, рис. 3, 4, 5.

В. Ф. ПЄШАНОВ

АМФОРА З НАПИСОМ З о. ХОРТИЦЯ

У фондах Запорізького краєзнавчого музею зберігається давньоруська амфора, виготовлена з добре відмуленої глини цеглясто-червоного випалу. Вона круглодонна, з рифленими стінками. Найбільший

Рис. 1. Амфора з написом з о. Хортиця.

діаметр тулуба 30 см, висота 35 см, з яких всього 4 см припадає на долю шийки, діаметр її близько 7 см. Місткість амфори — 10,5 л. З двох ручок збереглася одна, яка в перетині має овальну форму розміром 4×2,5 см.

Верхня частина плічок амфори орнаментована рядом дрібних вдавлень (рис. 1). На амфорі з одного боку прокреслений невідомий знак, який трохи нагадує сучасну літеру «ф». Майже навпроти є зображення у вигляді чотирьох окремих літер і кілька рисочок (рис. 2). Цілком можливо, що вони передають називу продукта, який зберігався в амфорі, чи показують місткість її, а може — прізвище гончара або власника. Виходячи з того, що знаки прокреслені тонкими й досить глибокими

лініями, можна вважати, очевидно, що вони зроблені до випалу посудини.

Амфора знайдена у 1948 р. на східному краю с. Хортиця, приблизно за 2 км нижче мосту через Дніпро. Вона лежала між корінням тепер не існуючого дерева, під шаром дерна товщиною 25—30 см і була порож-

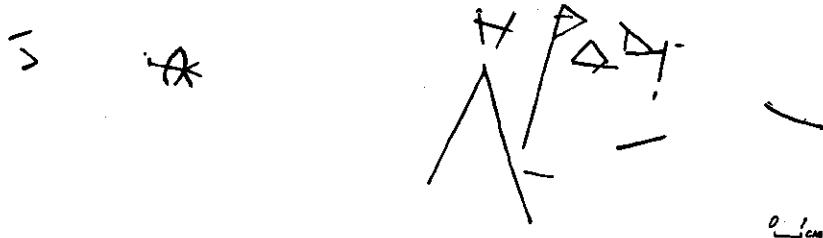

Рис. 2. Розворот напису на амфорі.

ньою¹. При огляді цього місця та його околиць нічого виявлено не було. Фрагменти подібних амфор з борізчатими стінками зустрічаються у великій кількості південніше.

У Костянтина Багрянородного о. Хортиця названий островом св. Григорія і згаданий в зв'язку з тим, що до нього в ті часи причаливали свої кораблі² люди з Київської Русі.

Можливо, що з цими відомостями про перебування східних слов'ян на о. Хортиці слід пов'язувати й знайдену амфору.

В. Ф. ПЕШАНОВ

АМФОРА С НАДПИСЬЮ С о. ХОРТИЦА

Р е з у м е

В 1948 г. на восточном краю о. Хортицы найдена древнерусская амфора с надписью. С одной стороны амфоры прочерчен неизвестный знак, напоминающий современную букву «Ф», а с другой — изображение в виде четырех отдельных букв и нескольких черточек.

¹ До музею амфору передали члени краеведческого гуртка СШ № 43 м. Запорожье, руководимого учителем истории В. Сосновским.

² Константин Багрянородный. Об управлении государством.— ИГАИМК, вып. 91. М., 1934.

Н. І. ШЕНДРИК

КУШНІРСЬКІ ІНСТРУМЕНТИ З ГОРОДИЩА НА КНЯЖІЙ ГОРІ

Княжа гора — одне з найбільш великих давньоруських городищ Х—XIII ст., розташоване на правому березі Дніпра, трохи вище гирла Росі, біля с. Пекарі Канівського району Черкаської області. Розкопки, проведені тут М. Ф. Беляшевським у 1891—1892, 1895 рр.¹, дали численні цінні археологічні знахідки, що характеризують окремі галузі господарства, побут та культуру населення у Х—XIII ст. Тут знайдені сільськогосподарські знаряддя праці, рибної ловлі, інструменти по обробці дерева, ювелірно-ковальські інструменти, зброя, побутові речі та ін.²

Серед матеріалів Княжої гори привертає увагу залізний виріб, виготовлений шляхом кування з одного шматка заліза у вигляді дуже зігнутої плоскої дуги (рис. 1, 3)³. Одна сторона його видовжена з закругленим вушком на кінці, а протилежна — набагато коротша першої і має гачкоподібний кінець. З внутрішньої сторони по дузі проходять ледь помітні тупі зубчики. В центрі, від потовщеної дуги, назовні відходить плоский черешок для руків'я. Загальна довжина виробу — 46,5 см, довжина черешка — 11 см, ширина пластини дуги — від 2 до 3 см. Подібні речі знайдено під час розкопок Смоленського посада⁴ та на городищі Ізяславль⁵. Такий же виріб зберігається в фондах Московського державного історичного музею⁶ та експонується в Казанському державному музеї Татарської АРСР⁷. Функціональне призначення подібних виробів в літературі визначають по-різному. Д. А. Авдусін вважає подібний виріб навершям прапора з кільцем, до якого підвищувалася китиця⁸. В книзі «Історія Татарії»⁹, а також в експозиції Казанського музею подібну річ названо бунчуком золотоординського хана. Тим часом, спостереження за деталями виробу, а також етнографічні

¹ Н. Ф. Беляшевский. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. — Киевская старина, т. XXXVI. К., 1892, январь, стор. 61; його ж. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. — Киевская старина, т. XL. К., 1893, апрель; його ж. Раскопки на городище Княжа гора. — АЛЮР, т. I. К., 1899, стор. 60.

² Колекція зберігається в фондах Державного історичного музею Української РСР під № в-25.

³ Фонди Державного історичного музею Української РСР. № в-25 786.

⁴ Д. А. Авдусин. Возникновение Смоленска. Смоленск, 1957, стор. 46, рис. 7.

⁵ Повідомлення М. К. Каргера на конференції Інституту археології АН УРСР, 1964.

⁶ Н. Р. Левинсон, Н. А. Маясова. Материальная культура русского севера в конце XIX — начале XX века. — Труды Государственного исторического музея, вып. 23. М., 1953, стор. 120.

⁷ Повідомлення старшого наукового співробітника Державного історичного музею Української РСР В. О. Сидоренка.

⁸ Д. А. Авдусин. Вказ. праця, стор. 47.

⁹ История Татарии в документах и материалах. М., 1937, стор. 58, рис. 18.

фічні паралелі не дозволяють погодитися з подібним визначенням. Якщо можна погодитись з такою трактовкою кільця, то наявність тупих зубчиків з внутрішньої сторони протирічить визначенню цього виробу як військового знака. Подібні вироби відомі й з етнографії. Ще у XIX ст. в домашніх майстернях Каргопільського повіту Олонецької

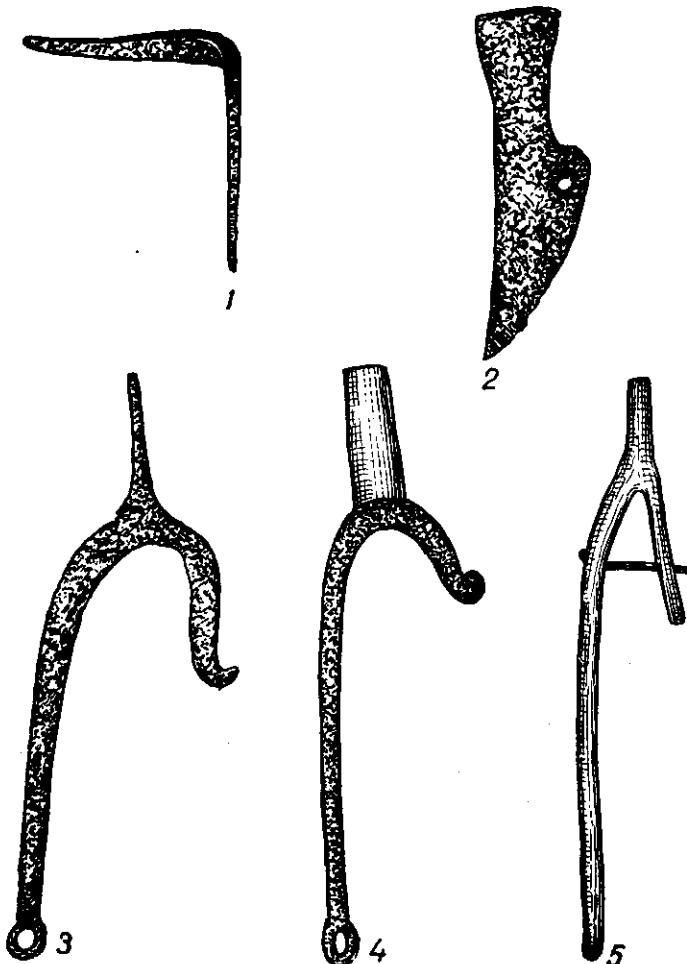

Рис. 1. Інструменти для обробки овчини:
1 — скобель; 2 — ніж; 3 — ключка з Княжої гори; 4 — ключка з Каргопільського повіту; 5 — сучасна ключка з Волині.

губернії (сучасна Архангельська область) такі інструменти (під назвою «ключка») використовувалися для обробки овчин (рис. 1, 4)¹⁰. Подібні ключки зустрічаються на території Волинської області і в наші дні¹¹. На відміну від ключки з Княжої гори, вони виготовлені з дерева і для міцності з середини мають перекладину (рис. 1, 5). Старший науковий співробітник Державного історичного музею Української РСР Г. Н. Кононко¹² в роки Великої Вітчизняної війни бачив аналогічні ключки, якими обминали овчину в хуторі Красний Залив Курської області. Таким чином, приведені аналогії дозволяють вважати подібні речі з Кня-

¹⁰ Н. Р. Левинсон, Н. А. Маясова. Вказ. праця, стор. 119, рис. 9.

¹¹ І. В. Бондар. Етнографічні експонати з с. Волині. — Праці Київського державного історичного музею, вип. 1. К., 1958, стор. 219, рис. 7.

¹² За повідомлення цього факту висловлюю подяку Г. Н. Кононко.

жої гори, а також з розкопок Смоленська та Ізяславля, інструментами для обробки овчин.

В. М. Скобліков у 1865 р. описав процес обминання овчини за допомогою ключки¹³. До довгого кінця ключки з круглим вушком прив'язували петлю з мотузки або ремня для ступні ноги. Овчину з одного краю прикріплювали до кільця в стіні, вбитого не вище зросту людини, і лівою рукою тримали другий край. Правою рукою брали за руків'я ключку, вставляли ступню правої ноги у петлю з мотузки, накладали ключку на підвищеною овчину і різким одночасовим рухом правої ноги і правої руки проводили ключкою по овчині зверху вниз, потім знову повторювали цей прийом, повертаючи овчину на всі боки. Так, сковзанням по овчині з певним натиском кушніри виминали овчину і робили її м'якою.

Слід зазначити, що у XIX ст. у домашніх майстернях для обробки овчини, крім ключки, застосовували ще й скobel' для здирання міздри. Цікаво, що серед матеріалів з Княжої гори ми маємо також два скobel'я¹⁴. Один у вигляді прямолінійного клинка з перпендикулярно загнутим черешком (рис. 1, 1). Робоча частина—клинок—поступово розширяється до руків'я. Спинка клинка потовщенена, в перерізі — клиновидна. Другий скobel' відрізняється від попереднього вигнутим черешком. Кінець клинка відламаний. Їх розміри майже однакові, довжина клинка — 10,5 см, довжина черешка — 6—9,5 см, ширина клинка біля основи — 2 см. На Княжій горі, крім описаних вище інструментів по обробці овчини — ключки і скobel'я, було знайдено також розкроювачний ніж (рис. 1, 2). У XIX ст., як описав В. Шухевич, готову овчину кушніри викроювали широким ножем, нерідко зробленим з полотна коси¹⁵. Розкроювачний ніж з Княжої гори, подібний до ножів XIX ст., був також зроблений з полотна коси. Він має заокруглений широкий клинок трикутного обрису, який переходить у плоский широкий черешок. Вздовж клинка, близче до спинки, проходить доло. В нижній частині клинка є два невеликі отвори для заклепок, якими прикріплювався клинок до руків'я. В одному отворі така заклепка збереглася. Загальна довжина ножа — 16 см, довжина черешка — 6 см, ширина клинка біля основи — 5 см. Таким чином, на Княжій горі було знайдено всі інструменти для обробки овчини — ключка, скobel' та ніж. Це дає можливість зробити висновок, що населенню Княжої гори було відоме кушнірство, тобто вичинка овчої шкури на хутро.

Поширення скотарства та мисливства за часів Київської Русі сприяло великові розвитку шкіряного виробництва. Літописець Нестор в розповіді про Яна Усмошвеца¹⁶ згадує про обминання шкіри. В Новгороді виявлено чинбарню XII ст.¹⁷ В ній зустрінуто заготівки шкір, багато обрізків, ремені та готове взуття, дерев'яний чан для вимочування. Чинбарні XI—XII ст. було відкрито й на території посаду стародавньої Москви¹⁸. В деяких містах знайдено рештки шкіряних виробів¹⁹. Ремісників, які займалися сбробкою шкіри, називали «усмарями».

¹³ М. В. Скобліков. Кожевенное производство. — Техническая энциклопедия, вып. 5. СПб., 1865, стор. 175.

¹⁴ Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка древней Руси. — МИА, № 32. М., 1953, стор. 128.

¹⁵ В. Шухевич. Гуцульщина, ч. II. Львів, 1901, стор. 253.

¹⁶ Повесть временных лет, ч. I. М.—Л., 1950, стор. 283.

¹⁷ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 401.

¹⁸ М. Г. Рабинович. Археологические раскопки в Москве в Китайгороде. — КСИИМК, вып. 38. М.—Л., 1951, стор. 54.

¹⁹ Л. И. Якунина. Новгородская обувь XII—XIV вв. — КСИИМК, вып. 17. М.—Л., 1947, стор. 38; А. В. Арциховский. Раскопки на Славне в Новгороде. — МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 126—128; Н. Н. Воронин. Древнее Гродно. — МИА, № 41. М., 1954, стор. 61—62; А. Л. Монгайт. Рязанская земля. М., 1961, стор. 298.

Більше того, в Київській Русі єже були професійні ремісники, які займалися обробкою шкіри або виготовленням виробів з застосуванням шкіри — це так звані кожевники, усмошвеці, сідельники, тульники, щитники. Про існування кушнірства, як про спеціальний вид шкіряного виробництва за часів Київської Русі не було прямих доказів. І лише виходячи з великої кількості хутра і поширення хутряного одягу, дослідники припускали, що на Русі було розвинуте кушнірство²⁰. На підставі комплекса інструментів з Княжої гори, а також ключок з Смоленська та Ізяславля можна твердити, що кушнірство було поширеним ремеслом за часів Київської Русі.

Найбільш простий і розповсюджений засіб вичинки овчини, що дійшов до XIX ст. був домашній спосіб квашиння²¹. Він зводився, в основному, до слідуочого. Перед вичинкою овчину мили в чистій воді. Потім з розм'яклом овчини скобелем чи лезом звичайної коси обережно здириали міздру. Вимиту і здерту овчину клали в кваси на декілька діб. Кваси робили з вівсяного й пшеничного борошна, висівок, солі. Виквашену овчину розвішували в добре натопленій хаті, а коли вона висихала, тоді безшерстну сторону змочували водою. Потім вологу овчину м'яли ключкою, поки вона не робилась м'якою. М'яку овчину розтягували, сушили, розчісували шерсть гребінкою, вибілювали міздру крейдою, і вона була готова до вживання. Для того, щоб овчина стала еластичною і міцною, оброблену овчину інколи піддавали дубленню, тобто промочували дубовим соком або іншими дублами.

Оскільки для обробки овчини і в XIX ст., і за часів Київської Русі були однакові інструменти, то можна вважати, що й технічні прийоми по обробці овчини були однаковими, або дуже мало змінились.

Н. И. ШЕНДРИК

СКОРНЯЖНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ИЗ ГОРОДИЩА НА КНЯЖЕЙ ГОРЕ

Резюме

Известно, что в Киевской Руси в кожевенном производстве были специализированные отрасли (летопись называет кожевников, седельников, тульников, щитников и др.). Однако до последнего времени не было прямых доказательств о существовании в это время скорняжного дела. Этот пробел восполняет ранее не опубликованный материал древнерусского городища на Княжей горе из раскопок, проведенных Н. Ф. Беляевским в 1891—1892, 1895 гг.

В статье описан полный набор скорняжных инструментов с Княжей горы: нож, струги, крюк. Среди них важное значение имеет крюк, который до последнего времени ошибочно считался воинским знаком. Этнографические параллели позволяют не только правильно определить функциональное назначение крюка как инструмента по обработке овчин, но и выделить полный набор этих инструментов на Княжей горе.

Инструменты, описанные в статье, свидетельствуют о развитии в Киевской Руси скорняжного дела, в частности специализированного ремесла по обработке овчин.

²⁰ Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 429.

²¹ Ф. К. Волков. Этнографические особенности украинского народа. Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. II. СПб., 1916, стор. 492.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР
 - АП
 - ВДИ
 - ВССА
 - ДГС
 - ДІМ
 - ДП
 - ЗООИД
 - ІААК
 - ІА АН УРСР
 - ІГАІМК
 - ІІМК
 - ІТУАК
 - КДІМ
 - КСІА АН СССР
 - КСІА АН УССР
 - КСІІМК
 - ЛВІА
 - ЛГУ
 - МАПП
 - МАР
 - МГУ
 - МДАПВ
 - МИА
 - НТШ
 - ОАК
 - ОГАМ
 - ПСРЛ
 - СА
 - САІ
 - СМЕЛА
 - СЭ
 - ТКУ
 - Труды... АС
 - ХДМ
 - АА
 - А.—В.
 - AJA
 - AM
 - ESA
 - IgBR
 - IOSPE
 - JdI
 - K—W
 - RE
- Археологическая летопись Южной России
 - Археологічні пам'ятки УРСР
 - Вестник древней истории
 - Вопросы скифо-сарматской археологии
 - Древности Геродотовой Скифии
 - Державний Історичний музей
 - Древности Приднепровья
 - Записки Одесского Отделения истории и древностей
 - Известия Археологической комиссии
 - Інститут археології АН УРСР
 - Известия Государственной Академии истории материальной культуры
 - Інститут історії матеріальної культури
 - Известия Таврической Ученой архивной комиссии
 - Київський державний історичний музей
 - Краткие сообщения Института археологии АН СССР
 - Краткие сообщения Института археологии АН УССР
 - Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
 - Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
 - Ленинградский государственный университет
 - Материалы з археології Північного Причорномор'я
 - Материалы по археологии России
 - Московский государственный университет
 - Материалы і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
 - Материалы и исследования по археологии СССР
 - Наукове товариство ім. Шевченка у Львові
 - Отчет Археологической комиссии
 - Одесский государственный археологический музей
 - Полное собрание русских летописей
 - Советская археология
 - Свод археологических источников
 - А. А. Бобринский.— Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела. СПб., т. I, 1887; т. II, 1894; т. III, 1901.
 - Советская этнография
 - Трипільська культура на Україні
 - Труды... Археологического съезда
 - Херсонесский державний музей
 - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts Archäologischer Anzeiger
 - Arndt—Brückmann, Griechische und römische Porträts
 - American Journal of Archaeology
 - Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
 - Eurasia septentrionalis antiqua
 - Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae
 - Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini
 - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institutes
 - G. Kieseritzky und C. Watzinger, Griechische Grabreliefs aus Südrussland, Berlin, 1909
 - Pauly's Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft

З МІСТ

Статті

Д. Я. Телегін. Основні риси та хронологія середньостогівської культури	3
В. А. Іллінська. Андрофаги, меланхлени, будинки або скіфи?	23
Б. А. Шрамко, Л. Д. Фомін, Л. О. Солнцев (Харків). Техніка виготовлення скіфської наступальної зброї із заліза й сталі	40
Н. О. Лейпунська. Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї	60
[Г. П. Іванова]. Сцена «загробної трапези» на херсонеських надгробних рельєфах	74
Т. М. Висотська (Сімферополь). Питання етнічного складу населення південно-західного Криму початку нашої ери	91
I. С. Винокур (Кам'янець-Подільський). Деякі язичницькі символи в орнаментіці пам'яток черняхівської культури	108
В. Ауліх (Львів). До історії ремесла східних слов'ян у VI—VIII ст.	120

Публікації

В. І. Неприна-Митрофанова. Поселення розвиненого трипілля на р. Рось	125
Т. Г. Мовша. Пізньотрипільське житло-майстерня в с. Цвіклівці	129
О. Г. Шапошникова. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на р. Кальміус	142
С. С. Березанська. Поселення епохи бронзи поблизу хутора Пустинка на Чернігівщині (Попереднє повідомлення)	152
М. Б. Барбон, С. С. Березанська. Поселення Сосницького типу біля с. Зазим'я на Київщині	162
Є. Ф. Покровська (Київ), О. П. Діденко (Умань). Кургани скіфського часу біля Умані	166
Є. В. Черненко. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова	176
Н. М. Бокій (Кіровоград). Нові пам'ятки скіфського звіріного стилю з Кіровоградщини	182
I. М. Самойловський. Стародавній Коростень	190

Повідомлення

Б. О. Тимощук (Чернівці), М. К. Анісюткін (Ленінград). Нові місцезнаходження палеоліту на р. Прут	201
Л. П. Крілова (Дніпропетровськ). Мустьєрський гостроконечник з с. Кудашівки Дніпропетровської області	204
О. М. Приходнюк. Мегалітична куляста амфора з с. Завовк Хмельницької області	206
М. М. Клапчук (Караганда). Пізньопалеолітичне місцезнаходження Добротів Івано-Франківської області	208
В. М. Гладилін (Київ), Б. Д. Михайлів (Мелітополь). Нові знахідки антропоморфних стел на Мелітопольщині	210
В. О. Мізін (Дніпропетровськ). Знахідка ливарної матриці на поселенні пізньої бронзи під Дніпропетровськом	214
С. С. Березанська (Київ), М. І. Драгунова (Біла Церква). Поховання білогрудівської культури поблизу м. Біла Церква	217
В. Ф. Пешанов (Запоріжжя). Амфора з написом з о. Хортиця	219
Н. І. Шендрик. Кушнірські інструменти з городища на Княжій горі	221
Список скорочень	225

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Д. Я. Телегин. Основные черты и хронология среднестоговской культуры	21
В. А. Ильинская. Андрофаги, меланхлены, будины или скифы?	39
Б. А. Шрамко, Л. Д. Фомин, Л. А. Солнцев (Харьков). Техника изготовления скифского наступательного оружия из железа и стали	58
Н. А. Лейпунская. О культе Ахилла в Северном Причерноморье	73
<u>А. П. Иванова</u> . Сцена «загробной трапезы» на херсонесских надгробных рельефах	90
Т. Н. Высотская (Симферополь). Вопросы этнического состава населения юго-западного Крыма начала нашей эры	107
И. С. Винокур (Каменец-Подольский). Некоторые языческие символы в орнаментике памятников черняховской культуры	119
В. В. Аулих (Львов). К истории ремесла восточных славян в VI—VIII вв	124

Публикации

В. И. Неприна. Поселение развитого триполья на р. Роси	128
Т. Г. Мовша. Позднетрипольское жилище- мастерская в с. Цвиковцы	141
О. Г. Шапошникова. Многослойное поселение близ с. Раздольное на р. Кальмиус	151
С. С. Березанская. Поселение эпохи бронзы близ хутора Пустынка на Черниговщине (Предварительное сообщение)	161
М. Б. Барбон, С. С. Березанская. Поселение Сосницкого типа в с. Зазимье на Киевщине	165
Е. Ф. Покровская (Киев), О. П. Диденко (Умань). Курганы скифского времени близ г. Умани	175
Е. В. Черненко. Скифские курганы V в. до н. э. близ г. Жданова	181
Н. М. Бокий (Кировоград). Новые памятники скифского звериного стиля из Кировоградщины	189
И. М. Самойловский. Древний Коростень	200

Сообщения

Б. А. Тимощук (Черновцы), Н. К. Анисюткин (Ленинград). Новые местонахождения палеолита на р. Прут	203
Л. П. Крылова (Днепропетровск). Мустьерский остроконечник из с. Кудашевка Днепропетровской области	205
О. М. Приходнюк. Мегалитическая шаровидная амфора из с. Завовк Хмельницкой области	207
М. Н. Клапчук (Караганда). Позднепалеолитическое местонахождение Добротов Ивано-Франковской области	209
В. Н. Гладилин (Киев), Б. Д. Михайлов (Мелитополь). Новые находки антропоморфных стел на Мелитопольщине	213
В. А. Мизин (Днепропетровск). Нахodka литейной матрицы на поселении поздней бронзы под Днепропетровском	216
С. С. Березанская (Киев), М. И. Драгунова (Белая Церковь). Погребение белогрудовской культуры близ г. Белая Церковь	218
В. Ф. Пешанов (Запорожье). Амфора с надписью с о. Хортица	220
Н. И. Шендрик. Скорняжные инструменты из городища на Княжей горе	224
Список сокращений	225

АРХЕОЛОГИЯ

Том XXIII

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР*

Редактор Л. Л. Вашенко

Технічний редактор І. Р. Одхман

Художній редактор С. П. Квітка

Коректор О. С. Улезко

БФ 07128. Зам. № 328. Вид. № 19. Тираж 900. Папір № 1.
70×108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 14,25. Умовно-друк. аркушів 10,95. Обліково-видавн. аркушів 19,6. Підписано до друку 6.III 1970 р. Ціна 1 крб. 72 коп.

Видавництво «Наукова думка». Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5. Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.

